tarih VE toplum

aylık ansiklopedik dergi

ENVERÎ HANEDANI

KAFKAS AYDINI AHMET TSALIKKATI

OSMANLI'DA ORMAN YANGINLARI

AVRAM GALANTİ'NİN KAHİRE YILLARI

İLETİŞİM YAYINLARI
EYLÜL 1996 • CİLT 26 • SAYI 153
KDV DAHİL 200.000.- TL

tarih VE toplum
aylık ansiklopedik dergi
EYLÜL 1996 • CİLT 26 • SAYI 153

4 *Zeki Arıkan*
Münir Aktepe'nin Ardından

9 *Fahrettin Tızlak*
Osmanlı Devleti'nde Orman Yangınları

13 *Avner Levi*
Avram Galanti

23 *Tunca Varış*
Maltepe Sigarası

26 *Emre Dölen*
Kartpostallarla Geçmişte *Bursa*

38 *Nuran Yıldırım*
İzmir'in Kurtuluş Bayramı Görüntüleri

42 *Orhan Koloğlu*
Enver Paşa Hakkında Saray Dedikoduları

46 Kevork Pamukciyan
Bibliyografyası

48 M. *Aydın Turan*
Ahmet Tsalıkkatı

58 KİTABİYAT
Haluk Harun Duman
Türk Basın Tarihi ve Yeni bir Deneme
Hürriyet Konyar
Eleştiri Adına Yapılan Yargılamalar

ARKA KAPAK: Sedat Simavi'nin çizgileriyle, Sarıkamış faciasını hatırlatarak Enver Paşa için yapılan bir eleştiri: "Ölüm Merdanesi" (**Diken**, 14-11-1918)

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

"Tarihle barışık olmak..." cümlesi geçtiğimiz ay her gün sütunlarında dünyayı yeniden kuran köşe yazarlarından, gazetelerden ekranlara verdikleri demeçleriyle memleketin kötü gidişini düzelttiklerini sanan kerameti kendinden menkûl siyasetçilerimize kadar herkesin dilindeydi. Gerçekten, yıllardır tâ uzaklarda Türkiye'nin sorunlarından habersiz yatmakta olan Enver Paşa'nın kemiklerinin getirtilerek, devlet töreni ile Hürriyet-i Ebediye tepesine gömülmesiyle hepimiz adetâ yakın tarih uzmanı oluverdik. Çalakalem hazırlanmış tefrikalar, bir yerlerden bulunan görüntülerle hazırlanmış programlarla, bu tarihi şahsiyet hakkında ne kadar tenvir edildiğimizi tahmin etmek güç olmasa gerek. Bir yanda Enver Paşa'nın adını bile duymamış binlerce genç insan, diğer yanda adını darbe yapma yeteneği dışında hiçbir benzer yanı olmayan Evren Paşa ile karıştıranlar... Peki, sorun basit bir biçimde tarihle barışma mı, yoksa tarihi bütün veçheleriyle kavrayarak, olaylarla kişileri yerli yerine koyabilmek mi? Bu soruya ise geçmişe atıf yaparak "tarihle barışık" olmayı lâfta öneren, ardından yaşadıkları günleri "tarihe nifak sokarak" geçiren bazı yazar ve siyasetçilerimizin doğru cevap verebileceğini hiç sanmıyoruz.

Bu sayı kapağımızı Enver Paşa'ya ayırdık. Orhan Koloğlu özel arşivinden bulup, çıkardığı önemli bir belgeyi yorumluyor. Belgede yeralan hususlar biraz dedikodu faslına girse de bir Batılı gazetecinin görüşlerini yansıtması açısından belirli bir öneme sahip. Arka kapakta kullandığımız karikatürü ise yine Koloğlu'ndan temin ettik. Karikatürün çizeri ise Sedat Simavi. Bu ay güncel bir konuyu daha yakalamış bulunuyoruz. Burdur'den Fahrettin Tızlak yüzyıllardır Anadolu toprağının baş düşmanı orman yangınlarının nedenlerini 1879 tarihli bir arşiv belgesine dayanarak inceliyor. Tızlak'ın yazısında orman meselesinin tarihçiliğimizin ilgi alanına giren bir konu olduğu sonucunu okuyunca, ormancılık eğitimi görmüş biri olarak tarihçi olamadığıma hayıflandım doğrusu. Bu sayımızın önemli bir yazısı da, yakında yayınevimiz tarafından kitabı yayımlanacak olan Kudüs İbrani Üniversitesi öğretim üyelerinden Avner Levi'nin ünlü Yahudi araştırmacısı Avram Galanti'nin Kahire yılları ve gazeteciliği ile ilgili bir çalışması. Levi bu yazısında Bodrum doğumlu Galanti'nin yüzyılın başlarında Kahire'de kurduğu basımevinin ve yayınladığı gazeteyi inceliyor. *Tarih ve Toplum*'u yazılarıyla hiç ihmal etmeyen Zeki Arıkan dostumuz bu ayki yazısında güzel bir vefa örneği göstererek, geçenlerde aramızdan sessizce göçen ve ölümü her bilim adamının kaderi gibi gazete sütunlarında küçücük bir haber olarak yeralan rahmetli Münir Aktepe'nin yaşamını ve tarihi çalışmalarını anlatıyor. *Tarih ve Toplum*'da ilk kez imzasını göreceğiniz M. Aydın Turan'ın yazısı ise Stalin'in gadrine uğramış Kuzey Kafkasya ve Rusya Müslümanlarının öncü aydınlarından Ahmet Tsalıkkatı'nin yaşamına ve mücadelesine ait. Turan'ın titiz çalışması dünyanın başka yerlerinde de "tarihiyle barışmak isteyen"lerin olduğunu mu gösteriyor acaba...

Bir kaç sayıdır yazılarını göremediğiniz Emre Dölen dostumuz bu sayıda "Kartpostallarla Bursa"yı yazdı Nuran Yıldırım ise İzmir'in Kurtuluşu'nun üçüncü yılında çekilmiş olan çok ilgi çekici fotoğrafları tanıtıyor. Bir süre için yazılarına ara veren "duhanperest" Tunca Varış ise bu sayıda hâlâ sayısız tiryakinin dostu olan Maltepe sigarasının encâmını anlatıyor. Anlayacağınız bu sayımız görsel malzeme açısından oldukça zengin bir sayı oldu. Son yazımız ibe değerli dostumuz Kevork Pamukciyan'ın *Tarih ve Toplum* dışında çeşitli dergilerde yeralan yazılarının kronolojik bir bibliyografyası.

Dostumuz Pamukciyan'ın bir an önce iyileşerek yeniden değerli çalışmalarına başlaması tek dileğimiz. Kitabiyat sayfalarında ise Haluk Harun Duman'ın yazısı var. Değinmelerde ise Hürriyet Konyar'ın Köy Enstitüleri konusunda Bahattin Fırtına dostumuza yazdığı cevap yeralıyor. Yeri gelmişken bu tartışmayı burada noktalamak zorunda olduğumuzu ve bu konuda başka bir yazıyı basamayacağımızı belirtmek istiyorum.

Gelecek sayıda buluşmak umuduyla...

O KURLARDAN MEKTUP

Enver Paşa ve Tarihimiz

Mâlumunuz olduğu üzere geçtiğimiz ay Türkiye'nin sürekli değişen gündeminin birkaç gününü de Enver Paşa'nın mezarının Türkiye'ye getirilmesi kapladı. Basında farklı yorumlar yapıldı, kimi Enver Paşa'nın makbul bir şahsiyet olmadığını vurguladı, kimi onun bütün hatalarına karşı bir "vatansever" olduğuna dikkat çekti vs. Bu mektupta, sayılan tartışmalara girecek değilim. Ancak bu kadar tartışmanın içinde, hazır Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin gidişatını değiştiren o mâlum dönemi bütün yönleriyle gözden geçirme fırsatı doğmuşken yine işin bu yönü ıskalandı. Sadece Enver Paşa'nın şahsiyeti, yaptığı hataların onu bir vatan haini mi yoksa her şeye rağmen "devlet töreni" yapılması gereken bir kişilik mi yapacağının üstünde durulduğu.

Oysa Milli Mücadele döneminde Bağımsızlık Savaşı'nı yürüten kadrolar, Enver Paşa'nın bu kadrolarla dolaylı-dolaysız ilişkileri, onun kendisini nasıl olup da Orta Asya bozkırlarında Kızılordu'ya karşı savaşmak zorunda hissettiği gibi noktalar biraz olsun deşilseydi Cumhuriyet'in kuruluş öncesi dönemine ilişkin gizli-saklı kalmış bilgilerin biraz daha günyüzüne çıkma imkânı bulabilirlerdi. Ama maalesef biz yine işin "magazinel" boyutuyla ilgilendik.

Haldun SEYHANLI/Kütahya

Eroğlu'nun Düzeltmesi

Tarih ve Toplum Dergisi'nin Ağustos 1996, sayı: 152'de 29-33 sayfalar arasındaki "Resim Tarihimizde Bir Önem Noktası" isimli yazıda düzeltmelerin olması gerekmektedir. Bunlar şöyledir:

- Sayfa 29'daki resimle sayfa 32'deki üst resim alt yazıları değişmeksizin, yer değiştirmiştir.
- Sayfa 33'de "Bar: Soluk Benizli Kasadar Kadın", 1898, 82x60 cm açıklaması ve bununla ilgili resim Ressam Toulousse-Lautrec'e aittir.

Saygılarımla
Özkan EROĞLU

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
EYLÜL 1996
CİLT 26 • SAYI 153
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
KURUCUSU
Murat Belge
SAHİBİ
Tuğrul Paşaoğlu
YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral
YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA **Çiğdem Dilbaz**
DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ebru Grafik**
Tel. 526 01 13 - 520 85 21
BASKI **Sena Ofset**
DAĞITIM **BİRYAY Birleşik Dağıtım A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. (0.212) 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Selanik Cad. No: 64/11 Yenişehir 06640 Tel. (0.312) 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu Işhanı No. 306 35250 Konak
Tel: (0.232) 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 2.200.000.- TL
6 aylık: 1.100.000.- TL

Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 200.000.- TL

Yitirdiğimiz Büyük Değer

Münir Aktepe'nin Ardından

ZEKİ ARIKAN

Öğrencisi olmaktan onur duyduğum yüce insan Prof.Dr. Münir Aktepe'nin ölümünü, yine benim gibi öğrencisi olan Prof.Dr. Salih Özbaran'ın telefonundan öğrendim. *Cumhuriyet*'in (28 Haziran 1996) iç sayfalarında bir köşeye sıkışmış olan küçük bir haber de bu acı gerçeği doğruluyordu. Aktepe, 28 Haziran Çarşamba günü fenalaşmış, yapılan müdahaleye rağmen kurtarılamamış ve yaşama gözlerini yummuştu. 28 Haziran'da da cenazesi kaldırılmıştı. Biz, 1960'lı yılların İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğrencileri olarak, hocalarımızın teker teker aramızdan ayrılıp sonsuzluğa göçtüklerini gördükçe sarsılıyor, acılar içinde kıvranıyoruz. Tek tesellimiz, o günlerin zor koşulları içinde bile bu değerli insanların bizlere ve gelecek kuşaklara küçümsenemeyecek bir bilimsel miras bırakmış olmalarıdır. Üzülerek kaleme aldığım bu yazıda, aziz hocamın bıraktığı bu bilimsel mirasın kapısını birazcık olsun aralamaya ve böylece anısını yad etmeye çalışacağım.

Prof. Dr. Zeki Arıkan 9 Eylül Üniversitesi Öğretim Üyesidir.

Prof.Dr. M. Münir Aktepe, 1917 (1333) yılında İzmir'de doğdu.[1] Babası Mehmet Dursun Bey, anası Ayşe Feride Hanım'dır. İstiklal İlkokulu'nu ve Karataş Ortaokulu'nu bitirdikten sonra 1936 Haziran döneminde Atatürk Erkek Lisesi'nden pek iyi dereceyle mezun oldu. 1937-1941 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğrenim gördü. Yedeksubaylık hizmetini yerine getirdikten sonra bitirdiği bölüme asistan olarak girdi (2 Ekim 1944). 1949 yılında doktorasını verdi. 1950-1951 yıllarında Paris'te araştırmalar yaptı. 15 Ocak 1954 tarihinde doçent, 19 Mart 1963 tarihinde de profesör oldu. Onun akademik yaşamında en büyük kopukluk 27 Mayıs ihtilalinden sonra yaşandı. Hiçbir suçu yokken, galiba Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı karşılayan bir heyette yer aldığı için, 147'ler listesine alındı. Bereket bu haksızlık düzeltildi ve hocamız çok sevdiği öğrencilerine ve fakültesine kavuştu. Öte yandan Aralık 1960'da Türkiye Muallimler Birliği'nin temsilcisi olarak Kurucu Meclis'e girdi. Bu görevinin bitiminde İstanbul'a döndü. Emekli oluncaya kadar Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'ndeki görevine devam etti, ders verdi, araştırmalarını sürdürdü. Türk Tarih Kurumu asil üyesi idi. Edebiyat Fakültesi'ndeki görevi yanında Çapa Eğitim Enstitüsü'nde yıllarca Türk Devrim Tarihi dersleri verdi.

Aktepe'nin akademik çalışmaları Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirme tezi olarak hazırladığı *Mahmud II. Devrinde Rize Ayanı Tuzcuoğulları İsyanı* (1941) ile başlamıştır diyebiliriz. Bu tez; Trabzon, Rize, Of, Sürmene yöresinde kökleşmiş bir ayan ailesinin devletle ilişkilerini ve ayaklanmasını ele almaktadır. Bu çalışma, Türkiye ve Türkiye dışında ayanlar üzerinde daha sonra yapılacak araştırmaların bir başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu ve buna benzer araştırmalar sayesindedir ki Ziya Gökalp'in *Derebeylik devri* dediği ayanlık dönemi ve ayanların sosyal ve ekonomik rolleri bugün açıklığa kavuşmuş bulunmaktadır.[2] Aktepe, Türkler'in Balkan yarımadasına yerleşmeleri ve buraları yurt tutmaları konusunu doktora tezi olarak seçti.[3] Neden böyle bir konuyu seçmişti? Çünkü Avrupa çıkışlı tarih görüşü, yıllarca sistemli olarak Türkler'in

Balkanları yağmalamalarının ötesinde buralarda hiçbir kalıcı iz bırakmadıkları tezini işledi. Oysa Türkler'in Rumeli'ye yönelmesi sınırlı bir göç ve yağma hareketi değildi. Bu geçişler Doğu Trakya'nın fethinden önce başlamış ve yıllarca düzenli bir biçimde devam etmiş, Rumeli'nin şenlenmesiyle sonuçlanmıştı. İşte Aktepe, bu yerleşme sorununu, o zamanki tarihçiliğimizin yeni "keşf" etmeye başladığı Tapu/Tahrir defterlerine dayanarak açıkladı.[4] Aşağı yukarı aynı yıllarda Ömer Lütfi Barkan, M. Tayyip Gökbilgin, Halil İnalcık gibi tarihçilerin bu konuya eğilmeleri sorunun daha ayrıntılı olarak çözümlenmesine katkıda bulundu. Nitekim varılan sonuçlar, Balkan tarihçileri tarafından da kabul edilmektedir.[5]

Görülüyor ki Aktepe, bilimsel araştırmalarının daha başlangıcında yepyeni konulara yönelmiş, özellikle arşiv belgeleriyle geniş ölçüde desteklenen yeni yöntemler geliştirmiştir. Onun bu yoldaki çabaları doçentlik teziyle daha olgun bir düzeye ulaştı. Aktepe doçentlik tezi olarak Patrona isyanı olarak bilinen 1730 ayaklanmasını ele almıştır. Bu olay, 27 yıl saltanat sürmüş olan III. Ahmet'in tahttan indirilmesi, veziriazam İbrahim Paşa'yla tanınmış devlet adamlarının öldürülmesi ve "avam tabakasının tahakkümü ile" sonuçlanmış ve bizde ilk garplılaşma hareketini duraklamaya uğratmıştır. Bu olayı "ilk bakışta mahiyeti belli olmayan bir vak'a gibi, sadece hekâye etmek şüphesiz büyük bir şey ifade etmez".[6] Çünkü "Sebepleri İktisadi, İçtimai, Siyasi, şahıslar arasındaki rekabetler bakımından, vukuu tarihinden çok eskiye giden 1730 isyanı bazan düşünüldüğü gibi, tek amilin, yani İran harplerinden doğmuş bir mesele değildi. İran harpleri, hadisenin hakiki olmaktan çok zahiri sebebi idi". Bu noktayı vurgulayan Aktepe, bu ayaklanmanın gerçek nedenlerini şöyle özetlemektedir:

"1730 isyanı senelerden beri devam edegelen mütemadi harplerin halk üzerinde bıraktığı yorgunluğun, Anadolu'da ve Rumeli'de idaresizlik neticesi zuhur eden mahalli vak'aların ve bu yüzden İstanbul'a mütemadi göçlerin[7] nihayet hükümet merkezinde kendini gösteren işsizliğin, beri

M. Münir Aktepe

taraftan devlet ricalinin sefahat içinde yaşayarak, lüzumsuz yere para sarf edilmesinin, garbı taklit gayesiyle başlayan birçok işlerin tereddiye uğramasının, nihayet, fakir halkta üst tabakaya karşı kin ve adavet uyanmasının mühim rol oynadığı aşikârdır".

İşte böylece Aktepe, bir bilim adamı titizliğiyle bu önemli ayaklanmanın gerçek nedenlerini ortaya koymaya çalışmış ve hattâ bu olaydan önce taşrada başgösteren birtakım huzursuzluklarla Patrona isyanı arasındaki bağlantıyı da tespit etmiştir.[8] Esnafın bu olayda oynadığı rol de ayrıntılı olarak açıklanmıştır.[9] Aktepe, bu bağlamda şimdiye kadar pek az tarihçimizin ekonomik sorunlar üzerinde durduğunu belirterek bu alanda elde bulunan malzemenin önemini de dile getirmiştir:

"Tarihimizin siyasi vak'alarıyla ve askeri hadiseleriyle meşgul olmak, yakın zamana kadar daha ziyade bir anane halinde devam etmiş, son zamanlarda bazı tarihçilerimiz müstesna, evvelkileri iktisadi meseleler üzerinde hemen hiç durmamış, bu gibi mevzular ciddiyetle ele alınmamıştır diyebiliriz. Halbuki gerek Başvekâlet Arşivi'nde, gerek İstanbul Müftülüğü'nde ve Topkapı Sarayı'nda bulunan şer'i sicillat arşivlerinde mevcut vesikaların mali meselelere ait olanları tetkik edilirse, Osmanlı Devleti'nin geçirmiş olduğu birçok hadiselerin sebepleri meyanında iktisadi amillerin mühim rol oynadığı açıkça görülür."[10] Böyle bir yaklaşımla 1730 İsyanına eğilen Aktepe, döneme damgası vuran kişileri,[11] o yılların sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamında önemli bir yer tutan bir çiçeği yani laleyi de inceleme kapsamına almıştır.[12]

Aktepe, tarihimizin işlenmemiş çok değişik konularına el attı ve buna bağlı olarak yığınla belgeyi ve malzemeyi gün ışığına çıkardı. Gün ışığına çıkarmakla kalmadı, bu malzemeyi işledi ve değerlendirdi. Aynı zamanda Osmanlı tarih kaynaklarının nasıl yayınlanması gerektiği sorunsalına da çözümler getirdi. Böylece bu kaynaklardan yararlanmanın yollarını da göstermiş oldu. Bu konuda birkaç örnek vermenin yerinde olacağı kanısındayım. Onun, Osmanlı Devleti'nin 1592-1660 yılları arasındaki olaylarını işleyen ve imparatorluk döneminde dört kez basılan *Naima Tarihi*'nin İstanbul kü-

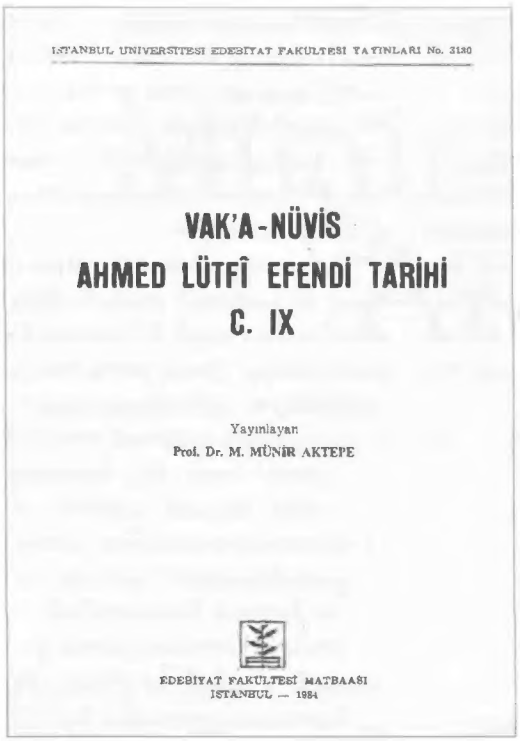
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 3130

VAK'A-NÜVİS
AHMED LÜTFÎ EFENDİ TARİHİ
C. IX

Yayınlayan
Prof. Dr. M. MÜNİR AKTEPE

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1954

tüphanelerindeki el yazmaları üzerinde yaptığı bir araştırma bu alanda önemli bir model oluşturmaktadır. Bu kaynaktan tam anlamıyla yararlanmak için bu yazmalar arasında ciddi bir karşılaştırma yapmak ve asıl metni belirlemek gereklidir.[13] Öte yandan yine Osmanlı tarihçiliğinin, dilinin çetrefilliği bir yana, anıtsal ürünlerinden biri olan Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tacü't tevarih*'in zeyli konusunda yaptığı araştırmaları da özellikle belirtmek gerekir. 1520 yılında kesilen Hoca Tarihi'nin zeyillerinin (ek, devam) bulunduğuna çeşitli kaynaklarda işaret edilmişti. Bu ekleri derli toplu olarak belirleyen ve ortaya koyan da Aktepe olmuştur. Bu konuda hazırlamakta olduğu bir yayın ise ne yazık ki gün ışığına çıkmadı.[14] Görünüşte yalnız siyasal ve askeri olaylara ağırlık veren bu tür kaynaklarda sanat eserleri ve birtakım anıtlarla ilgili önemli ayrıntıların bulunabileceği konusunda da ilgi çekici bir örnek verdi.[15] Bunu yaparken de bu kaynakların "daha süratli bir şekilde bu sahada çalışan gençlerin ve meraklıların anlayabileceği bir hale" getirilmelerinin zorunlu olduğunu vurgulamak gereğini duymuştur. Eski yazının türlü şekillerine ve Osmanlıca'ya derin vukufu, en karmaşık edebi metinleri bile rahatlıkla çözebilmesi bu alanda Aktepe'ye çok geniş bir hareket olanağı sağlıyordu.

Eski tarih metinlerinin gün ışığına çıkarılması yolunda Aktepe'nin attığı bir başka önemli adım da *Şemdanizade tarihi*'ni yeni harflerle ve var olan nüshalarını karşılaştırmak suretiyle yayınlamış olmasıdır. Bu tarihçi Aktepe'nin, "XVI-II. yüzyıl olaylarını kendine has bir tarzda ve daha ziyade sosyal yönden" incelediği için dikkatini çekmişti. Takvim biçiminde olan bu eserin 1520 tarihine kadar gelen bölümü daha önce basılmıştı.[16] Fakat asıl önemli bölümleri 1730-1777 olaylarını kapsamaktadır. İşte Aktepe, eserin bu bölümlerini yayınladı.[17]

Vakanüvis Lütfi Efendi'nin tarihinin yayınlanmasını da bu çerçevede ele almak gereklidir. XIX. yüzyılın vakanüvislerinden yani resmi devlet tarihçilerinden Ahmet Lütfi Efendi,[18] 1826-1876 dönemi olaylarını kendi adıyla anılan tarihinde bir araya getirmişti. Vaktiyle bu eseri ağır bir biçimde eleştiren Mükrimin Halil Yinanç,[19] Lütfi Efendi'nin "Hiçbir vak'anüvisimizin yapmadığı ve yapamayacağı bir ehliyetsizlik ve kabiliyetsizliği göstererek yazmış olduğu 53 senelik Osmanlı İmparatorluğu vakayiini adeta bir boşluk içinde bıraktığı yargısına varmıştı. Gerçekten Lütfi Efendi, Cevdet Paşa gibi kuvvetli bir vakanüvis olamamıştır. Fakat olanaksızlıklar içinde kaleme aldığı tarihinde bulunan bilgiler de büsbütün yararsız değildir. Yaklaşık elli yıllık Osmanlı tarihi olayları, dönemin vakanüvisi olarak yalnız onun tarihinde bulunmaktadır. Kaldı ki "Ahmet Lütfi Efendi sadece olayları nakletmekle kalmamış, bazan da meseleler hakkında kendi görüş ve düşüncelerini söylemekten dahi çekinmemiştir." Lütfi Efendi'nin 15 cilt tutan yedi cildi basılmıştı. Sekizinci cilt ise vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey tarafından birtakım açıklayıcı notlar ve eklerle yayınlanmış bulunuyordu.[20] Aktepe, önce bu basılan kısımları tez olarak öğrencilerine dağıtmış ve böylece bu ciltlerin çeviriyazılarının yapılmasını sağlamıştır. Bundan sonra yazma halinde bulunan bölümleri 5. ciltten başlamak üzere yayına hazırlamıştır. Farklı bir nitelikte bulunan ve II. Abdülhamit'e sunulan 15. cildin basımıyla *Lütfi Tarihi*'nin bütünü basılı hale gelmiş bulunmaktadır. *Mür'i't-tevarih*'te olduğu gibi eserin incelenmesini kolaylaştırmak için her cildin sonuna açıklamalı bir dizin eklenmiştir.[21]

Öte yandan tamamen bir rastlantı sonucu bulup bilim dünyasına tanıttığı Mehmet Salahi Bey mecmuası üzerindeki çalışma ve değerlendirmelerini de özellikle belirtmek gerekir. II. Abdülhamit devri ricalinden olan gazeteci, *Kamus-ı Osmani* adlı sözlüğün yazarı Mehmet Salahi Bey'in kaleminden çıkan bu mecmuasında yazarın yaşamı, şiirleri konusunda epeyce malzeme bulunduğu gibi dönemin çeşitli sorunlarıyla da ilgili çok çeşitli yazıları bulunmaktadır. Aktepe bu mecmuanın içeriğini arka arkaya hazırladığı makalelerde tanıtmaya çalışmış,[22] Mehmet Salahi Bey'in Girit sorunu üzerindeki yazılarını da ayrı bir kitap halinde bastırmıştır.[23] Böylece bu değerli mecmuanın yitip gitmesi de önlenmiştir. Osmanlı-İran ilişkilerine ışık tutan Silahtar Mustafa Ağa'nın *Revan Fe-*

zâbnamesini yayınlamış olmasını da Aktepe'nin bu bağlamdaki çalışmaları zincirinin önemli bir halkası olarak kabul etmek gerekir.[24]

Osmanlı tarihlerinin sistemli ve bilimsel ölçütlere uygun olarak yayınlanması yanında arşivlerimizden derlenmiş belgelerin de yayını Aktepe'nin çalışmaları arasında belirli bir yer tutmaktadır. Ancak bu tür çalışmaların yalnızca belgelerin çeviriyazılarını veren metinlere bağlı olmadığını belirtmek gerekir. Yayınlanan belgeler, tarihsel süreç içinde yerli yerine oturtulmuş ve değerlendirilmiştir.[25] Osmanlı sefaretnameleri üzerindeki çalışmalarını da bu ölçüler içinde ele almak gerekir.[26]

Aktepe, doğduğu, ilk ve orta öğrenimini gördüğü İzmir şehrine çalışmalarında özel bir ağırlık vermiştir. O bu çalışmalarıyla, "İzmir'in cami ve mescitleriyle, mektep ve medreselerini, çeşme ve sebillerini dahi incelemek, topluca bir araya getirip kaybolmaya yüz tutmuş kültür eserlerimizi umumi efkâra" tanıtmak istiyordu. Gerçekten o, İzmir'e ait birçok önemli kitabeyi derledi ve yayınladı. İzmir'in han, çarşı, cami, mescit, medrese ve çeşmelerinden günümüze kalanları yerinde inceledi. Bütün bu araştırmalarının sonuçlarını nerdeyse her biri birer kitap boyutunda makalelerinde bir araya getirdi.[27] Böylece uluslararası ticaretin Doğu Akdeniz'deki en büyük merkezlerinden biri olan İzmir'in Türk sanat ve kültür tarihi açısından zenginliğini kanıtlamış oldu. Aynı şekilde İzmir'e komşu olan Manisa'da XVIII. yüzyılda sivrilmiş olan bir ayan ailesinin yani Karaosmanoğulları'nın kültürel mirasını da vakıf kayıtlarına dayanarak inceledi.[28]

Amacımız burada Aktepe'nin bütün çalışmalarının bir dökümünü, bir sıralamasını yapmak değildir.[29] Tam tersine onun çalışma alanının çeşitliliğini belirtmek ve bunlarla ilgili örnekler vermektir. Yukarıda söylenenlere ek olarak Fenerbahçe ve Kâğıthane gibi İstanbul'un tarihsel mekânları üzerinde yaptığı çalışmalar, yerel tarih incelemeleri açısından önemli bir kılavuz, bir model olarak görünmektedir.[30] Osmanlı tarihi yanında Türk devrim tarihi dersleri de okutan Aktepe, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Atatürk'le ilgili birtakım belgeleri de gün ışığına çıkarmıştır.[31] Ayrıca çeşitli dergilerde, *İslâm Ansiklopedisi* ve *Encyclopedia of Islam*'da pek çok makale onun imzasını taşımaktadır.

Bütün bunlarla yetinmeyen ve son derece çalışkan bir insan olan Aktepe, ülkemizdeki tarih araştırmalarına yeni bir ivme kazandırmak amacıyla, Tarih Araştırma Enstitüsü'nü kurdu ve uzun süre bu kuruluşun müdürlüğünü yaptı. 21 Eylül 1968'de kurulan bu enstitünün "gayesi, imkânlar nisbetinde araştırma ve yayın yapmak, ilmî konferanslar, seminerler ve kollokyumlar düzenlemek, kongrelere katılmak, sergiler açmaktır." Enstitü yönetim kurulu önce yeni bir dergi çıkarmaya ve böylece genç tarihçilerin her türlü bilimsel çalışmalarını değerlendirmeyi temel bir ilke olarak benimsemiştir. *Tarih Enstitüsü Dergisi* bu kararın bir sonucu olarak 1970 yılında yayına girdi. Dergi bugün de yayınını sürdürmektedir. Tarih Araştırma Enstitüsü ise Tarih Araştırma Merkezi olarak varlığını korumaktadır. Bu merkezin başında Prof.Dr. Mübahat S. Kütükoğlu bulunmakta ve düzenli olarak her yıl değişik konularda sempozyumlar düzenlemektedir. Merkezin birçok belgeyi de barındıran zengin bir kitaplığı vardır.[32]

Aktepe, büyük bir araştırıcı olmanın ötesinde iyi bir yöneti-

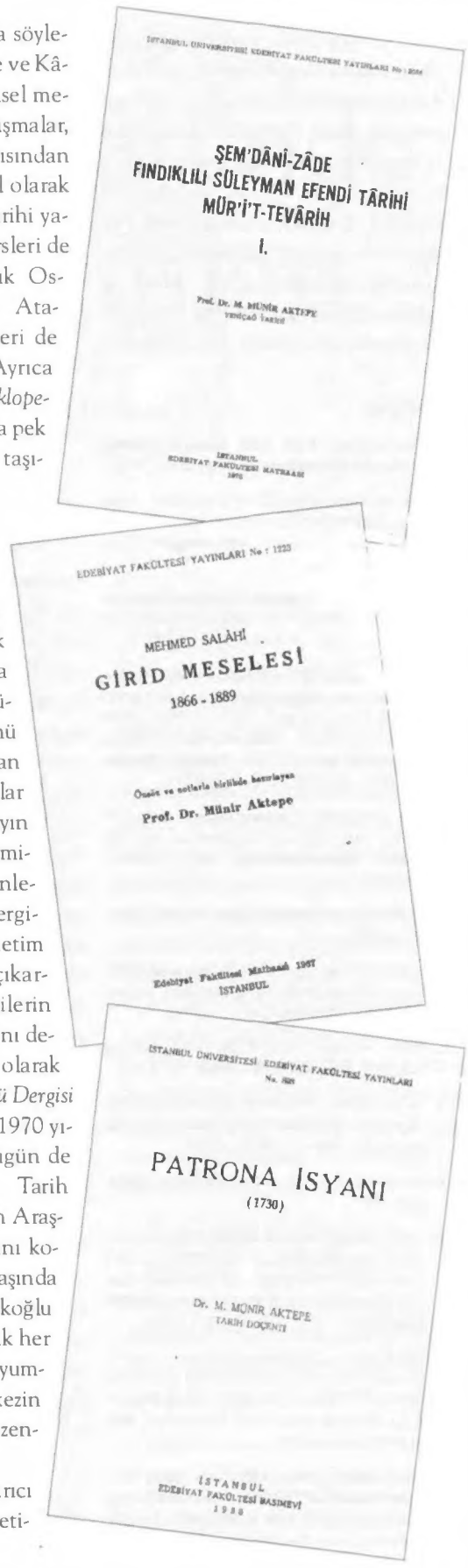

ci ve yetiştiriciydi. *Tarih Dergisi*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, bir aralık *Türkiyat Mecmuası* gibi bilimsel süreli yayınların yayın kurulunda bulunmuş ve bunların düzenli biçimde çıkmasını sağlamıştır. Bitirme ve doktora tezleriyle çok yakından ilgilenmiş ve öğrencilerinin iyi bir biçimde yetişmelerini sağlamıştır. Ders dışında da öğrencileriyle yakından ilgilenir, onların çevrelerini yakından tanımalarına yardımcı olurdu. İstanbul'un belli başlı müze ve saraylarına toplu öğrenci gezileri düzenler ve bu gezilerin kılavuzluğunu da kendisi yapardı. Çoğumuz bu tarihsel mekânları onun kılavuzluğunda tanıdık.

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, *Tarih Dergisi*'nin son sayısını Aktepe adına bir anı sayısı olarak yayınlamayı tasarlıyordu. Gerekli yazılar toplandı. Bu yazıların dizgiye girdiği sırada ne yazık ki hoca son yolculuğuna uğurlanmış bulunuyordu. Kendisini en son, birkaç yıl önce Tarih Araştırma Merkezi'nin düzenlediği bir sempozyumda görmüştüm. Eski gücü kalmamıştı. Ancak yine de belleği yerinde idi. Acı bir konuşma yapmış ve bir sonraki toplantıya *belki* katılamayacağını söylemişti.

Yüce anısı önünde saygıyla eğilirim.

NOTLAR

1 Fahri Çoker, **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, Ankara, 1983, 737.

2 Bu tez bazı değişikliklerle sonradan makale haline getirilerek basılmıştır: Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", **Tarih Dergisi** (TD), 5-6 (1953), 21-52.

3 Münir Aktepe, **Osmanlı Türklerinin Rumeliye Yerleşmeleri**, E.F. Tarih Bölümü Doktora tezi (1949).

4 Bu teze dayalı olarak Aktepe'nin yayınladığı iki araştırma: "Osmanlıların Rumeli'de Fethettikleri Çimbi Kal'ası", TD, 2 (1950), 283-306; "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", **Türkiyat Mecmuası** (TM), 10 (1951-1953), 299-312.

5 Krş. D. Angelov, "Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs", **Byzantinoslavica**, XVII/2 (1956), 220-275.

6 Münir Aktepe, **Patrona İsyanı** (1730), İstanbul, 1958.

7 Münir Aktepe, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", **TD**, 13 (1958), 1-30.

8 Münir Aktepe, "1727-1728 İzmir İsyanına Dair Bazı Vesikalar", **TD**, 71-98.

9 Münir Aktepe, "Ahmed III. Devrinde Şark Seferine İştirak Edecek Ordu Esnafı Hakkında Vesikalar", **TD**, 10 (1954), 17-30.

10 Münir Aktepe, "Ahmed III. Devrinde...", **göst. yer.**, 18.

11 Münir Aktepe, "Damad İbrahim Paşa Evkafına Dair Vesikalar", **TD**, 17-18 (1963), 17-27; "XVII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapudan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya Ait Vakfiyeler", **Vakıflar Dergisi** (VD), VIII (1969), 15-35+4 levha.

12 Münir Aktepe, "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lale", **TD**, 7 (1953), 85-126; 8 (1953), 85-104); 9 (1954), 23-38; "Damad İbrahim Paşa Devrinde Laieye Dair Bir Vesika", **TM**, XI (1954), 115-130.

13 Münir Aktepe, "Naima Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında", **TD**, 1 (1949), 35-52; Krş. Lewis V. Thomas (yay. N. Itzkowitz), A study of Naima, New York University Press, 1972.

14 Münir Aktepe, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tacü't tevarihi ve Bunun Zeyli Hakkında", **TM**, XIII (1958), 101-116; "İbtihacü't tevarih", **TD**, 14 (159), 71-84.

15 Münir Aktepe, "Abide ve Sanat Eserlerimize Ait Türk Tarihlerinde Mevcut Bilgiler", **Sanat Tarihi Yıllığı**, 1966-1968, 169-183.

16 Şemdenizade Süleyman Efendi, **Mür'i-t tevarih** (Ahmet Tevhit Bey'in önsözüyle), İstanbul, 1328.

17 Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, **Mür'i't Tevarih** (yay. Münir Aktepe), I, II A-B, III, İstanbul, 1976-1981.

18 Münir Aktepe, "Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi ve Tarihi Hakkında Bazı Belgeler", **Tarih Enstitüsü Dergisi** (TED), 10-11 (1979-1980), 121-152.

19 "Tanzimattan Meşrutiyete Bizde Tarihçilik", **Tanzimat I**, İstanbul, 1940, 575.

20 **Tarih-i Lütfi**, İstanbul, 1290-1306; 8. cilt İstanbul, 1328.

21 **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi** (Yay. Münir Aktepe), c. IX, İstanbul, 1984; X-XV. ciltler Türk Tarih Kurumu tarafından bastırılmıştır (Ankara, 1988-1993).

22 Münir Aktepe, "Mehmed Salahi Bey ve Mecmuası Hakkında Bazı Notlar", **TD**, 20 (1965), 55-72; "Mehmed Salahi Bey ve Mecmuasından Bazı Kısımlar", **TD**, 21 (1966), 15-38; "Mehmed Salahi Bey ve II. Abdülhamid'e Selanik Hakkında Sunduğu 31 Temmuz 1304 Tarihli Rapor", **TD**, 22 (1968), 79-96; "Mehmed Salahi Bey ve Mecmuasından Bazı Notlar", **TD**, 23 (1969), 51-74.

23 Mehmed Salahi, **Girid Meselesi 1866-1889**, Önsöz ve notlarla birlikte Hazırlayan Münir Aktepe, İstanbul, 1967.

24 Münir Aktepe, **1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşor Kemânî Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi**, İstanbul, 1970.

25 Münir Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler", **TD**, 24 (1970), 45-58; "1711 Prut Seferiyle İlgili Bazı Belgeler", **TD**, 34 (1984), 19-54; "Baltacı Mehmed Paşa'nın 1711 Prut Seferiyle İlgili Emirleri", **T-ED**, 1 (1970), 131-170; "II. Mahmut Devrinde Osmanlı-Sardunya Münasebetleri", **Belgeler**, 15 (1981-1986), 89-144+36 belge.

26 Münir Aktepe, "Mehmed Efendi'nin Lehistan Sefareti ve Sefaretnamesi", **TED**, 2 (1971), 131-140+5 levha> **Mehmed Emin Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi**, Ankara, 1974.

27 Münir Aktepe, "İzmir'e Aid Bazı Kitabeler ve Notlar", **TD**, 19 (1964), 57-80+7 levha; "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", **TD**, 25 (1971), 105-154+ 11 levha; "İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", **TD**, 26 (1972), 97-118; "Osmanlı Devri İzmir Camileri Hakkında Ön Bilgi", **TED**, 3 (1972), 177-212+21 levha; "Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön Bilgi II", **TED**, 4-5 (1973-1974), 91-133+41 levha; "İzmir'in Hisar veya Yakub Bey Camii", **TD**, 27 (1973), 85-98+7 levha; "İzmir Suları, Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma", **TD**, 30 (1976), 135-178+22 levha.

28 Münir Aktepe, "Manisa Ayanlarından Kara Osmanoğlu Mustafa Ağa ve 3 Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma", **VD**, IX, 367-382+4 levha; "Kara Osmanoğlu Hacı Osman Ağa'ya Ait İki Vakfiyesi", VD, X, 161-174+4 levha; "Kara Osmanoğlu Mehmed bn. Hacı Ömer Ağa", **VD**, XI, 57-66. Krş. İnci Kuyulu, **Kara Osman Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler**, Ankara, 1992.

29 1982'ye kadar olan araştırmalarının bir listesi Fahri Çoker'in yukarıda anılan eserinde bulunmaktadır. s. 737-743.

30 Münir Aktepe, "Kâğıthaneye Dair Bazı Bilgiler", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara, 1976, 335-363; "İstanbul Fenerbahçesi Hakkında Bazı Bilgiler", **TD**, 32 (1979), 349-372.

31 Münir Aktepe, "Atatürk'e Dair Bazı Belgeler", **Belleten**, 128 (1968), 441-457; "Atatürk'ün Sofya Ataşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", **Belleten**, 150 (1974), 263-294.

32 Münir Aktepe, "Cumhuriyet Devrinde Kurulan Kitaplıklar ve Tarih Araştırma Enstitüsü Kütüphanesi ve Burada Bulunan Belgelerle Yazma Eserler", İÜ Edebiyat Fakültesi, **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan**", İstanbul, 1981, 185-242.

1879 Tarihli Bir Kayıda Göre

Osmanlı Devleti'nde Orman Yangınları

FAHRETTİN TIZLAK

Ormanlar, Osmanlı Devleti'nin başlıca ekonomik kaynaklarından biri idi ve gerek sivil alanlarda ve gerekse devlet sektöründe birçok kullanım alanına sahipti ki, bundan dolayı olmalıdır, Osmanlı yönetiminin gözünde "... *orman... servet-i memleketin mevadd-ı aliyesinden biri...*" olarak görülmüştür.[1] Nitekim, ele aldığımız dönemde bu zenginliğin boyutunu göstermesi açısından Osmanlı ülkesinin sahip olduğu orman alanının 75.000.000 metre murabbaında olduğunu belirtelim.[2] Ancak, bu zenginlik önceki dönemlerde çok daha fazla olmalı idi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde sahip olduğu orman zenginliğinin boyutları konusunda çeşitli bilgi ve rivayetlerin varlığını biliyoruz. Mesela Yıldırım Beyazıt'a karşı Ankara Savaşı'nı kazanan Timur'un ordusundaki fillerin bölgede mevcut sık ormanlar yüzünden ilerlemesinin güç olduğu ve bundan dolayı ormanların kesilmesi yoluyla ancak Timur'un ordusunun ilerleyebildiği rivayet edilmektedir. Ama o ormanlardan günümüze pek bir şeyin kaldığını söylememiz bugün mümkün görünmemektedir. Yine, Doğu Anadolu Bölgesinin de Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde orman yönünden zengin olduğu ve bu durumun özellikle Elazığ, Diyarbakır yöresi için geçerli olduğunu biliyoruz. Fakat bölgede yürütülen madencilik etkinlikleri sebebiyle gerekli olan enerjinin temini maksadına yönelik olarak bu bölgedeki ormanlar da zamanla yok olup gitmiştir. Bunda bilinçsiz davranışların etkili olduğu görülmektedir. Nitekim 1856'larda bölgedeki madencilik faaliyetleri için enerji kaynağı temin etmek için odun kesilir iken ilgililerin "*şimdi... işimiz görülsün de sonra nasıl olursa olsun...*" zihniyeti ile hareket ettiklerini kaynaklardan öğreniyoruz.[3] Böyle bir zihniyetin sonucunda ise bugün sözkonusu bölge, orman fakiri durumuna gelmiştir. Öyle ki, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Keban ve Ergani madenlerine yakıt temin edilen Kemah ve Eğin ilçelerinin, aynı zihniyetin bir sonucu olarak yine XIX. yüzyılın sonlarına doğru odun ihtiyaçlarını Refahiye'den karşılar duruma geldiklerini biliyoruz.[4] Buraya kadar belirttiğimiz hususlar, Osmanlı ülkesindeki orman zenginliğinin özellikle maden üretim faaliyeti veya diğer ihtiyaçların giderilmesi için gerekli olan enerjinin temini maksadına yönelik olarak kesilip yok edilmesini dile getirmek amacına yönelikti.

Ancak, Osmanlı ülkesindeki ormanların yok edilmesinin sebepleri sadece yukarıda vermiş olduğumuz örneklerde belirtilen hususlara dayanmıyordu. Veya belirttiğimiz hususlar şimdiye kadar bizim bildiğimiz hususlardı.

Ormanlar İle Devletin İlgilenmeye Başlaması

Fakat, Osmanlı Devleti'nde ormanların yok edilmesi hususu yukarıda da belirttiğimiz üzere yüzyıllar boyunca devam etmiş olmalı ki, devle-

Yrd. Doç. Dr. Fahrettin Tızlak, S.D.Ü. Burdur Eğitim Fakültesi öğretim üyesidir.

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Meclis-i Vâlâ **(Ir. Mec. Vâl.)**, Belge nu. 1271.

2 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Ankara, 1983, s. 450.

3 BOA, İrâde Dahiliye **(Ir. Dah.)**, 23521.

4 Fahrettin Tızlak, **Keban - Erganî Yöresinde Madencilik (1780-1850)**, Doktora Tezi (T-TK'da baskıda), FÜSBE, Elazığ, 1991, s. 299.

tin zaman zaman bu meseleye el atmak ihtiyacını hissetmiş olduğunu görüyoruz. Devletin bu alandaki ilgisi Tanzimat dönemiyle başlamıştır. Bu dönemde ormanların çok yönlü bir değer olduğu kavranır ve bu alanda gerekli olan faaliyetlere diğer alanlarda olduğu gibi başlanır.[5] Nitekim M. 1841-42 yıllarına ait bir belgenin Osmanlı ülkesinde Darphane'nin kullanımına tahsis edilmiş olan çam ve kızılağaç ormanlarının muhafazasına ve yok edilmesinin önlenmesine yönelik olduğunu biliyoruz.[6] Bu belgede İzmit muhassıllığı dahilinde Darphane'ye tahsis edilmiş olan ormanlardan elde edilen kömüre aşırı derecede ihtiyaç duyulduğundan, fakat bunun yeterince sağlanamadığından bahsedilmektedir. Bu durumun da başlıca sebebi olarak belgede, söz konusu bölgede Darphane'nin kömür ihtiyacı için tahsis edilmiş olan ormanlarda bulunan çam ve kızılağaçların herkesce rastgele kesilmesi gösterilmiştir. Bu çerçevede İzmit bölgesi ormanlarından hiç kimseye ağaç kestirilmemesi teklif edilmiştir. Diğer yandan aynı belgede, yine İzmit bölgesi ormanlarında bulunan aksöğütün de Barutthane'de kullanıldığına değinilerek, belirtilen ağaçların kesilmesinin de yasaklanmasına değinilmektedir. Bütün bunlardan başka sözkonusu belgede, bölge ormanlarının korunmasına yönelik olarak bir başka tedbire de yer verilerek bu konuda, ağaçların köklerinden sökülmeleri dolayısıyla bir daha üreyemediklerinden bahisle bunun önlenmesine özen gösterilmesinin sağlanması istenilmiştir. Belirtilen tedbirlere aykırı hareket edenlere karşı da ilgililerin *prangaya vurulması* cezasının uygulanması teklif edilmiştir.

Yine, 13 Kasım 1856 tarihli bir arzın da ormanların korunması maksadına yönelik olduğunu biliyoruz.[7] Bu arzdan anlaşıldığına göre, o tarihlerde, Osmanlı ülkesindeki ormanların bir *"usûl-i cedîde"*ye bağlanması gereğine inanılmış ve bu maksada yönelik olarak Fransa'dan iki tane orman mühendisi getirilmiştir. Bu mühendislerin emrine ise on onbeş kişilik bir grup verilerek, onlara, ormancılık (koru fenni) tahsil ettirilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde 1860'lı yıllarda da Osmanlı merkezî yönetiminin ülke ormanları ile ilgilenmeye yönelik faaliyetlerine devam etmiş olduğunu görüyoruz. Mesela, 1865 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa'nın, eyaleti dahilinde bulunan ormanların ıslahı ve işletilmesi ile ilgilenmiş olduğunu biliyoruz.[8]

Bütün Osmanlı topraklarında bulunan ormanlara ait bir nizamnamenin de aynı dönemlerde çıkarılmış olduğu ve bu konudaki faaliyetlerin epeyce bir zamandır yürütülmekte olduğunu da biliyoruz. Nitekim bu husus, yani ormanlara ait bir nizamnamenin çıkarılması için yürütülen fa-

5 **Cumhuriyetin 50. Yılında Ormancılığımız,** Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973, s. 1-2.

6 **İr Dah.** 485.

7 **İr. Dah.** 25295.

8 **İr. Mec. Vâl.** 1271.

aliyetlerin eskiliği, elimizdeki bir kayıtta "*... çok senelerden beri der-dest-i tasavvur olunmakta...*"dır şeklinde dile getirilmiştir.[9] Ancak ne yazık ki, çıkarılan bu orman nizamnamesi birtakım sebeplerden dolayı bir türlü uygulama alanına konulamamıştır. Bundan dolayı devlet, sözkonusu nizamnamenin hiç olmazsa Tuna, Selanik, Konya ve Samsun bölgelerindeki ormanlarda uygulanabilirliğini düşünmüş ve bu konuda birtakım girişimler başlatmıştır.[10] Bu konuda, az önce Fransa'dan getirilmiş olduğunu söylediğimiz Mösyö Tasi'ye de bir layiha hazırlattırılmıştır.[11] Bizim buraya kadar dile getirmiş olduğumuz nizamname çalışmaları gerçi ayrı bir çalışma konusu oluşturabilecek düzeyde geniştir. Ancak bunları dile getirmekten maksadımız, Osmanlı Devleti'nin ormanlar konusunda ilgisiz olmadığını ve bu konu ile ilgilendiğini ve orman gerçeğinden haberdar olduğunu dile getirmekti.

Osmanlı Devleti'nde Orman Yangınlarının Sebepleri

Bütün bunlardan sonra devletin ormanlara göstermiş olduğu ilgi çerçevesinde şimdi, elimizde mevcut olan bir kayda dayalı olarak ülkedeki orman yangınlarının sebepleri ile bunların önlenmesine yönelik olarak alınması öngörülen tedbirler bahsine geçebiliriz. Hemen belirtelim ki, bize bu konuda, sadrazam Sait Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nde ormancılık meselesine ciddi olarak el attığı ve bu maksada yönelik olarak çeşitli layihalar hazırlamış olduğu 1879 yılı[12] Temmuz ayının son günlerine ait ormancılık ile ilgili yazışmaları ihtiva eden bir belge bilgi vermektedir.[13] Biz burada, giriş bahsinde de belirttiğimiz üzere bu belgede yer alan bilgiler dahilinde Osmanlı Devleti'nde orman yangınlarının sebepleri ile bunların önlenmesine dair alınması düşünülen tedbirleri belirtmeye çalışacağız.

Sözkonusu kaynakta belirtildiğine göre, belirtilen tarihlerde Osmanlı ülkesinde yer alan ormanlarda sık sık yangın meydana gelmektedir ve bu ise bir hayli orman varlığının mahv ve harap olmasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı yangınların mümkün olduğu kadar önlenebilmesi için orman müfettişlerine gerekli tebligat yapılmıştır. Sözkonusu müfettişlerden bazıları, kendilerine verilen tenbihleri yerine getirdikten sonra ormanlarda meydana gelen yangınlar konusunda üst makamlara çeşitli "*İşar ve ifadeler*"de bulunmuşlardır. Bu müfettişlerden gelen teklifler daha sonra Orman ve Maadin Nezareti tarafından 28 Temmuz 1879 tarihinde bir tezkere halinde sadrazama bildirmiş ve o da tezkerede belirtilen hususların kendince de uygun görüldüğünü belirterek durumu iki gün sonra padişaha başka bir tezkere ile iletmiştir. Buna göre Orman ve Maadin Nezareti'nin müfettişlerden gelen ifadelere dayanarak hazırlamış olduğu tezkerede orman yangınlarının sebepleri konusunda tespit etmiş olduğu hususları şöylece belirtebiliriz:

1- Kuraklık: Kuraklık, Osmanlı topraklarında meydana gelen orman yangınlarının sebepleri arasında yer alan hususlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Elimizdeki kayıtta belirtildiği kadarıyla kuraklığa dayalı olarak meydana gelen yangınlar genellikle "*kazaen*" ortaya çıkmaktadır.

2- Kasdî Olarak Çıkarılan Orman Yangınları: Bu konuda iki faktörün etkili olduğu anlaşılmaktadır.

a- Tarla Açmak: Bu maksada yönelik olarak yangın çıkarmakta başlıca etken olan düşünce, köy halkı tarafından genellikle kimsenin görmeyeceği yerlerde ormanın bir kısmını yakarak tarla açmaktır. Böylece halk, elde etmiş olduğu arazide ekip biçeceği ziraî ürünlerden vereceği 1/10 orandaki öşür vergisinden kurtulmayı amaçlamıştır.

b- Mer'a Edinmek: Ormanı yakılan yerler bir yıl sonra mer'a durumuna geleceği için hayvan sahipleri (mandıra sahipleri) tarafından hayvanlarının otlatılacağı mekânlar elde etmek için orman yangını çıkarılmaktadır.

3- Yağmur Yağdırmak İçin Orman Yakmak: Elimizdeki kayıttan anlaşıldığına göre cahil halk tabakasına mensup bazı kişiler, ormanın yakılması ile yağmurun yağdırılacağı düşüncesine sahiptir. Bu nedenle bu tür kişiler bulundukları bölgelerde zaman zaman orman yangınlarına sebep olmaktadırlar.

4- Koruma Tedbirlerinin ve Korucuların Yetersizliği: Osmanlı ülkesinde ormanların yangından ve türlü şekillerde tahrip edilmekten korunmasına yönelik olarak var olduğu bilinen korucuların sayılarının, orman alanlarının genişliğine oranla oldukça az olması da orman yangınlarının başlıca sebepleri arasında yer almakta idi. Hatta öyle ki, bu memurların çoğunluğunun, mevcut yetersizliklere rağmen iskelelerde ve pazar yerlerinde istihdam edilmeleri bile sözkonusudur. Bu da az önce belirtilen yetersizlik durumunun doğurduğu olumsuz sonuçların artmasına sebep olmaktadır. Böyle olunca da, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı çıkan orman yangınlarının ne önlenmesi mümkün olabilmektedir ve ne de ormanların korunması mümkün olabilmektedir.

5- Cezaların Yetersiz Olması ve Tam Olarak Uygulanmaması: Osmanlı topraklarının herhangi bir yerinde çıkan yangına sebep olanların yaka-

9 **İr. Mec. Vâl.** 1271.

10 **İr. Dah.** 38044.

11 **İr. Dah.** 38044.

12 E.Z. Karal, **a.g.e.,** s. 385-387, 450-451.

13 **BOA, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı,** 162-11.

lanıp ilgili yerlere teslim edilmesi ile bunların layık oldukları cezaların verilmesi kanunî olarak öngörülen hususlardandır. Ve yine, bu konuda gerekli titizliğin gösterilmesi için taşra yöneticilerine zaman zaman gerekli tenbihatlar yapılmaktadır. Fakat, orman yangını çıkarmaya yeltenenler veya çıkaranlar ciddi olarak araştırılmamaktadır. Hatta, bu gibi kişiler yakalansalar bile birkaç gün sonra salıverilmektedir. Bütün bu durumlar ise, yukarıda hükümetçe taşradaki ilgililere yapıldığına değindiğimiz tebligatlarınve dolayısıyla merkezî yönetimin teşebbüslerinin pek etkili olamaması sonucunu doğurmaktadır. Belirttiğimiz bu durumlardan dolayı yönetim, yangınlar konusunda etkili olamamaktadır.

Ormanların Korunması ve Yangınların Önlenmesi İçin Öngörülen Tedbirler

Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı Osmanlı topraklarında çıkan orman yangınları, sözkonusu müfettişler tarafından devletin kıyas edilemeyecek derecede zarara uğraması veya uğratılması anlamında yorumlanmış ve bu konuda alınması öngörülen tedbirler de belirtilmiştir. Biz bunları yine aynı kaynağa dayalı olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Orman Memurlarının Yetersizliğinin Giderilmesi: Ormanları korumak ve herhangi bir yangının çıkmasını engellemekle görevli olan orman memurlarının sayıca yetersizliklerinin giderilmesi tek başına bu konuda yeterli olmayacağı düşünülerek, ilgili müfettişleri, verdikleri tekliflerinde bu memurlara taşra yöneticilerinin her konuda yardımcı olmalarının sağlanmasını teklif etmişlerdir.

2- Cezaların Tam Olarak Uygulanması: Orman yangını çıkaran veya çıkarmaya yeltenen kişilerin yakalanarak bunlara kanunların öngördüğü cezaların tam olarak ve şiddetli olarak uygulanması.

3- Ömür Boyu Kürek Cezasının Uygulanması: Elimizdeki kayıttan anlaşıldığına göre, kasden orman yakan veya yakmaya cesaret edenlere o ana kadar verilmesi kanunen öngörülmüş olan ömür boyu kürek cezası, Osmanlı ülkesinde tam olarak uygulanmamıştır. Öyle ki, halk, ormanları devlet memurlarının gözü önünde yakmaya alışmıştır ve bu tür kişilerin yakalanarak terbiye edilmeleri hususlarına da taşra yönetimleri gerekli önemi vermemişlerdir. Hatta, belki de bunun bir sonucu olarak az önce belirtilen ömür boyu kürek cezası imparatorluğun hiçbir yerinde uygulanmamıştır. Yine, mahkemeler de bu gibi kimseler hakkında gereken cezayı verme konusunda tereddütlü davranmışlardır ve bu durumlar o an da devam etmektedir.

Bütün bu hususlardan dolayı belirtilen tarihten itibaren yangınlar konusunda ceza unsuru konusunda gerekli titizliğin gösterilmesi teklif edilmiştir. Bu maksada yönelik olarak ise, *mandıra sahipleri ile ormanlara yakın köyler halkının ileri gelenlerinin silsileli olarak birbirlerine kefil tutulması* ve bir orman yangını meydana geldiği takdirde yine mandıra sahipleri ile köy veya köyler halkının topluca bir işten sorumlu tutulacağı hususunun halka ilan edilmesi de bir tedbir olarak öngörülmüştür.

4- Memurların Sorumlu Tutulması: Çıkabilecek orman yangınlarından bu işi önlemekle görevli olan ve kendilerine *mahal memuru* denilen orman memurlarının da sorumlu tutulması öngörülen tedbirlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

5- Savcıların Yangınlar Konusunda Yetkili Kılınması: Yukarıda bahsedilen cezaların uygulanması konusunda savcılara Adliye Nezareti tarafından gerekli emir ve tenbihlerin yapılarak onların bu konuda yetkili kılınması bir başka tedbir olarak zikredilmiştir.

Görüldüğü üzere orman yangınları sadece günümüzün problemi değildir. Osmanlı Devleti de bu hususta oldukça muzdaripti. Devlet, ülkenin çok yönlü zenginlik kaynaklarından olan ormanlarının göz göre göre tahrip edilmesi meselesine seyirci kalmamış belirli bir dönemden itibaren diğer alanlarda olduğu gibi bu konu ile de ilgilenmeye başlamıştır. Bu ilgi çerçevesinde orman yangınlarının gerek sebepleri ve gerekse bunların önlenmesi konusunda ortaya atılan hususlar oldukça ilginç görünmektedir. Bu konuda günümüzde orman yangınlarına sebep gösterilen hususlar[14] ile genellikle benzerlik görünmekle birlikte yağmur yağdırmak maksadı ile ve görünmez yerlerde tarla edinerek ziraî faaliyetlerden dolayı ödenecek olan vergiden kurtulma sebepleri ile yangın çıkartılması hususları ilginçtir. Yine, cezalar konusunda caydırıcılık unsuruna yer verilmeyi ve ilgili yerler halkının bu işten silsileli olarak sorumlu tutulması meselesi de dikkat çekicidir.

Burada öngörülen tedbirlerin uygulamaya konulup konulmadığı meselesi, çalışmamızın sınırları dışında tutulduğu için üzerinde durulmamıştır. Biz bu küçük çaplı çalışma ile günümüzde de ülkemizin çok yönlü zenginlik kaynağı olma özelliğine sahip ormanlarımızın[15] korunması hususuna ve ileride bu konularda yapılacak çalışmalara bir nebze de olsa katkı yapmış olmayı umuyoruz.

Böylelikle, orman meselesinin de tarihçiliğimiz ve tarihçilerimizin ilgi alanına giren bir konu olduğuna dikkat çekmek istedik.

14 **Cumh. 50. yılında Orm.,** s. 112.

15 Günümüzde ormanların iklim, su rejimi, kuraklık, sel ve erozyon gibi alanlardaki faydaları bir yana orman ürünlerinin birçok kullanım alanı mevcut olduğu ve odun hammaddesinin 6000'den fazla yerde kullanılmakta olduğu bilinmektedir. Bu konuda bkz., **Cumh. 50. Yılında Orm.,** s. 20.

Kahire'de Gazetecilik Yılları ve Avram Galanti

AVNER LEVİ

Dostum, *Peamim*'in eski editörü, İzak Betsalel'in teşvikiyle 1988 yılında Profesör Avram Galanti'nin 1905-1908 yıllarında Kahire'de Judeo-Espanyol dilinde[1] yayımladığı *La Vara* (Sopa) adlı gazetesi hakkında bir yazı yayımlamıştım.[2] Şimdi daha geniş bir şekilde Avram Galanti'nin Kahire yılları ve gazeteciliğine değineceğim.

1873 yılında Bodrum'da doğmuş olup 1961 yılında İstanbul'da vefat eden Avram Galanti özellikle Türk Yahudiliğinin tarihi ile ilgili verimli çalışmalarıyla tanınır.[3] Avram Galanti İstanbul Üniversitesi'nde Eski çağ Tarihi ve Orta Doğu Dilleri konularında profesörlük (müderris) yapmış olup, ilk kez eski Hitit ve Hammurabi yasalarını Türkçe'ye çevirdiği gibi doğduğu Bodrum, milletvekili seçildiği Niğde ve milletvekili olarak yaşadığı Ankara kentlerinin de tarihçelerini yazmıştır. Geniş ilmi çalışmalarının yanında sosyal ve kültürel konularda da çok etkiliydi. Örneğin Türk Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) kurucularından ve ilk faal üyelerindendi. İstanbul Yahudileri'nin kurduğu Bene Berit Derneği[4] İstanbul Locası'nın yayımladığı ilmi *Hamenora* (Şamdan) dergisinin uzun yıllar editörlüğünü yaptı.

Avram Galanti'nin Kudüs'te bulunan arşivini[5] dikkatle gözden geçirdiğim gibi onun hakkında yapılmış araştırmalardan da yararlandım. Edindiğim kanaate göre Avram Galanti ender rastlanacak bir çalışma gücüne sahip, çok zeki bir adamdı. İngiltere ve Almanya'da bir kaç yıl geçirip bu ülkelerin dilini öğrenmişti. İyi bildiği diller arasında Türkçe, Fransızca, Ladino, Arapça ve Rumca vardı. Fakat, yine edindiğim kanaate göre -yanılmış olmam daima mümkündür- aynı derecede haris ve geçimsiz, diğerlerine tepeden bakan bir insandı. Hiç değilse Kahire yıllarında böyleydi.

Yukarıda söylenildiği gibi 1873 yılında Bodrum'da doğmuş olan Avram Galanti, ilk eğitimini burada yapmış sonra İzmir'e geçip İdâdi okulundan mezun olmuştur. Bir lise mezunu olarak Rodos'a gitmiş burada "Tiferet İsrael" adında çağdaş bir okul kurup eğitime başlamıştır. Bu okul için Rodos Yahudi Cemaati'nden istediği yardımı alamamıştır. Bunun üzerine Cemaat yöneticileriyle bozuşmuş ve Rodos'u terketmiştir. Rodos'tayken sansür görevlisi olarak çalışmış olup sonradan bazı yazarlar bu görevini II. Abdülhamit rejiminin yasak ettiği siyaset malzemesini İstanbul ve Anadolu topraklarına sokmak için kullandığını söylerler.[6] O paranoyak dönemle ilgili gerçekleri bilmek genellikle zordur. Herkes devamlı olarak "tavşana kaç, tazıya tut" demekte olup, şizofrenik bir duruma düşmüştür, öyle ki kimsenin gerçek niyetinin ne olduğunu biz uzaktan kesinlikle bilemeyiz.[7] Avram Galanti'nin Rodos'ta bir müddet Abdülhamit yönetimi emrinde sansürcülük etmiş olması elimizdeki tek katı gerçektir.

Aynı yıllarda, Avram Galanti, Türk Yahudilerinin okullarının çoğunun sahibi ve yöneticisi olan Alliance Israelite Universelle[8] ile de darılmıştır. Darılma konusu, okulların eğitim programı ve diliydi. Fakat, aslında Rodos veya İzmir Alliance okulunun müdürlüğünü istediği ve bu is-

Prof. Dr. Avner Levi, Kudüs İbrani Üniversitesi, İnsan Bilimleri Fakültesi, Asya-Afrika İncelemeleri Enstisüsü öğretim üyesidir.

Bu yazının yayımlanmasındaki emekleri için Rifat Bali'ye candan teşekkür ederim. A.L.

Galanti'nin Kahire yılları

teği karşılanmadığı için bu kuruma karşı tavır aldığı kanaati uyanıyor.[9]

Rodos'tan ayrıldıktan sonra tekrar İzmir'e gelmiş ve iki yıl kadar (1903-1905) burada kalmıştır. Avram Galanti'nin gazeteciliği burada başlar. *Hizmet* ve *Ahenk* gazetelerinde çalıştığı gibi arka arkaya kentin Yahudi gazetelerinin[10] üçünün *El Novelist*, *la Buena Esperansa* ve *El Meserret*'in editörlüğünü yapmıştır.[11] Üçünden de gazetenin kurucuları ve sahipleriyle geçinemeyerek kavga edip ayrılmıştır. İzmir'de bir türlü düzenli bir göreve ve konuma ulaşamayan Galanti 1905 yılında Kahire'ye gider. Kendisinin sonradan yazdığına göre 1904 yılında *El Meserret* gazetesinde yayımladığı bir yazı, kentten kaçmasına neden olmuştur. *La Dulsi* (Tatlı) adlı bu yazıda, Yahudiler arasında o dönemde geçerli olan *Tekufa* (Dönem) adlı bir geleneği batıl itikat olarak göstermiştir. Yahudi Cemaati yöneticileri kendisinden bir "pişmanlık" bildirisi imzalamasını sürgün tehdidiyle istemişler, o da kaçmayı tercih etmiştir. Bu anlatım şeklini Galanti'nin biyografisini yazan Albert E. Kalderon aynen kabul edip hakkında sitayişkâr sözlerde bulunuyor.[12] Bu belki de Avram Galanti'nin İzmir'den kaçmasının nedeninden ziyade bahanesini teşkil etmiştir, çünkü olay kaçışından bir yıl önce geçmişti. Bizce İzmir'den istediği onur ve görevi bulamadığı için ayrılmıştır.

Avram Galanti'nin Kahire yılları ve gazeteciliği bize bir taraftan Galanti'nin araştırmalarını daha iyi değerlendirme olanağı verecek, diğer taraftan ise, Türkiye Yahudilerinin Türkiye dışında yayımladıkları bir gazete çerçevesinde hem devlet hem de Yahudi Cemaati iç sansürlerinden korunduklarından, Türk Yahudileri tarihiyle ilgili yeni bilgi ve görüşler getirebilecektir.

Kahire ve Türk Yahudileri

19. yüzyılın sonlarından başlayarak Türk Yahudilerinden Mısır'a doğru devamlı bir göç dalgası olmuştur. Bu dalga 20. yüzyılda yoğunlaşmış, 1905-1908 yıllarında ise tepe noktasına varmıştır. Bunun altında siyasal güvensizlik ve gerginlikler vardı. Nitekim göç edenler arasında bir çok genç aydın vardı. Mısır o yıllar, II. Abdülhamit'e muhalefetin toplandığı merkezlerden biriydi. 1882 yılından beri İngiliz idaresi altında siyasal bir istikrar gösteriyor ve iktisadi yaşam da giderek canlanıyordu. Fakat daha önemlisi, istibdad rejiminin hafiye, jurnal, sansür ve sürgünlerine oranla yazı ve dernek kurma özgürlüğü tanıyan liberal bir rejime sahipti. Mısır'a göç eden Yahudiler arasında özellikle bir çok İzmirli vardı, bu bakımdan Galanti yabancılık çekmedi. Kısa bir zaman sonra onu Kahire'nin Fransızca, Arapça ve Ladino dillerinde yayımlanan gazetelerinde çalışır görmekteyiz. Örneğin çift dilli, Arapça-Ladino *Mısır* gazetesinin müdürlüğünü yapmıştır. Gazetenin sahibi ve editörü İstanbullu İzak Karmona idi. Gazete önce yalnız Arapça yayımlanıyordu. 1906 yılında, okuyucuların arzusu üzerine Karmona, bir Ladino bölümü de ekledi. Ayrıca 1906 yılında İzmirli Moşe Bengiyat -*El Meserret* Gazetesinin sahibi Aleksandro Ben Giyat'ın kardeşi- *La Luz* adlı, yine Türkiye'li İzak Çezana *La Tribuna* adlı Ladino dilinde gazeteler çıkardılar. Bunlar bize, Mısır'da Arapça bilmeyen Türk Yahudilerinin sayısının büyüklüğünü göstermektedir.

Galanti Kahire'de ilk ilmi çalışmalarını yapmaya başladı. Bu arada kendisine önemli bir iş aramaktaydı. Bu amaçla İngiltere kralına bir mektupla başvurarak İngiltere hizmetinde çalışmak istedi, diğer bir mektupla da İspanya kralından iş istedi. Bu arada Judeo-Espanyol hakkında bir konferans vererek bu dili bozulmuş, mahvolmuş bir İspanyolca gibi gösterdi. O dönem aydın Yahudi gençler arasında pek geçerli olan bu görüşler tabii ki, Fransızcayı bozuk bir Latince, İngilizceyi bozuk bir Almanca olarak görmeye benzer. Galanti verdiği bu konferansla yetinmeyip yine İspanya kralına bir mektup yazdı. Mektubunda Galanti "İspanyolca konuşmakta devam etmek arzusunda olan bizlere izin verilsin... Bu dilde biz milletimizin geçmişindeki mesut bir dönemin hatırasını, aradan geçen 400 yılın silemediği bir hatıra görüyoruz (...) 400 yıl öncesine kadar vatanımız olmuş olan ülkenin dili" gibi sözler kullandığı gibi[13], Engizisyon, zorla Hıristiyanlaştırma,

diri diri yakma ve kovulma gibi olaylar sanki hiç olmamış gibi davranmaktadır. Bu, bir kaç yıl önce öğretimi Türkçe yapmıyor diye Alliance'a saldırmış olan ayni Avram Galanti'dir.

Yine aynı dönemde, kendisine mevki ve iş aramakta olan Avram Galanti bir "Sudan tasarısı" ile ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi Siyonizm Theodor Herzl tarafından Fransa'da Dreyfus olayı sırasında ortaya atılmıştır. Herzl Almanlaşmış, din ve geleneklerden uzaklaşmış bir ailenin oğlu olup, Viyana'da gazetecilik yapardı. Dreyfus olayı patlak verince gazetesi onu Paris'te görevlendirdi. Tanık olduğu antisemitizm onu Yahudiliğine döndürdü.

Avrupa Yahudilerinin tehlikede olduğunu sezerek onlara Avrupa dışında bir sığınak hazırlamak için çabaladı. İlk akla gelen yer Filistin'di. Filistin'i elde etmenin zorluğunu görünce bir İngiliz sömürgesi olan Uganda'nın ıssız bir köşesinin Yahudilere verilmesi düşüncesiyle ortaya çıktı.

Mısır'a yeni gelmiş olan Galanti, Mısır'ın güneyindeki geniş, az kimsenin yaşadığı hiç bir ihtilaf konusu olmayan Sudan'ı Uganda yerine ileri sürdü.[14] Galanti'nin tasarısını kimse galiba ciddiye almadı. Zaten Herzl'in Uganda tasarısı da Yahudilerin çoğu tarafından "Arz-ı Mevud veya Arz-ı Mukaddes'ten başka yer istemeyiz" diye red edilmişti. Kısaca Mısır'daki ilk ayları içinde Galanti geniş hayal gücü, büyük cüret ve girişimcilik göstermiştir.

II. Abdülhamit'e sansürcülük etmiş olan Galanti kırallara yazmakta tereddüt etmiyor, sömürgeci İngiliz kıralına veya atalarını kovmuş olan İspanya kıralına hizmetini teklif edebiliyordu. Henüz belli bir yönü, oluşmuş bir kişiliğe olmayıp yolunu aramakta olup özellikle mevki ve iş istemekteydi.

La Vara Gazetesi[15]

1905 yılı başında Avram Galanti Kahire'de küçük bir basımevi kurdu. Bu basımevi Latin, İbrani ve Arap harfleriyle basım işleri yapıyordu. Basımevini kurmaktaki amacı bir muhalefet gazetesi yayımlamaktı. Gazetenin hazırlıklarını büyük bir gizlilikle yaptı. İstanbul, İzmir, Kudüs, Selanik gibi büyük Yahudi yerleşim yerlerinde muhabirler temin etti. 14 Temmuz 1905'de gazetenin ilk sayısı çıktı. Gazete dört sayfalık olup iki haftada bir yayımlanıyordu.[16]

La Vara'nın 14 Temmuz 1905'de yayımlanan ilk sayısında "Program" başlığı altında uzun bir başyazı vardır. Editör A. Galanti'nin şahsen yazdığı bu başyazı İstanbul *El Telegrafo* gazetesi editörü İzak Gabay'dan alınan sözlerle başlar. İzak Gabay, İstanbul Yahudi Cemaati yönetim kurulunun üç aydan beri hiç toplanmadığını, Cemaat kasasının boş olduğunu, borçların giderek arttığını, başkentteki Yahudi dernek ve kurumlarının hiç çalışmadığını, kısaca İstanbul Yahudi Cemaatinin çökmekte olduğunu söylemektedir. Buna A. Galanti Selanik Yahudi Cemaatindeki bölünme ve kavgaları, Kudüs ile Tiberya Cemaatları arasındaki kavgaları, Sayda şehrinde hahamlık mücadelesini ve başka sorunları ekler, ve yazısını şöyle bitirir: "... Yahudi Cemaatı bir yerde görevini bilmeyen dini önderinden çekiyor; başka bir yerde bir nüfuzlu (sanki) saygı değer kişi Cemaati kişisel kaprislerine oyuncak ediyor; bir başka yerde bir dernek suistimal ediliyor; bir başka dördüncü yerde küçük bir Cemaat büyükten yardım istiyor ve alamıyor. Biz bu acıların nedenlerini -ki sayıları çoktur- araştırmak istiyoruz. Bir numaralı neden Talmud'un[17] dediği gibi "çok derdi olan bir kuşak görürsen, çık ve İsrailoğulları'nın hâkimlerini kontrol et". Bu program yazısında bu konuda sözü fazla uzatmayacağız. Gelecek sayılarımızda Hahamlar, yöneticiler Cemaat kurumları, açık isimleri ve kanıtları ile, ayrıntılarla, kimsenin hatırına bakmaksızın, hiç kimse kayrılmadan en ince ayrıntılarıyla incelenecektir".

Bu sözlerden görüldüğü gibi A.Galanti gazetesini Yahudilerin dini ve laik yöneticileriyle mücadeleye vakfetmiştir. Cemaatin düşük durumundan ötürü onları suçlamaktadır. Gazetesi *La Vara*'yı, bağımsız, liberal, demokrat, doğrunun dostu, adalet, ilerleme ve ışık taraftarı olarak tanıtmaktadır. Acı çekenlere kalkan, ve kötülere düşman olduğunu da eklemektedir. Kullandığı liberal ve demokrat sıfatları dikkati çekmektedir. Yazık ki bu terimleri nasıl anladığını belirtmediği gibi, gazete ilerideki sayılarında liberalizm veya demokrasi ile hiç ilgilenmeyecektir. Gazete, kurucusunun ve editörünün söylediği gibi yalnızca Türk Yahudileri'nin iç işleriyle uğraşacaktır. Osmanlı Devleti'nin rejimiyle ilgili bir söz yoktur. Galanti sözlerinde gazetesinin, Cemaatin elinden haksızlık çeken herkese açık olacağını belirtmektedir. Burada "herkes" sözünü tümüyle şöyle açıklıyor: "(...) zengin, fakir, aydın, cahil, Haham veya esnaf, hamal veya ayakkabı boyacısı. Herkes konuşabilecek, bağırabilecek ve sesinin duyulacağına güvenecektir. çünkü bütün bu sınıflar doğal bir şekilde eşittirler. Sosyal bakımdan da eşitliğe varacağına ümidimiz var."

Bu sözlerde gayet açık bir eşitlik ve sınıf bilinci mevcuttur. Yazık ki burada da Galanti "doğal eşitlik, sosyal eşitlik" sözlerinden ne anladığını, ne ümit ettiğini bize bildirmiyor. *La Vara*'nın 65 sayıdan hiç birinde de sosyalizm konusuna hiç değinilmeyecektir. Amaç nedir, amaca nasıl varılır, en ufak bir ayrıntı yoktur.

Galanti tekrar Yahudi Cemaati yöneticilerine değindiğinde şöyle di-

yor: "Cemaatlerdeki, derneklerdeki her yolsuzluk kamuya duyurulacak ve aynı şekilde kamu çıkarlarına karşı olan her kötüye kullanılış açıklanacaktır. La Vara suçlunun adını bütünüyle verecek şikâyetçininkini ise gizli tutacaktır".

Bu sözler ilk bakışta çok cesur ve idealist görünmekte, ancak derhal Galanti'nin kullanacağı yöntem hakkında önemli soru işaretleri doğmaktadır. Sözlerinde yer alan "itham edilen" ve "suçlu" arasında bir ayırım yoktur. Öyle ki her "itham edilen" o anda "suçlu" sayılmakta, her itham, yapıldığı andan itibaren sanki kendi kendisinin kanıtı olmaktadır. Galanti itham edilenin adını verecek, itham edeni ise bir zarara uğramasın diye gizli tutacaktır. Ancak bu sistem her saldırmak isteyene hizmet etmektedir. İtham haklı olabilir, haksız olabilir, yanlış olabilir, hatta iftira, söz konusu olabilir. Her isteyen adını vermeksizin, hangi amaçla olursa olsun, haklı veya haksız istediği kişi veya kuruma saldırabilir. Haklıyı haksızdan kim ayıracaktır? Galanti, tanımadığı kişi ve konularda kendisini nasıl "yargıç" yerine koyacaktır?

La Vara baştan sona kadar bu şekilde davrandı. İsimsiz bir mektuba dayanarak her itham edileni, savunma hakkı tanımadan mahküm etti. Ayrıca çok sert hakaret, hatta küfür dolu bir dil kullandı. Bu bakımdan Türk Yahudilerinin çıkardığı üçyüzden fazla gazete arasında olumsuz özel bir yeri vardır.

La Vara'nın İçeriği

Gazetenin ilk sayısında yer alan "program" yazısının yanında bir kaç makale daha yayımlandı. Bu makalelerin bir tanesi bireyin yargılama hakkını savunmaktadır. Galanti'nin rasyonalizme bir çağrısı olan bu yazısında, herkes kendi Cemaatında olup bitenlerle ilgilenmeye, uyanık olmaya, sormaya, öğrenmeye, fikir edinip ileri sürmeye ve katılmaya çağrılmaktadır. Bu hem bir hak hem de bir görevdir.

La Vara'nın ilk sayısı okuyucuyu yanıltmaktadır. İlk sayının içeriği, ciddi bir düşünce gazetesi havası vermektedir. Okuyucu *El Tyempo*[18], *El Komersyal*[19] ayarında bir gazete önünde bulunduğunu sanıp yanılmaktadır. Sonraki sayılarda en ufak bir düşünce veya ideolojik yazıya rastlamadık. 64 sayının her dört sayfası Türk Yahudilerinin kurumlarına, derneklerine, Hahamlarına ve yöneticilerine saldırılarla doludur. İthamlar, Galanti'ce derhal suçlamaya çevrilmektedir. Gerçek araştırılmamakta, savunma hakkı tanınmamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla Yahudi yöneticiler arasında yolsuzluklar olagelmiştir. Cemaatı ezmek ve Cemaat'in sırtından zengin olma arzusu daima vardı. Fakat temel ilke odur ki "herkes aksi kanıtlanıncaya kadar masum sayılır." Masumiyeti değil, suçu kanıtlamak gerekir. *La Vara* ve Galanti bu ilkeleri kesinlikle tanımamaktadır. Şimdi *La Vara*'nın sık sık suçladığı belli başlı Cemaatlere değineceğiz.

İstanbul Cemaati

20. yüzyılın başında İstanbul Cemaatini Hahambaşı Kaymakamı Ribi Moşe ha-Levi yönetiyordu. Moşe ha-Levi, İstanbul Hahambaşı Kaymakamı olarak ayrıca tüm Osmanlı İmparatorluğu'nun Hahambaşı Kaymakamı'ydı. Bu Haham baştan sona kadar *La Vara*'nın saldırılarının başlıca hedefi olmuştur. *La Vara*'nın 28 Temmuz 1905 tarihli ikinci sayısında A. Galanti'nin yazdığı "Bir Rav'ın özellikleri"[20] başlıklı bir makale yayımlandı. Bu makale Talmud'dan alınmış bir cümleyle başlıyor: "Eğer Rav Tanrı meleğini andırıyorsa onun ağzından çıkana göre davran, eğer benzemiyorsa söylediklerine bakma." Galanti'ye göre çokları bu cümleyi Rav'ın dış görünüşüne bağlıyorlar, uzun beyaz sakal, saygı uyandıran giyiniş, yumuşak ve duygulu ses arıyorlar. Bu Galanti'ce yanlış anlamadır ve cümlenin asıl anlamı Rav'ın dürüst olması gerektiğidir: "Başında bulunduğu Cemaati adaletle yönetmek, herkese küçük veya büyük, zengin veya fakir, eşit davranmak, halkın ilerlemesini istemek, şikayetleri taraf tutmadan dinlemek, yasaya ve vicdana göre yargılamak, öksüzleri korumak, birlik ve ilerleme için çalışmak..."

Bu makalenin tam yanında, yine Avram Galanti imzasıyla Hahambaşı Moşe ha-Levi'ye bir açık mektup yayımlandı. Mektubun başında Galanti, Moşe ha-Levi'nin hayatını ve geçmişini bilmediğini söylemektedir. Buna karşın neye dayandığını söylemeden Moşe ha-Levi'yi yargılamaya muktedirdir. Mektup, Moşe ha-Levi'yi Cemaatin yönetimini damadı Yakov Elnekave'nin eline teslim etmekle itham etmektedir. Elnekave ise bu işi beceremektedir, çünkü Halep, Rodos ve İzmir Cemaatlerinin sorunlarını çözememiştir. İzmir'de iki Rav vardır, bu ise bölünme, kavga ve gereksiz gider doğurmaktadır. Moşe ha-Levi Galanti'ye göre halkın dostu değildir, daima nüfuzluların, hatırlıların istediklerini yapıp, halkı ihmal etmektedir, ilerlemeye karşıdır. İstanbul'da *El Tyempo* gazetesini kapattırmıştır, bu ise Türk Yahudilerinin mahvolması demektir. "Hepimizin gözlerini açan *El Tyempo* editörü David Fresko'ya acı çektirmiştir. Ribi Moşe ha-Levi ahlaksız bir adamdır. Türk hükümetinin verdiği yardım paralarını yakınlarına dağıtmıştır". Bütün bunlardan ötürü Galanti Moşe ha-Levi'yi görevinde istifa etmeye çağırmaktadır.

Galanti açık mektubunda, ithamlarına kanıtlar ve somut örnekler getirmemektedir. Gerçek payı olup olmadığını incelemeye çalışalım. Ön-

ce, Ribi Moşe ha-Levi'nin o yıllarda çok yaşlı olduğunu ve o dönemde olağan sayıldığı gibi evli çocukları ve torunlarıyla beraber bir evde yaşamakta olduğunu belirtelim. Cemaatle ilgili görevlerinde aile mensuplarından yardım almış olabilir. Yönetimi onlara bıraktı sayılır mı, ve şayet öyle ise bu durumun nelere yol açtığını bilemeyiz. Fakat bildiğimiz, Galanti'nin 1905 yılında İstanbul Yahudi Cemaatiyle ilgili birinci el hiç bilgisi olmadığıdır. Bodrum'da doğmuş, Rodos ve İzmir'de yaşamıştır, İstanbul hakkındaki bilgileri ikinci eldendir. Osmanlı yönetiminin yardımı konusunda o dönem kaynaklarında bilgi bulmadık. Cemaat içi bölünmelere gelince, Türk Yahudi Cemaatlerinde daima iç bölünme ve kavgalar süregelmiştir[21], çoğunun temelinde sınıf kavgası vardır. 19. yüzyılda, modern hayatın etkisiyle, geleneksel davranış kalıplarından uzaklaşılınca bu zengin-fakir kavgaları daha ağırlaştığı gibi gazeteciliğin gelişmesiyle de daha çok belirginleşmiştir. Ribi Moşe ha-Levi'nin elinde çözüm getirmesine yarayacak güç ve yetki yoktu. Durumu, kendisinden önce bu görevi yüklenmiş olan Hahamlar gibi, Osmanlı Hükümetiyle Yahudi Cemaati arasındaki bir postacıyı andırır. Bu bakımdan bu konuda Galanti'nin suçlaması kesinlikle haksızdır. Yahudilik İslâm'a benzer, hiyerarşik bir kilisesi yoktur, Hahambaşı bir Papa veya Patrik değildir, diğer Hahamlara göre dini bir üstünlüğü yoktur. Yalnızca devleti ilgilendiren konularda aldığı talimatı yetki devletten gelmek koşuluyla, diğer Cemaatlerin dini ve laik yöneticilerine iletebilir. Cemaatlerin bütçeleri ondan geçmez, yöneticilerini o seçmez, bunlar Cemaatlerin iç işleridir. Nitekim *La Vara*'nın üçüncü sayısında Avram Galanti'nin tarihçiliği tutuyor ve İzmir Cemaatinin baştan beri iki Rav yönetiminde, ikiye bölünmüş olarak

La Vara *gazetesi son sayısı* Yad İzhak Ben-Zvi Enstitüsü (Kudüs/İsrail) koleksiyonu

kurulduğunu ve daima bölünmüş ve kavgalı olarak süregeldiğini belirtiyor. Ancak, yüzyıllardır var olan bir durumdan ötürü 1905 yılında Moşe ha-Levi'yi itham etmesindeki haksızlığı aklına dahi getirmektedir.

Moşe ha-Levi'nin ilerleme düşmanı olması iddiasına gelince, bu itham da gerçeklere uymamaktadır. Onun Hahambaşı Kaymakamı olduğu dönemde Türk Yahudileri, çoğu Alliance çerçevesinde olmak üzere, onlarca çağdaş okul ve, eğitim ve kültür kurumu kurmuşlardır. Öyle ki, 1905 yılında Türk Yahudilerinin hemen hepsi hiç değilse ilkokul mezunuydular. çağdaş okullar yalnız İstanbul, İzmir, Edirne'de değil, Bursa, Aydın, Tire gibi göreceli küçük yerleşim merkezlerinde dahi vardı.

Galanti'nin Türk Yahudilerinin mahvı olarak gösterdiği *El Tyempo* gazetesinin kapatılmasına gelince, gazetenin kapatılışı -zaten temelli değil, geçici olarak kapatılmıştı- Hükümet tarafından yapılmıştı. Bunda Moşe ha-Levi'nin bir rolü var mıydı bilmiyoruz. Yalnız II. Abdülhamit devrinde gazetelerin sansür edilmesi, kapatılması her gün görülen bir şeydi. *El Tyempo*'nun editörü David Fresko, ilerde göreceğimiz gibi, *La Vara*'nın ve Galanti'nin iddialarına katılmamış ve özellikle uslubunun

kabalığından şikâyet etmiştir.

Galanti'nin Moşe ha-Levi'ye karşı savaşı *La Vara* yıllarıyla bitmemiştir, sonradan yazdığı tarih kitaplarında bu Rav'ı devamlı ahlaksız olarak belirtmiş, kanıt olarak da imzasız mektupların yayımlandığı *La Vara*'yı göstermiştir. Örneğin 8 Eylül 1905 tarihli *La Vara*'da Un Selador (Bir Kıskanç) imzasıyla yayımlanan bir mektupta Moşe ha-Levi'yi, dini nedenlerden ötürü Yahudileri Baron Hirsch'in demiryollarında çalışmalarını önleyen bir reaksyoner olduğunu, halkın ve kurumların durumlarının kötü olduğunu söyleyip suçlu olarak Moşe ha-Levi'yle damadı, torunu ve sekreteri gösterilmektedir.

6 Ekim 1905 tarihli *La Vara*'da Büyük Skandal başlığıyla ve Galata Sakini imzasıyla bir başka mektup görüyoruz. Bu mektup İstanbul Aşkenaz Cemaatiyle ilgiliydi. Bu topluluk 19. yüzyılda 1848 ihtilâlinin başarısızlığından sonra İstanbul'a göç etmiş olan Avusturya Macaristan'lı Yahudiler tarafından kurulmuştur. Sonraları Polonya, Galiçya ve Romanya'dan göçmenler katılmış olup, bunlar kadın ticareti yapıyorlardı. Aşkenaz Cemaati bu göçmenleri Sneider Havrası'na almayı red etti. Onlar da kentin belli bir köşesinde toplanıp uluslararası kadın ticaretine ek olarak genelevler işletmeye başladılar. Galiçyanın ücra köy ve kasabalarından hayırlı bir kısmet bulma vaadıyla getirdikleri masum genç kızları bu batakhanelere düşürdüler.[22] Yasa dışı işlerle zenginleşen bu kadın tacirleri, örneği çok görüldüğü gibi dindardılar. Aşkenaz Cemaati onları kendi içine kabul etmediği ve dini hizmet vermediği için kendilerine özel bir Havra kurup dışardan getirdikleri din adamlarını çalıştırdılar. *La Vara*'da yayımlanan mektuba göre son zamanlarda bu kadın tacirlerinden biri kızını evlendirmiş olup, Mişel adındaki bu adamın düğününe İstanbul Galata Sefarad Cemaatinin dini başkanı (Mare de Atra) Yosef Eli de katılmış olup, bundan da doğal olarak Moşe ha-Levi suçluydu. Mektuba göre Yosef Eli çok kötü bir kişi olarak tanınmış olmasına karşın bir çoklarınca gelecekte Moşe ha-Levi'nin yerine geçecekti. Galanti, içindeki çelişkiye karşın mektubu aynen kabul eder, ve gelecekte Yosef Eli'nin Hahambaşı seçilmesini *La Vara*'yi kullanarak önleyeceğini vaad eder. *La Vara*'nın 10 Kasım 1905 tarihli sayısında bu kez Bir Galatalı imzası taşıyan bir mektup, halkın *La Vara*'dan Yosef Eli'nin kötülüklerini öğrendiğini ve eleştiriye başladığını bildirmektedir. Yosef Eli yanlışını itiraf etmiştir: Mişel hakkında hiç bilgisi olmayıp, düğüne bilmeden gitmiştir. Bir Kuzguncuklu imzasıyla yayımlanan bir başka mektup (*La Vara*, 24 Kasım 1905), yine kadın taciri olan Orbah adında birinden bahsetmektedir. Öldükten sonra ailesinin arzusu üzerine Kuzguncuk mezarlığına (İstanbul'un Asya kısmında ve dolayısıyla Arz-ı Mukaddes'e daha yakın olduğundan orada gömülmek büyük saygı anlamı taşır). Bu olayda, mezarlık yöneticileri Orbah'ı gömmek istememişler, Hahambaşı'nın torunu Yoşua Elnekave olaya karışıp baskıda bulunmuş, bu da tabii Moşe ha-Levi'nin suçlu olduğu bir skandal dahaymış.(*La Vara*, 2 Şubat 1906). Bir başka olay da Mişeriki (?) adında yine Aşkenaz bir Yahudiyle ilgilidir. İstanbul'a gelip kendisini din adamı olarak tanıtmış ve görev almış, ancak zamanla sahtekâr olduğu ortaya çıkmış, işinden atılmış, O da kadın ticaretine dönmüş, bir zaman sonra Romanya'nın bir kentine göç edip orada din adamı olarak görev almıştır. Bu İstanbul'da duyulunca Aşkenaz yöneticiler araştırma yapıp, adı geçenin Romanya'da İstanbul Hahambaşılığı'ndan alınmış iyi hal kağıdı gösterdiğini bulmuşlardır.

La Vara'nın bu yayımları Moşe ha-Levi'yi harekete getirdi. Sekreteri Ribi Rafael Saban ve dini mahkeme üyesi Ribi Hayim Nasi kanalıyla Mısır Hahamlarına baş vurup gazete ve sahibi hakkında bilgi istedi, gazetenin yayımlanmasını önlemek istedi, sonuç almadı.[23] 8 Aralık 1905'de Galanti ikinci bir açık mektup yayımladı. Bu mektupta yukarıda saydığımız imzasız mektupların içeriğini mutlak bir gerçek olarak gösterip, hepsinden Moşe ha-Levi'yi suçlu bularak ondan tekrar istifasını istemektedir.

Gel gör ki, kısa bir zaman sonra Ribi Yosef Eli vefat etti. Vefatı üzerine La Vara bu kez gayet dürüst ve iyi bir insan olduğunu yazıp üzüntüsünü bildirir.[24] Galata iç çekişmelerine, kendi suçu olmaksızın alet edilmiştir. "Kör ölür, badem gözlü olur" örneği, Yosef Eli'nin adının temizlenmesi, *La Vara*'nın hayatta kalan Moşe ha-Levi'ye karşı tutumunda değişiklik getirmedi. İç çekişmelerin var olduğu ve tarafların birbirlerine çamur attıkları bellidir, ancak gerçeğin ne olduğunu bilme olanağı yoktur. Bir gazetede bunlar yer alabilir, ne var ki Avram Galanti sonradan tarihçi olup Türk Yahudilerinin tarihini yazarken, *La Vara*'yı yayımlarken edindiği peşin hükümleri tarihi birer gerçek olarak ileri sürmüştür.

İmzasız bir başka okur mektubunda, İstanbul'un en büyük ve önemli Cemaati olan Galata Cemaatinin yöneticileri hakkında bilgiler vardır: Bu Cemaatin başında uzun yıllar Y.M.[25] (Tam adı verilmiyor) vardı ve yönetimi büyük zararlara yol açmıştır. Sonra yerine Moiz Eli geçmiştir, dürüst ve ilerici bir adam olan Moiz Eli Galata Cemaatının işlerini düzene koyup büyük kalkınma sağlamış, ancak Y.M. entrikalarıyla onu düşürüp tekrar yönetimin başına gelmiştir. Bu bilgiler bize Galata'da yönetim için savaşan iki grubun bulunduğunu, muhalefette olan Moiz Eli gru-

bunun, tekrar yönetimin başına geçebilmek için Yosef Eli ve Moşe ha-Levi'ye saldırmakta olduğunu gösteriyor. Hahambaşı Kaymakamı'na diğer bir muhalefet de İstanbul'daki Alliance'a ait olan dini seminerden ve başında bulunan Avram Danon ve Hayim Nahum'dan gelmekteydi, bunlar seminerin yönetiminde özgürlük istiyorlardı.

La Vara, Moşe ha-Levi ve yakınlarına saldırmaya devam etti. Bu, gazetenin her sayısındaki çoğu sayfanın değişmez konusuydu. Moşe ha-Levi ve yakınları "Kara çete" diye adlandırıldılar. Yakınlarının en önemlileri, damadı, oğlu, kardeşi ve sekreteri olup onlar kötülükle ve yolsuzlukla suçlandırıldılar. Bunlar, Moşe ha-Levi'nin 1908'de sıfatını kaybetmesi ve ölmesinden sonra da Yahudi Cemaati içinde önemli görevler aldılar. Kardeşi Ribi Şabetay ha-Levi, Ruhani Komite Başkanlığı ve Dini Mahkeme Baş Yargıçlığı yaptı.[26] Sekreteri Ribi Rafael Saban uzun yıllar Galata Cemaatinin ruhani liderliğini (Mare de Atra) yaptığı gibi 1953 yılında oy birliğiyle Türkiye Hahambaşısı seçildi.[27] Galanti tarih araştırmalarında, Ribi Saban'dan saygıyla bahseder. La Vara'da ise Ribi Saban "uğursuz, namussuz köpeklerden biri" diye anılmıştır. Yeşua Elnekave de Cemaat içinde etkin olup çeşitli görevlerde bulunmuş olup, Galanti'nin kendisi dahi sonradan onunla iyi ilişkiler kurmuştur. II. Abdülhamit'in Siyonizm hakkındaki tutumuna dair kitabı hep Yeşua Elnekave'nin anlattıklarına dayanır.[28] Demek ki Avram Galanti "Kara çete" üyelerinin çoğu için sonradan iyi izlenimler edinmiş, yalnız Moşe ha-Levi için aynı düşüncede kalmıştır.

La Vara'nın 19. sayısında (6 Nisan 1906), A. Galanti, Moşe ha-Levi'ye hitaben bir açık mektup yayımlayarak, Galata olayları dolayısıyla onu suçlamış ve üç ay içinde istifa etmesini talep etmiştir, aksi taktirde bu konu hakkında Sultan'a başvuracaktır.

La Vara'nın 23. sayısında (22 Haziran 1906) Doğru Yazan imzasıyla İstanbul'dan gelen bir mektupta, Ribi Moşe ha-Levi'nin Cemaatten yılda 1.500.- Lira Osmanlı Hükümetinden de 500.- Lira aldığı söylenmektedir. Mektup sahibine göre yılda 1.000.- Lira yeterlidir. Bir çok kimse Moşe ha-Levi'nin yüksek maaşına protesto olarak Cemaate aidat ve teberruda bulunmamaktadır, şimdiye kadar Cemaate 90.000.- Lira gereksiz gider doğmuştur, bu parayla okullar, yetimhaneler, hastahaneler ve düşkünler evleri kurulabilirdi. Son yıllarda Cemaat gelirleri artmayıp, azalmıştır. Bir çok dürüst ve çalışkan kimse artık Cemaat yönetimine katılmak istememektedir. Yöneticiler arasında sık sık yaşlılara rastlanmaktadır. Son yıllarda Behor Eskenazi, Ariye Pina, Avraham Farhi ve Jak Menaşe gibi yöneticiler katılmamakta, yönetim kurulu genellikle devlet memurlarından oluşmakta, ve onları Moşe ha-Levi baskı altında tutabilmektedir.

Bu mektubu gözden geçirdiğimizde, yazarın hangi ölçeğe göre yılda 1.000.- Lira'yı maaş olarak uygun gördüğünü anlayamıyor, ayrıca ha-Levi'den önceki Hahambaşıların maaşlarını da bilmiyoruz. Ayrıca yılda 500.- Lira farktan (Cemaatden 1.000.- Lira yerine 1.500.- Lira almaktadır) 90.000.- Lira fazla gidere nasıl varıldığı da belli değildir.

Devamlı saldırıları bir sonuç vermeyince, Galanti bir dilekçe ile gerçekten II. Abdülhamit'in mabeynine baş vurdu.[29] Bu dilekçede İspanya'dan kovulan Yahudilerin Türkiye'de iyi karşılandıklarını ve kendilerine iyi koşullar tanındığını, buna karşın maddi ve manevi durumlarının çok kötü olduğunu belirtip bu durumdan Moşe ha-Levi'yi suçlar. Moşe ha-Levi yakınlarının etkisiyle Yahudi Cemaatinin çıkarlarını ezmektedir. Galanti ayrıca Sultan'ın Tuğra'sıyla verilmiş olup bir Devlet yasası mahiyetindeki Hahamhane Nizamnamesi'nin de ihlal edildiğini belirtir.[30] Zira Nizamname'nin 10. maddesine karşın Moşe ha-Levi yakınlarına görevler vermiştir. Moşe ha-Levi'nin 34 yıllık tüm çalışmaları Sultanların arzularının aksineydi. Özellikle bir çok kentte örneğin Halep, Rodos ve İzmir'de Hahambaşı seçimlerinde bölünmelere yol açmıştır. Gazeteleri kapatmış, gazetecileri susturmuş, böylece kötü işlerin Sultan'ın kulağına gitmesini önlemiştir. Moşe ha-Levi ayrıca jurnalcilikle ve Cemaat vakıflarının yok edilmeleriyle suçlanmaktadır. Galanti Sultan'dan Moşe ha-Levi'ye haddini bildirmesini, ve bir araştırma komisyonu kurarak yolsuzlukların araştırılmasını istemektedir.

Bu dilekçede yeni suçlama olarak, Yahudi vakıflarının yok edilmelerini görüyoruz. Bu çok önemli ve geniş bir konudur. Osmanlı Devletinin Tanzimat'la bürokratikleşmesi ve bunun sonucunda çıkarılan yeni yasalar Cemaate ait vakıfların belli bir kişi adına yazılmalarını gerektirmiş, ve bir iki kuşak içinde bu vakıflar Cemaatin malı olmaktan çıkmışlardır. Bu tüm Yahudi Cemaatinin yeni koşullara nasıl uyum sağlayacağını bilememesinden doğmuştur. Bu durumda Moşe ha-Levi'nin de payı vardır, fakat hata ortaktı.

Galanti'nin dilekçesinden ve *La Vara*'da yayımlanan bir çok yazılardan öğrendiğimize göre Yahudi Cemaati'nin iç işlerine Osmanlı yetkililerini karıştıran ilk kimse Galanti değildir. O'ndan önce de Yahudiler iç çekişmeler yüzünden Osmanlı yetkililerine sık sık başvurmuşlardır. Örnek olarak 1897 yılında Ortaköy ile ilgili olarak Moşe ha-Levi'nin kendisi yetkililere baş vurmuştur. Ortaköy'ün genç aydınları, mahalle bütçesinin bir kısmını okul yapımına

Galanti'nin son yılları

ayırmak istemişler, diğer Ortaköylüler ise paraların sinagoglar çerçevesinde bağışlandığını ileri sürerek yalnız kutsal amaçlara harcanabileceğini söylemişlerdir. Anlaşıldığına göre, güç gençlerin elinde olup, okul yapımını gerçekleştirmişlerdir. Bunun üzerine Moşe ha-Levi bizzat yetkililere başvurup Ortaköy'lü gençlerin Yunanlılar için (!) para topladıkları şeklinde bir iftirada bulunmuştur. Bunları biz *La Vara*'da[31] yazılı olanlardan özetledik, olayın gerisindeki gerçekleri bilemiyoruz. Fakat belli ki II. Abdülhamit döneminde geçerli olan jurnalcılık ve iftira Yahudi Cemaatine de sızmış durumdaydı.

La Vara'nın Moşe ha-Levi ve İstanbul Yahudi Cemaati yöneticilerine saldırıları aralıksız devam etti. Galata mahallesi ve yöneticisi M.Y. ile ilgili bir yazıda, Galanti okuyucu mektubunun hemen altına bir not ekleyerek M.Y. kimdir diye sorar. Anlıyoruz ki, saldırdığı, suçladığı ve mahkum ettiği adamın kimliğini dahi bilmemektedir.[32]

La Vara'ya İstanbul'dan yazanlar kimlerdi? *La Vara*'nın son sayısında A. Galanti bütün mektup ve yazıları İstanbul'dan iki kişinin çeşitli ad ve sıfatlar kullanarak göndermiş olduklarını söylemekte, fakat Jön Türk ihtilalinden ve Moşe ha-Levi'nin istifasından sonra dahi bunların adlarını açıklamamaktadır. Sonradan Galanti hakkında bir biyografi yazmış olan arkadaşı Abraham Elmaleh (Kudüs'lü olup Kudüs'le ilgili yazılar yazardı), İstanbul'da *La Vara*'nın tek bir muhabiri olduğunu söyleyip adını da vermektedir: Edirne'li şair ve yazar İzak Navon.[33] İzak Navon, Edirne'den İstanbul'a geldiğinde Moşe ha-Levi'nin konuğu olarak onun evinde yaşamıştır. Demek oluyor ki, konuk edildiği evin içinde yaşarken kendisini ağırlıyanlara karşı yazı yazmıştır. Bu da ne açıdan bakılırsa bakılsın, çirkin bir olaydır.

İzmir Cemaati

La Vara'da İzmir Yahudi Cemaati hakkında da çok yazı vardır. İstanbul'un tersine, Galanti İzmir'de yaşamış olup bu Cemaati iyi tanırdı. *La Vara*'nın ikinci sayısında (28 Temmuz 1905), A. Galanti İzmir Yahudi Cemaatini anlatmaktadır. Kırkbin kişiden oluşmaktadır, İzmir'de yaşam çok ucuz olup, iktisadi koşullar mükemmeldir. Osmanlı yasalarına gelince, bu yasalar en ilerici ve en doğru yasalardır. Kalkınma ve ilerleme için tüm yollar açıktır. Buna karşın, gerçekte Yahudiler fakir ve geri kalmışlardır, zira sorumlu yöneticiler ve kurumların tümünde yolsuzluk hüküm sürmektedir. Cemaat Başkanı Behor Alazraki, Cemaatın çıkarı için çalışmak istemeyen aciz bir adamdır. Galanti, örnek olarak, fakir bir kadını göstermektedir. Bu kadın, Cemaat kançılaryasından bir belgeye muhtaçtır, ancak kançılarya hademesi, bir bahşiş almadan bu belgeyi vermemektedir. Diğer bir suçlama Cemaat paralarıyla ilgilidir. İzmir'de patlak vermiş olan bir yangın sonucu Yahudi mahallelerinin çok zarar görmeleri nedeniyle Osmanlı Hükümeti, ve Fransa'dan Baron Rotschild Yahudi Cemaatına bağışta bulunmuşlardır. *La Vara*'ya göre bu bağışlar ve alınan kömür, yöneticilerin yakınlarına ve adamlarına dağıtılmıştır. Kentin zenginlerinden Nesim Levi Bayraklı[34] Cemaata fahiş fiyatla hamursuz[35] satmakla suçlanmaktadır. Cemaat yöneticileri ve Hahamları kentteki İskoç Misyoner Okulu'na Yahudi çocukların gönderilmesini önledikleri için, genelleme yoluyla gerici diye adlandırılmaktadırlar.[36] *La Vara*'ca bu okulun eğitim düzeyi çok yüksek olup hiç bir din propagandası amacı taşımıyordu.[37] İzmir Yahudilerinin, genç aydınlar dahil, önde gelen kişileri Galanti'nin suçlamalarını red ettiler. Bunlar arasında Gad Franko ve Yakov Algranti gibileri vardı. Kendileri hemen Galanti'nin saldırılarına uğradılar.[38] Yöneticiler ayrıca Kipur[39] günü açıkta yemek yiyen bazı gençlere ceza vermekle suçlandılar. Bu gençler arasında Yosef Romano vardı ki, *La Vara*'nın İzmir muhabiriydi, yukarıda adı geçen İskoç Misyoner Okulu'nda öğretmendi ve bu okula Yahudi çocuklarının gönderilmesinde çıkarı vardı.

La Vara'ya Tepkiler

La Vara ilk sayısından başlayarak, gerek içeriği ve gerekse kullandığı dil yüzünden tepkiler uyandırdı. Türk Yahudilerinin aydın ve liberal olarak tanımlanan bir çokları dahi Galanti'ye karşı çıktılar.

La Vara'nın 4. sayısında (28 Ağustos 1906) liberal bir genç olarak tanınan Şalom Mizrahi'nin El Novelista gazetesinde yayımlanmış olan bir mektubundan söz edilmektedir. Mektubunda Şalom Mizrahi, Galanti'nin sözlerinde gerçek payı varsa bile kullandığı uslubun kötü ve faydasız olduğunu, tatlı dille daha iyi sonuçlar elde edebileceğini belirtmektedir. Bu sözlere yanıt olarak Galanti, tatlı dili istemeyerek, bilmeden günah işleyenlere karşı kullanılabileceğini, kendisinin ise "köpeklerle" uğraştığından "sopa" (*La Vara*) kullandığını belirtmektedir.

Nesim Kardozo adlı bir gazeteci *El Meserret*'te Galanti'nin tek bir amacının "intikam" olduğunu söyleyip kaba dil kullanmasını, Cemaata fayda sağlamadan ziyade gazetenin sürümünü artırmak arzusuna bağlamaktadır. *El Meserret*'in sahibi ve editörü Aleksandro Ben Giyat, La Vara'nın hem içerik hem de dil bakımından doğru yoldan ayrıldığını yazar. Bu yazılara cevaben, Galanti Kardozo'nun cahil bir reaksyoner olduğunu, El Meserret'in ise önemsiz ve etkisiz bir gazete olup kimse tarafından okunmadığını iddia eder.[40] *El Telegrafo* editörü İzak Gabay, Galanti'nın Kahire'ye gitmesiyle karakterinin değiştiğini ve kaba bir adama dönüştüğünü yazar.[41] *La Vara* hakkında en önemli olarak *El Tyempo*'dan David Fresko'nun sözlerini belirtmek gerekir: *La Vara*'yı kişisel intikam peşinde koşan bir kaç kişi kurmuştur.[42]

Galanti'yi destekleyen çok az kimse çıkmıştır. Bunlardan biri Şemuel Sadi ha-Levi'dir. Selanikli olan Şemuel Sadi ha-Levi, kendi kentinin önde gelenleri ve yöneticileriyle kavgalı olup Macaristan'a geçmiş ve orada La Vara'yı andıran El Luzero adlı bir gazete çıkararak yıkıcı bir muhalefet yapmıştır. Galanti'yi savunmak için söylediği sözler üzücü mahiyettedir: "A. Galanti gayet haklı olarak Sefaradi kardeşlerimizi doğru yola getirmek için sopadan başka çare olmadığını anlamıştır."[43]

La Vara ve II. Abdülhamit Rejimi

Avram Galanti'yi, II. Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı savaşmış olarak gösteren araştırmacılar vardır. Galanti'nin bu konudaki rolü başlı başına bir araştırma konusudur. Fakat *La Vara*'yı bu savaşmanın aracı gibi göstermek[44] gerçeklere karşı gelmek olmaktadır. *La Vara* II. Abdülhamit'in istibdadına karşı değil, yalnız Yahudi Cemaatinin önde gelenlerine karşı kullanılmış bir "sopa"dır. *La Vara*'da Sultan II. Abdülhamit, sadece Yahudi yöneticilerine, din adamlarına ve kurumlarına karşı destek aramak için baş vurulan bir adres olarak görülmektedir.

Hatta Jön Türk devriminden sonra dahi *La Vara*'da II. Abdülhamit eksiksiz bir saygıyla ve devletin somut simgesi olarak anılmıştır. Ayrıca ihtilalden sonra Galanti derhal Türkiye'ye dönmemiş, İngiltere ve Almanya'ya geçip o ülkelerde üç yıl geçirmiştir. Bu da tabii Jön Türk çevrelerine yakınlığını göstermez. Ayrıca önceden Rodos'ta Sultan Abdülhamit rejimi altında sansürcülük yapmış olduğunu da hatırlatalım. *La Vara*'nın tüm sayıları şu anda önümüzde durmakta olup, içlerinde Abdülhamit'e karşı tek bir söz olmayıp gazete sadece Yahudi Cemaatinin iç işleriyle uğraşmıştır.

Avram Galanti'nin ve *La Vara*'nın değerlendirilmesi

Kahire ve La Vara yıllarındaki Avram Galanti, hakkında inceleme yapmış olan araştırmacıların söylediklerinin tersine bir kişi olarak görülüyor: haris, intikamcı, kaba, çıkarcı, entrikacı, mesleki ihtirasa kapılmış, ötekileri küçük gören, ve kendini beğenmiş bir adam. Örnek gösterelim: La Vara'nın son sayısında Avram Galanti ilk sahifede kendisinin süslü yaldızlı bir çerçeve içindeki büyük bir resmini yayınlamıştır. Adı ise Arap harfli Türkçe, İbrani ve Latin harfli olmak üzere üç ayrı alfabede büyük puntolarla yazılıdır:.

La Vara'nın bir başka sayısında Avram Galanti kendi kendisine "genç, yılmaz, asil bir aydın" sıfatlarını yakıştırmaktadır.[45]

Bu dönemde Avram Galanti henüz kendine bir yol aramaktadır. Tesadüfler onu İngiltere veya İspanya kralının hizmetine getirebilirdi, belli bir ideolojisi veya ilkeleri yoktu. İstanbul'a yerleşince Avram Galanti İstanbul Üniversitesi'nde profesörlüğe erişti.

Bu Avram Galanti ise bambaşka bir adamdır. Kendisini tam anlamıyla Türk saymakta ve Türk Yahudilerine de hizmet etmek istemekte olup, hem ilimde hem sosyal etkinliklerde büyük emekler harcamış ve olumlu sonuçlar elde etmiştir. İyi bir konumu vardır ve saygı görmektedir, artık kimseye karşı kötü sözü yoktur, kurumsallaşmıştır. Tarih incelemelerini okurken kaynak olarak La Vara'nın gösterildiği bölümler kuşkuyla karşılanmalıdır.

Bu gazetede kirli çamaşırlar çokça sergilenmiş, ancak yazılanlardan hangisinin gerçek, hangisinin yanlış, uydurma, ve hatta iftira olduğunu bilme olanağı yoktur. Türk Yahudilerinin tarihiyle ilgilenenlerin *La Vara*'yı mutlaka ilgi ve merakla okumaları, ancak bu gazeteyi tarihi bir kaynak olarak değil, kulis arkası dedikoduları veren bir gazete olarak değerlendirmeleri gerekir.

NOTLAR

1 Türkçe'de Yahudice diye anılan, yazılı Yahudi edebiyatında Ladino = Latınce diye adlandırılan dil

2 Avner Levi , "La Vara 1905-1908, Itono Şel Avram Galanti be Mısrayim" (La Vara 1905-1908 - Avram Galanti'nin Mısır'da çıkardığı gazete), **Peamim**, 34, 1988, sh. 51-68 (İbranice)

3 Avram Galanti hakkında iki biyografi yazılmıştır: **Abraham Elmaleh, Les Grandes Figures du Judaisme - Le Professeur Abraham Galante, Sa Vie et Ses Oeuvres**, İstanbul, 1947 / Albert E. Kalderon, **Abraham Galante, a Biography**, New York, Sepher Hermon Press, 1983. Sonuncusunda Galanti'nin yapıtlarının bibliyografyası da vardır.

4 Ahit Oğulları anlamına gelen dünyanın en geniş Yahudi hizmet, kardeşlik ve dayanışma örgütü.

5 Yahudi Milleti Genel Arşivi, özel arşiv no. 112

6 Albert Kalderon. **a.g.e.** , sh. 17

7 O dönemi en iyi tarih kitaplarından çok Halide Edib'in **Sinekli Bakkal Sokağı** canlandırabiliyor.

8 Evrensel Yahudi Birliği anlamını taşıyan bu birlik az gelişmiş Yahudi toplumlarının dinsel ve medeni özgürlüklerini eğitim yoluyla korumak ve geliştirmek gayesi ile, 1860 yılında Paris'te kurulan örgütün adıdır. Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Balkan ülkelerindeki, Batı Avrupa'ya nazaran az gelişmiş olan Yahudi Cemaatlerini hedef tutmuştur. Bu cemaat mensuplarına bir meslek ve Fransızca öğreterek onları eğitmek, ve böylelikle aydınlanmalarına yardımcı olmak amacını gütmüştür.

9 Avram Galanti'nin Rodos yılları için bkz. Albert Kalderon **a.g.e.** 2-4 bölümler. Ayrıca Rodos okulları için bilgiler **La Vara**'nın bir çok sayısında serpiştirilmiştir. Bu bilgiler arasında birbirini tanımayan hatta çelişenler de vardır. Örneğin bkz. **La Vara** 24 Kasım 1905. Ayrıca bkz. Avram Galanti, **Histoire des Juifs de Rhodes**, Chio. Cos, etc., İstanbul, 1935.

10 Şimdiye kadar Türk Yahudilerinin yalnız Judeo Espanyol dilindeki gazeteleri araştırma konusu olmuştur: M.D. Gaon, **"a-İtonut be-ladin"** (Ladino Gazeteciliği), Kudüs 1965 (İbranice), Avner Levi, "a İtonut a-Yeh-dit be-İzmir" (İzmir Yahudilerinin Gazeteciliği), **Peamim**, 12, 1982, sh. 87-104 (İbranice), Avner Levi, "Ezra Benbenisti. Mi-halusey a-İtonut be-Ladino" (Judeo Espanyol gazeteciliğinin öncülerinden Ezra Benbenisti) **Peamim**, 21, 1985, sh. 3-19 (İbranice), Avner Levi, "Aleksandro Ben-Giyat ve Terumato le İtonut ve Siprut be-ladino", (Aleksandro Ben Giyat ve Judeo Espanyol Gazetecilik ve Edebiyatına Katkısı), **Moreşet Yehudey a-Mizrah**, Kudüs, 1982, sh. 205-212.

11 Galanti İzmir'de üç gazetenin editörlüğünü geçici olarak yapmıştır. Kalderon'un, "Galanti İzmir'de iki gazetede editörlük yaptı, öyleyse kentın diğer gazeteleri tutucuyudu" demesi gerçeklere uymamaktadır. Bkz. Albert Kalderon. **a.g.e.** 26. Genel olarak bkz. Avner Levi, İzmir Yahudilerinin Gazeteciliği.

12 Albert Kalderon a.g.e., s. 28'de bu olay için Galanti'yi övmektedir.

13 **La Vara**, 8 Kasım 1905

14 Galanti'nin bu tasarısının özgün el yazması Galanti Arşivi dosya No. 20'dedir. Bkz. Albert Kalderon, **a.g.e**. sh. 34 ve sonrası. Kalderon tasarıdaki hata ve eksiklikleri görmemezlikten geliyor. O'na göre bu proje İngiliz tutuculuğu yüzünden başarısızlığa uğramıştır.

15 Bu gazetenin tam bir koleksiyonu Kudüs Ben Zvi Enstitüsü'nde mevcuttur. Bu koleksiyon, Galanti'nin dostu, **La Vara**'nın Kudüs muhabiri, ve Galanti'nın biyografisini yazmış olan Abraham Elmaleh'e aitti.

16 65 sayısı yayımlanmıştır. Eylül 1908'de Jön Türk ihtilalinden sonra -son sayı 8 sayfalık özel bir sayıdır- yayın hayatına son vermiştir.

17 Talmud, Kitab-ı Mukaddes ile ilgili sözlü tefsirlerin toplandığı bir kitaptır.

18 Bu gazeteyle ilgili olarak bkz. Avner Levi, "a-İton el Tyempo Mi İstanbul 1882-1883" **Keşer**, 1993, pp. 30-41 (İstanbul, **El Tyempo** Gazetesi 1882-1882) (İbranice)

19 Bkz. Avner Levi, İzmir Yahudilerinin gazeteciliği.

20 Rav: İbranice bir sözcük olup din bilgini anlamını taşır.

21 Örnek olarak bkz. Jacob Barnai, "Kavim le-Toledot a-Herra a-Yehudıt be-İzmir" (İzmir Yahudi Cemaatinin genel hatları), **Siyon**, 1982, pp. 56-76 (İbranice), Yakov Barnai, "R. Yosef Eskapa ve Rabanut be-İzmir", (R. Yosef Eskapa ve İzmir'de Rabanut) **Sefunot**, 18, 1988, pp. 53-82 (İbranice), Avner Levi, "Türk Yahudileri'nin Önder kadrolarında değişmeler", (Tel Aviv Üniversitesi'nde baskıda), Avner Levi, "Shavat Aniim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community - The Case of İzmir 1847" in Aron Rodrigue (ed.) **Ottoman and Turkish Jewry**, Bloomington, 1992, sh. 193-203.

22 Bu üzücü olaylar bir gerçektir. 19. yüzyılın sonu Yahudi tarihının bir kara lekesidir. Doğu Avrupa'dan büyük göçler sırasında kötü yolu seçen Yahudiler de olmuştur.

23 **La Vara**, 22 Ocak 1906

24 **La Vara**, 19 Ocak 1906

25 Galata Cemaatinin başında bulunmuş olup "Y.M." harflerine uyan bir İzak Paşa Molho'yu bulabildık. Yahudi Cemaatine büyük hizmetleri olduğu gibi Osmanlı Ordusunda Paşalığa yükselebilmiş ender Yahudilerdendi. Sonraları İstanbul Yahudileri hakkındaki kitabında Galanti yine **La Vara**'ya dayanarak Galata iç çekişmelerini anlatmaktadır. Orada dahi bu Y.M.'nın kim olduğunu söylememektedir. Belli ki mahkum ettığı bu adamın kimliğini merak dahi etmemiştir. Bkz. A. Galanti **Histoire des Juifs d'Istanbul**, İstanbul 1941, sh. 159. İzak Paşa Molho için yine bkz. A. Galanti **Turcs et Juifs**, İstanbul 1932.

26 1945 yılında "Hahamname Nizamnamesi" adıyla çıkarılan Osmanlı yasasına göre Yahudi milletinin bir genel kurulu olmalıdır. Bu genel kurulda 60 laık üye bulunacak ve bunlar 20 din adamını üye seçecektir. Şabetay ha-Levi 1914 yılında bu 20 kişilik komitenın başkanı seçilmiştir. Arada Moşe ha-Levi ölmüştür (1908). Yani Şabetay ha-Levi'nin durumu, ağabeyisine bağlı değildi.

27 1957 yılında A. Galanti şerefine İstanbul Yahudi Cemaati özel bir kutlama yaptı. Ribi Rafael Saban bu kutlamaya şahsen katılıp A. Galanti'yi öven sözler söyledi. 1905-1908 yıllarından kin tutmamış Galanti ile Rafael Saban için sonradan "İlerici, aydın, etkin bir Rav, büyük bir Talmud uzmanı" diyor. Bkz. Galanti, **Histoire des Juifs d'Istanbul**, İstanbul 1941, sh. 106, 148. Belki de arada Galanti bu "ilerici, aydın ve etkin Rav"ı **La Vara**'da "Kara çete" köpeklerinden biri diye gösterdiğinin farkında değildir.

28 Avram Galanti, **Abdülhamid II. et le Sionisme**, İstanbul 1933.

29 Dilekçenin bır kopyası için bkz. Galantı Arşivi, 18 sayılı dosya. İspanyolca çevirisi La Vara, 20 Temmuz 1906'dadır.

30 Nizamnamenin Fransızca çevirisi için bkz. A. Galanti, **Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie**, İstanbul 1931, sh. 10-27.

31 **La Vara**, 25 Mayıs 1906

32 **La Vara**, 5 Ocak 1906

33 Abraham Elmaleh, **a.g.e.**, sh. 24, Albert Kalderon, **a.g.e.**, sh. 32

34 Kemeraltı'ndaki büyük mağazası Türk bayraklarıyla donatılmıştı. Adı oradan gelir. İzmir'de 2. Hatay'la Karataş arasında "yolcu" indirip çıkaran büyük bir asansör yaptırmıştı. İzmir'in "Asansör" mahallesinin adı da buradan gelir.

35 Yahudiler Mısır'dan kaçarken yanlarına maya almayı unuttuklarından yolculuk süresince mayasız ekmek yemek zorunda kalmışlardı. Bu serüveni simgeleyen bayramda yenen mayasız ekmek.

36 Bu konuda Esra Danacıoğlu'nun bir bildirisi Tel Aviv Üniversitesi tarafından yayımlanacaktır.

37 İzmir'le ilgili suçlamalara örnek olarak bkz. **La Vara**, 2 Şubat 1906, 23 Şubat 1906, 9 Mart 1906, 23 Mart 1906.

38 **El Novellsta** gazetesinin sahibi, gazetesinin editörlüğünü bir zaman A. Galanti'ye bırakmış olan Y. Algranti "Boş Kafalı" diye adlandırılıyor. **La Vara**, 2 Şubat 1906. Gad Franko, Aron Hazan ve başkalarına saldırılar, **La Vara**, 6 Temmuz 1906'dadır. Bu kımseler için sonradan Galanti çok övgülü sözler kullanmıştı. Bkz. Avram Galanti, **Histoire des Juifs d'Istanbul**, İstanbul 1941, ve Avram Galanti, **Histoire des Juifs d'Izmir**, Istanbul 1937.

39 Yahudilerin oruç günü.

40 **La Vara**, 27 Ekim 1905

41 **La Vara**, 27 Ekim 1905

42 **La Vara**, 6 Temmuz 1906

43 **La Vara**, 25 Ağustos 1906

44 Gerek Abraham Elmaleh ve gerekse Albert Kalderon. Elmaleh'ın kitabı İstanbul'da muhtemelen Avram Galanti'nin aracılığıyla yayımlandığından bu yankı özellikle anlamlı oluyor.

45 8 Aralık 1905

Adı ve tadı hiç değişmeyen ama kılıktan, kılığa giren *Maltepe Sigarası*

TUNCA VARIŞ

Gereğinden biraz daha uzun süren bir dinlence-ayrılıktan sonra, "Merhaba" diyerek yazılarımızı, bıraktığımız yerden, yeniden ele alıyoruz. *Tarih ve Toplum* dergisinin sayfalarında şimdiye kadar sadece "Tütün ve Sigara" hakkında yazılarımız yer almıştı. Bu kez daha düzenli olması niyeti ve umuduyla başlayacağımız, eskilerin deyişiyle "yeni seri" ya da "ikinci seri" olarak adlandıracağımız yazıları ayrıca, olanaklar elverdiğince, çeşitlendirmeye de çalışacağız. Koleksiyoncular arasında "efemera" denilen, "zamanın hoyratlığına ve yok ediciliğine meydan okumuş, biriktirilebilir ya da koleksiyonu yapılabilir kâğıt ve benzeri malzemeden de zaman zaman ilginç örnekler sunmaya gayret göstereceğiz.

"İkinci Seri/Birinci yazı" elbette, yine, kaçınılmaz olarak, kadim dostumuz ve ilk göz ağrımız "sigaralar" üzerine kaleme alındı. "Birinci Seri/Birinci Yazı", anımsayacağınız gibi, yurdumuzun en tanınmış ilk ve en eski filtreli markası olan "Samsun" sigarasını tanıtmak üzere yazılmıştı (*Tarih ve Toplum*, sayı: 136, Nisan 1995). Bu kez de "o"nun kardeşi ve yurdumuzun en çok satılan markası olma özelliğini uzun yıllar bırakmamış bir başka sigarayı, "Maltepe"yi tanıyacağız.

Bilindiği üzere İstanbul'un ilk ve de çok uzun yıllar tek sigara fabrikası, Cumhuriyet'in ilânından sonra "Türk Tütün İnhisarı İdaresi"nin "Régie des Tabacs de l'Empire Ottoman"dan devir aldığı "Cibali Sigara Fabrikası"ydı. 60'lı yılların sonuna kadar sigara paketlerinde arada sırada görülen "İstanbul Sigara Fabrikası" ibaresi Cibali'deki bu fabrikayı belirlerdi. Bu arada "İnhisarlar İdaresi"nin kurulmasıyla birlikte tütün ve sigara alanında ticari ve teknolojik gelişmeler plânlandığında, sigara fabrikalarının dışında yurt sathında eğitim, öğretim ve hammadde işlemeye yönelik bir sürü destekleyici yan tesis kurulmaya başlandı. Bunlar arasında kapsamı açısından en önemlisi İstanbul'un Kartal ilçesindeki "Maltepe" mevkiinde kurulan tesislerdi. Geniş bir alan üzerine kurulan bu tesisler daha sonraki yıllarda ortaya çıkan genişleme gereklerine cevap verebiliyordu.

Yurdumuzda ilk filtreli sigara üretimi 1959 yılının Haziran-Temmuz aylarında Cibali Fabrikası'nda çok kısıtlı bir makine sayısı ile başladı. Ancak o günlerde Türk toplumu için yepyeni bir ürün olan "filtreli sigara" gerek sağlık, gerekse de modaya bağlı nedenlerle sonraki yıllarda daha çok aranılır bir duruma girince bu konuda yeni teknolojik yatırımlar için Maltepe'deki tesisler uygun görüldü. Böylece Mart 1959'da burada, ilk filtreli sigaranın üretiminden hemen hemen on yıl sonra, yeni ve modern bir sigara fabrikası olan "Maltepe Sigara Fabrikası" açıldı.

Tekel İdaresi de 18 Mart 1969 tarihinde, kilosu 25000 kuruşa (paketi (500 kuruş) satılmak üzere "Maltepe" isimli bir sigara ihdas etti. Renkli sayfada görülen 8 paketlik grubun üst sırasında (bu paketler 85 mm.lik gigaralardır) ve sol başta yer alan sigara ilk "Maltepe"dir. Altın yaldızın ağırlıkta olduğu bu paketin tasarımında kalın kırmızı şerit üzerinde, beyaz olarak, marka bulunmakta ve üst tarafta yaldız zeminde "filtreli" ibaresi görülmektedir. Tasarım grafik sanatçışı Atıf Tuna'ya aittir.

Maltepe Sigara Farikası kısa bir süre sonra da bir "ilk"i gerçekleştirir ve 23 Ekim 1971'de, kilosu 350 liraya (paketi 700 kuruş) satılacak 100 mm.lik "Maltepe" sigarasını üretmeye başlar. Böylece bu tür ve bu boy sigara Türkiye piyasasına "uzun tip filtreli" adı altında girmiş olur. Yine renkli sayfada görülen 8 paketlik aynı grubun alt sırasında (bu paketler 100 mm.lik sigaralardır) ve sol başta yer alan sigara ilk "uzun Maltepe"dir. Altın yaldızın ağırlıkta olduğu bu pa-

ketin tasarımında yine kalın kırmızı şerit üzerinde, beyaz olarak marka bulunmakta, üst tarafta yaldız zeminde "uzun tip filtreli" ibaresi ve aslı Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan "Güneş Kursu"nun bir çizimi görülmektedir. Bu tasarım da grafik sanatçısı Atıf Tuna'ya aittir. Bu paket tasarımı 1976 yılına kadar değişmeden gelmiştir.

1976 yılında "Tekel İdaresi" sigara paketlerine daha güzel ve daha modern bir görünüm vermek için bir arayışa girmiş ve Güzel Sanatlar Akademisi öğrencileri de çeşitli sigara markaları için değişik tasarımlar hazırlamışlardır. Nedense görünümü değişen tek marka "Maltepe" sigarası olmuş ve 8 paketlik grupta soldan ikinci sırada görülen, üçgen ya da dağ-tepe motifli tasarım uygulanmıştır. Hatırlanacağı üzere o günlerde bu paket oldukça hararetli siyasal tartışmalara yol açmıştı. Beyinsel çabalarını olumsuz yönde harcayan ve "öküz altında buzağı" arayan birtakım kişiler bu tasarım ile o zamanların bir siyasal partisi arasında ilişki kurmuş olağanüstü geometrik ve akrobatik çabalarla bu tasarımda Nazi Gamalı Haçını görür olmuşlardı. Diğer taraftan bu ikinci tasarımla piyasaya sürülen "Maltepe" paketi, dar kenarında ilk kez "Dikkat: Sağlığınıza Dokunur" ibaresini taşıyan paket olmuştur Bu ibare daha sonra "Sigara Sağlığa Zararlıdır" şeklinde değiştirilmiş ve tüm markalarda yazılır olmuştur.

Politik tartışmalardan kurtulmak için Tekel, 1978 yılının Ekim ayında, o sıralarda piyasaya süreceği bir başka marka (85 mm.lik mentollü Meltem) ile birlikte Maltepe için de bir paket tasarım yarışması açtı. Bu yarışmanın sonucunda, 8 paketlik grupta soldan üçüncü sırada yer alan, "M" harfli tasarım bu sigaranın yeni görünüşü oldu. Ancak az önce sözünü ettiğimiz aynı zihniyet bu kez de bu tasarım ile o zamanların Gümrük ve Tekel Bakanı Tuncay Mataracı arasında ilişki kurmuş ve bu tasarımı "Mataracı'nın Maltepe"si diye adlandırmıştı.

1980 yılında yapılan son bir değişiklik ile Maltepe sigarası en uzun süreli görünümüne, nihayet, kavuştu. 8 paketlik grubun sağ başında yer alan paketler bugün de kullanılmakta olan tasarımı göstermektedir. İlk tasarıma oldukça benzeyen bu son paketlerde altın yaldız zemin, en azından maliyet nedeniyle kalkmış ve "Güneş Kursu" deseni her iki boy pakette de kullanılmaya başlamıştır.

Bu arada yine renkli sayfada yer alan diğer fotoğrafta görülen 4 paketlik grupta ise ilginç tasarım örnekleri yer almaktadır. Çeşitli dönemlerde yapılan çalışmalarda belirli eleme aşamalarından geçmiş fakat piyasaya sürülmemiş paket tasarımları olarak dikkate değer örneklerdir. Bu örnekleri bana sağlayan ve "Tütün, Sigara ve Tekel üzerine Koleksiyon ve Arşiv"im üzerine değeri ölçülemez katkılarda bulunan resim ve grafik sanatçısı sayın Remzi İren'e sonsuz teşekkür borcu olduğumu da burada dile getirmem gerektiği düşüncesindeyim.

Son olarak da 2 paketlik grupta yer alan sigaralara bir göz atalım. Sol tarafta görülen paket 80'li yılların başlarında Irak'a ihraç edilen pakettir. Paketin üzerinde yer alan ibareler İngilizce olarak yazılmıştır. Sağ tarafta bulunan paket ise 1971 yılına aittir ve Japonya'nın Osaka kentinde düzenlenen Dünya Fuarı'na için Tekel tarafından satış için özel olarak hazırlanmıştır. Kimi durumda "Türk Marlborosu" denen, kimi ortamlarda "Daltepe" adı verilen bu markanın tarihini kısaca bu şekilde sunduk sizlere. Gelecek sayımızda, gece ve gündüz farklılıklarıyla yine birlikte olacağız umudundayım.

Maltepe
maltepe
filtreli
maltepe
Maltepe
Maltepe
maltepe
uzun tip filtreli
maltepe
Maltepe
MALTEPE
FİLTRELİ SİGARA
MALTEPE
FİLTRELİ SİGARA
MALTEPE
maltepe

Osmanlı döneminde her zaman önemli kentlerden biri olarak kalan Bursa, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kültürel bakımdan önemli gelişmeler gösterdi.

EMRE DÖLEN

Günümüzde Türkiye'nin beşinci büyük kenti olan Bursa, kendi adıyla anılan ovanın güneyindeki Uludağ'ın eteklerinde yeralır. Bursa Ovası tipik bir çöküntü alanı olup kuzeyde Mudanya Dağları, kuzeydoğuda Gemiç Dağı ve güneyde Uludağ ile çevrelenmiştir. Ova, kuzey-güney doğrultusunda 10 km. eninde ve doğu-batı doğrultusunda 40 km. uzunluğunda olan basık bir elips biçimindedir. Yüksekliği 2543 metreye ulaşan Uludağ bölgenin en yüksek tepesidir. Antik çağda Olimpos olarak adlandırılan bu dağ Osmanlı döneminde genellikle Keşiş Dağı olarak anılmış ve Cumhuriyet'ten sonra adı Uludağ olarak değiştirilmiştir. Çok sayıda akarsuyun bulunduğu Bursa Ovası'nın tabanı bataklıklarla kaplıyken açılan kanallar ve Nilüfer Çayı boyunca yapılan setlerle düzenlenmiş ve tarımsal etkinliklere açılmıştır. Bölgede 1960'lı yıllarda başlayan hızlı sanayileşme tarım alanlarının azalmasına ve çevre kirliliğinin büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur.

Bölgede düzenli arkeolojik kazılar yapılmamış olmakla birlikte, yapılan yüzey araştırmaları burada İ.Ö. 4000'li yıllara denk düşen Kalkolitik Dönem'e ilişkin yerleşim yerlerinin bulunduğunu ortaya koymuştur. İlk ve Orta Tunç Çağı'na ilişkin buluntular da buradaki yerleşimin sürdüğünü göstermektedir. Yerleşim konusundaki kesin bilgiler İ.Ö. 700'den sonraki döneme ilişkindir. Bu tarihlerde Trakya'da yaşayan Traklar'ın bir kolu olan Bitin'ler İskit akınlarından kaçarak bölgeye geldiler ve buraya yerleştiler. Bölge Bitinya olarak anılmaya başlandı. Başlangıçta kısa sürede sınırlarını genişlettiler fakat İ.Ö. VI. yüzyılda Lidya Krallığı'nın egemenliği altına girdiler. Lidya'nın İ.Ö. 546'da Persler'e yenilmesi üzerine bölge İ.Ö. 335 yılına kadar Pers egemenliğinde kaldı. Pers egemenliğinin sonlarına doğru İ.Ö. 328'de Doidalses'in önderliğinde Bitinya Krallığı kuruldu. Kral Zipoestes (İ.Ö. 326-279) ve oğlu I. Nikomedes (İ.Ö. 279-250) dönemlerinde krallık güçlenerek sınırlarını genişletti. İ.Ö. II. yüzyılda Bitinya ile Bergama Krallıkları arasında uzun süren savaşlar oldu. İ.Ö. 71'de Roma'lı komutan Lukullus'a yenilmesi üzerine bölge Roma egemenliğine geçti. Bundan sonra Bitinya bir Roma eyaleti olarak Roma'lı valilerce yönetildi. İ.S.

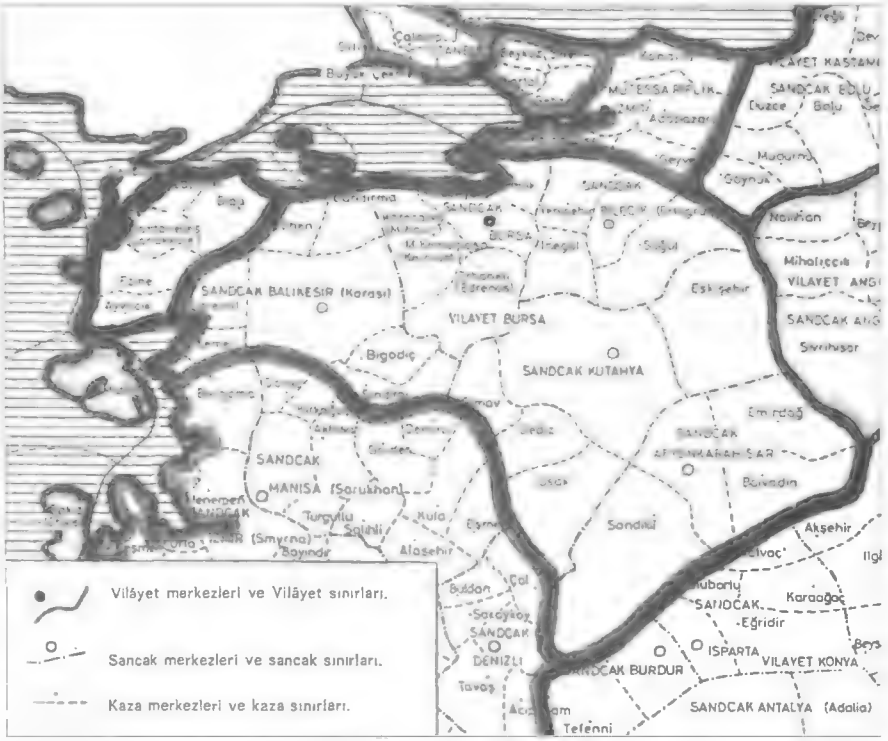

Hüdavendigâr (Bursa) Vilâyeti'nin 1890'daki durumu. (Stewig, s. 112)

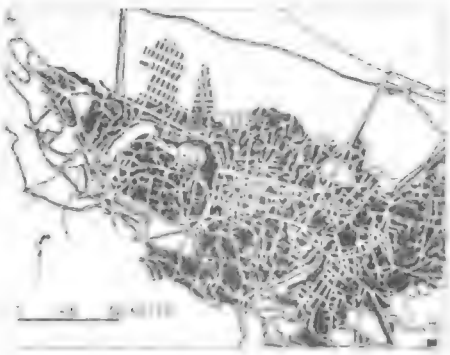

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bursa kentinin yerleşim planı. (Stewig, s. 86)

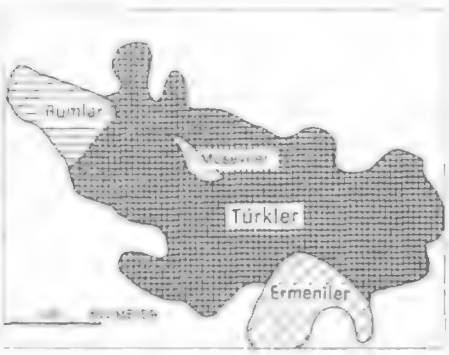

XIX. yüzyılda Bursa kent içi yerleşiminin halk toplulukları arasında bölünüşü. (Stewig, s. 86)

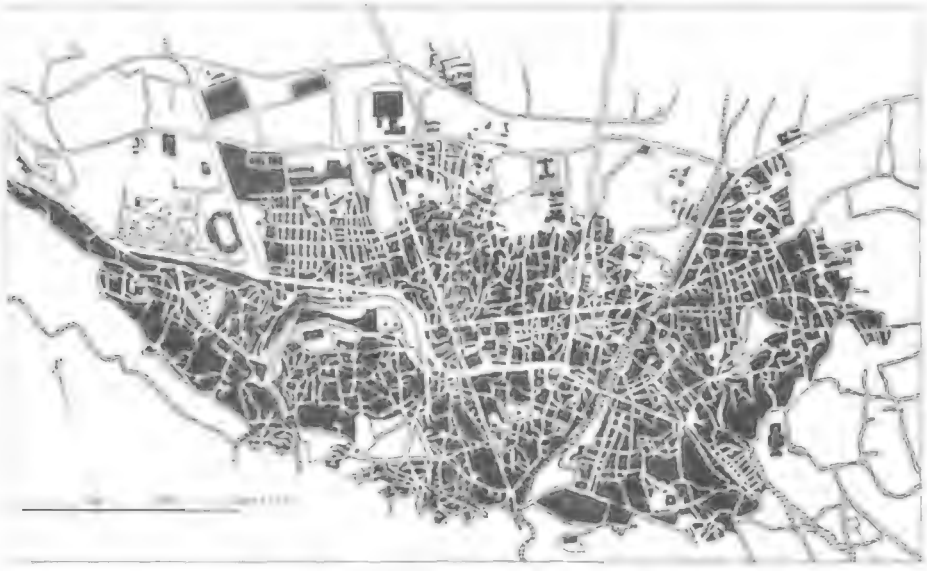

Bursa kentinin 1950'li yıllarda yerleşim planı. (Stewig, s. 86)

98'de Bitinya'nın başkenti Bursa'dan İzmit'e taşındı. İ.S. 376'da bölgeye Gotlar geldiler. İ.S. 395'de Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması üzerine Bitinya Doğu Roma İmparatorluğu'na kaldı ve böylece Bizans dönemi başladı.

Kentin daha önceki dönemlerde de bir yerleşim yeri olmasına karşın, Bursa'nın kurucusu olarak Bitinya Kralı I. Prusias (I.Ö. 232-192) gösterilir. Bursa adının kentin ilk adı olan Prusa ad Olimpum'dan kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim, Osmanlıca'da kentin adı Brusa olarak yazılır ve söylenir. Romalılara yenilen Kartacalı komutan Hannibal I. Prusias'a sığınarak bir süre bu kentte yaşamıştır.

Bölge XI. yüzyılda Selçuklu akınlarına uğradı. Çevredeki yerleşim yerleri birçok kez Selçuklular ile Bizans arasında el değiştirmekle birlikte Bursa XIV. yüzyıla kadar Bizans egemenliğinde kaldı. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra Orhan Bey uzun çatışmalar sonucunda 1326'da Bursa'yı aldı ve hükümet merkezi yaptı. Dört yıl sonra İznik alınınca merkez buraya taşındıysa da 1335'de yeniden Bursa'ya dönüldü. Hükümet merkezi Edirne'nin alınmasından sonra 1365'de buraya taşınmakla birlikte Bursa, İstanbul'un fethine kadar önemini korudu. İlk Osmanlı akçesi (gümüş sikke) Orhan Bey tarafından 1327'de Bursa'da bastırıldı. Bursa 8 Temmuz 1920'de Yunanlılar tarafından işgal edildi ve Kurtuluş Savaşı sonunda 10 Eylül 1922'de işgalden kurtarıldı. Kurtuluş Savaşı'nın ardından Gazi Mustafa Kemal Paşa çıktığı ilk yurt gezisinde 15 Ekim 1922'de Bursa'ya geldi.

Bursa, Fatih döneminden Tanzimat'a kadar Anadolu Eyâleti'ne bağlı bir sancak olarak kaldı. Tanzimat'ın ardından idari sistemin yeniden yapılandırılması sırasında merkezi Kütahya olmak üzere Hüdavendigâr Eyâleti kuruldu. Adını I. Murad'ın sanından alan bu eyâlet 1840'da Hüdavendigâr (Bursa), Kocaeli, Bolu, Karesi (Balıkesir), Kütahya, Eskişehir ve Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) sancaklarından oluşuyordu. Eyâlet merkezi 1841'de Kütahya'dan Bursa'ya taşındı. 7 Kasım 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi uyarınca Hüdavendigâr Vilâyeti'ne dönüştü. 1877'de Bursa, Karesi, Kütahya ve Karahisar-ı Sahib sancaklarından oluşuyordu. XX. yüzyılın başında 81.876 km²'lik bir alan kaplayan Hüdavendigâr Vilâyeti'nde 34 kaza ile bunlara bağlı 48 nahiye ve 3300 köy bulunuyordu. II. Meşrutiyet'in ardından 1909'da yapılan yeni idari düzenleme sonucunda Kütahya, Eskişehir, Karesi ve Karahisar-ı Sahib birer bağımsız mutasarrıflık olarak ayrıldılar ve geriye Bursa ile yeni kurulan Ertuğrul (Bilecik) sancaklarından oluşan bir vilâyet kaldı. 1923'de yapılan idari düzenleme sonucunda vilâyete Bursa adı verildi.

Osmanlı döneminde Bursa daima önemli kentlerden biri olarak kaldı. Osmanlı Devleti'nin bu bölgede kurulması ve ilk başkentin Bursa olma-

(Üstte) Gökdere'den genel görünüm. (Emre Dölen Koleksiyonu)
(Altta) Çekirge'den Bursa Ovası'nın genel görünümü. (Emre Dölen Koleksiyonu)

sı, Fatih'ten önceki tüm padişahların mezarlarının burada bulunması gibi nedenler sürekli bir ilgi odağı olmasını sağladı. Önemli kişiler ve devlet adamları Bursa'ya vali olarak atandılar. Bursa 1841'de Abdülaziz tarafından ziyaret edildi.

Bursa özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında kültürel bakımdan önemli gelişmeler gösterdi. 1897'de Bursa'da Askeri İdadi (açılışı 1845), Askeri Rüşdiye, Sivil İdadi, Sivil Rüşdiye (açılışı 1858), Erkek Sanat Mektebi (açılışı 1864), Kız Rüşdiyesi, Dar-ül Muallimîn, Harir Dar-üt Ta'limi (açılışı 1888) ve Hüdavendigâr Numune Çiftliği Ziraat Mektebi (açılışı 1891) gibi okullar vardı. Bunlara 1914'de Dar-ül Muallimat eklendi. Türkiye'de İstanbul dışındaki ilk müze 1904'de Müze-i Hümayun Bursa Şubesi olarak burada açıldı. Daha sonra Bursa Müzesi'ne dönüşen bu kuruluş 1971'de Arkeoloji Müzesi ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi olarak ikiye ayrıldı.

Bursa'daki yayın hayatı için Şerafeddin Mağmumi 1909'da şunları yazmaktadır: "Biri Vilâyet, ikisi özel olmak üzere üç matbaa varsa da özel olanların biri çalışır durumda değildir. Vilâyet Matbaası çarşamba günleri *Hüdavendigâr* adıyla çıkan vilâyet gazetesini, malzeme ve resmî evrakları basar. Diğerinin imtiyaz sahibi Emirî Efendi'dir. Bursa adıyla perşembe günleri siyasi bir gazete, pazar günleri de *Fevâid* adlı edebiyat ve fenne ait bir dergi çıkarır. Ayrıca *Sanayi* isimli bir gazete neşrinin imtiyazını aldıysa da birkaç nüsha çıkarıp bırakmıştır. Emirî Efendi'nin Hükümet karşısında bir de kitabevi olup her türlü basılı kitapla doludur. Ayrıca matbaası hesabına şimdiye kadar 30-40 kitap basmıştır."

Bursa Belediyesi 1877'de kuruldu. Bir Belçika şirketi tarafından yapılan Mudanya-Bursa demiryolu 1892'de işletmeye açıldı. Bu demiryolu 1931'de devletleştirildi. Bursa'nın

(Üstte) *Çekirge'den genel görünüm. Arkada Hüdavendigâr Camii görülmektedir.* (Emre Dölen Koleksiyonu).
(Altta) *Çekirge'deki Eski Kaplıca'nın erkekler bölümünün havuzu. I. Murad döneminde Bizanslı bir ustaya yaptırıldığı sanılan bu kaplıca iki kubbelidir. Girişin sağındaki birinci kubbeye Keçeciler Kubbesi adı verilir. İkinci ve esas kubbe kadınlar bölümündedir. Bu bölümdeki havuz armut biçiminde olduğundan kaplıcaya Armutlu Kaplıcası adı da verilir.*
(Emre Dölen Koleksiyonu)

önemli bir ticaret merkezi olması çeşitli devletlerin burada konsolosluklar açmasına neden oldu. 1907'de Bursa'da İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İran, İspanya, İtalya, Yunanistan ve Belçika konsoloslukları bulunuyordu.

Bursa'ya damgasını vuran kişilerden biri Ahmed Vefik Paşa (1823-1891)'dır. Ahmed Vefik Paşa 1863-1864 yılları arasında Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişi ve 1879-1882 yılları arasında da vali olarak Bursa'da bulundu. 1860'da Paris Sefiri iken Baron Haussmann tarafından Paris'te yapılan imar çalışmalarını ve büyük değişimi yakından izledi. 1855 depreminden büyük zarar görmüş olan Bursa'da yeni ve modern bir kent kurmaya girişti. Kentte dik açılı bir yol planı uyguladı. Bursa-Çekirge yolunu yaptırarak Çekirge'yi kentle bütünleştirdi. Tarihsel anıtların restorasyon çalışmalarına girişti. Hastane (ilk bina 1868 ve ikinci bina 1879), tiyatro (1879), belediye (1879) ve posta-telgraf binalarını inşa ettirdi.

İstanbul'dan Tomas Fasulyeciyan ile Ahmet Fehim Efendi'nin kurdukları tiyatro topluluğunu Bursa'ya getirerek yaptırdığı tiyatro binasında hastane yararına temsiller verdirdi. Burada Ahmed Vefik Paşa'nın yaptığı Moliére çeviri ve uyarlamaları da sahnelendi. Cumhuriyet döneminde 1932'de aynı yerde Tayyare Cemiyeti tarafından Asri Tiyatro adında bir tiyatro yaptırıldı. Bu tiyatro 1957'de gerekli düzenlemeler yapılarak bir bölge tiyatrosu olarak yeniden açıldı. Bursa Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu adını taşıyan bu tiyatro günümüzde Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak hizmet vermektedir.

Bursa kentinin nüfusunun büyük çoğunluğu başlangıçtan beri hep Türk olmuştur. Georg Wheler 1675'de Bursa kentinde 40.000 Türk,

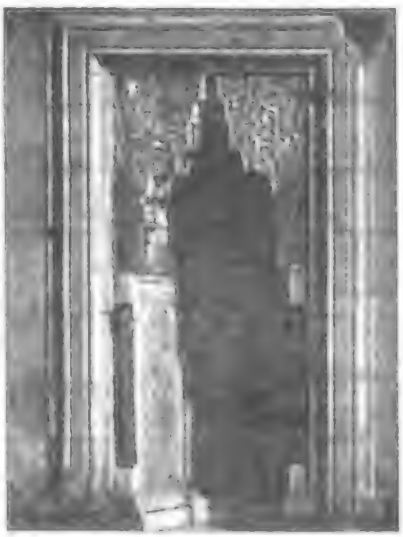

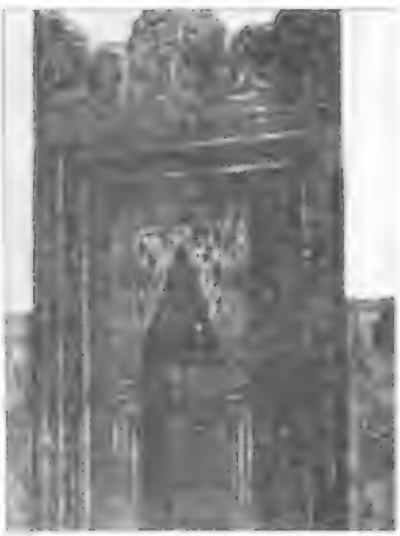

(Üstte) *Bursa'nın 1910'daki panoramik görünümü. (Şehbal, Sayı 28, s. 70-71)* (Sağda) *Yeşil Camii'nin 1910'daki görünümü. (Şehbal, Sayı 28, s. 70-71). Bursa'nın Yeşil semtinde bulunan ve Çelebi Sultan Mehmed tarafından 1419-1424 yılları arasında yaptırılmış olan Yeşil Külliyesi cami, medrese, imaret, hamam, han ve türbeden oluşur. Külliyenin mimarı Hacı İvaz Paşa (Hacı İvaz bin Ahi Bayezid, ölm. H.832/1428)dır. Bursa Ovası'na bakan bir teras üzerinde yer alan Yeşil Camii, zaviyeli camilerin tipik bir örneğidir. Kıble ekseni yönünde dikdörtgen planlı olan ibadet mekânı bir kemerle ikiye bölünmüş ve bu bölümler birer kubbe ile örtülmüştür. Arkadaki kubbe daha büyük olup çapı 13 metredir. İbadet mekânının her iki yanında yanyana sıralanmış üçer ada bulunur. Caminin giriş cephesinde son cemaat yeri yoktur. Bu cephede yer alan iki minare özgün olanlarının 1855 depreminde yıkılması üzerine XIX. yüzyılda yeniden yapılmıştır. Caminin dışında ve içinde bulunan kabartma yazı ve süslemeler Selçuklu taş oymacılığının izlerini taşır. Süslemeler nakkaş Ali bin İlyas Ali tarafından yapılmıştır. Caminin iç duvarlarını kaplayan üç metre yükseldiğindeki çiniler ile 6 metre eni ve 10,5 metre yüksekliği olan mihrâbın çinileri döneminin çini sanatının üstün örnekleri olup Muhammed el-Mecnûn tarafından yapılmıştır. Külliyenin medresesi 1970 yılına kadar Bursa Müzesi olarak ve 1975'den beri de Türk-İslâm Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır. (Altta)Yeşil Camii'nin taş oymacılığının önemli örneklerinen birini gösteren dış nişlerinden biri (solda ve çinilerle bezeli ünlü mihrâbı (sağda). (Şehbal, Sayı 28, s. 73)*

12.000 Yahudi ve az sayıda Rum ile Ermeni'nin yaşadığını, Hıristiyanların genellikle çevre köy ve kasabalarda yerleşmiş olduklarını yazar. 1893'de kentin toplam nüfusu 65.665'dir. Bunun içinde 49.941 Türk, 5217 Ortodoks Rum ve 4613 Gregoryen Ermeni ve her biri az sayıda nüfusa sahip olan diğer gruplar vardır. Kentin nüfus artışı 1960'lı yıllara kadar yavaş olmuş bundan sonra ise hızlanmıştır. Nüfus 1927'de 114.370, 1950'de 179.01[illegible] 1960'da 262.362, 1970'de 416.66[illegible] 1980'de 636.910 ve 1990'da 834.[illegible] olmuştur.

Bursa'da Roma ve Bizans dönem

Yeşil Türbesi ve çevresinin 1900'lü yılların başındaki görünümü. (E. Dölen Koleksiyonu). *Yeşil külliyesi'ne 1421'de ölen Çelebi Sultan Mehmed için eklenen bu türbenin mimarı bilinmemektedir. Türbe kenarları 8,5 metre dolayında olan sekizgen bir yapı olup üzeri yüksek bir kasnağa oturtulmuş kurşun kaplı bir kubbe ile örtülüdür. Her duvarda altlı üstlü ikişer pencere bulunur. Yapının dışı türkuaz renkli çinilerle kaplıdır. Türbenin içi alt pencerelerin lentosuna kadar çepeçevre altıgen çinilerle kaplıdır. Yerler de çini kaplı olduğu gibi mihrâb ve Çelebi Sultan Mehmed'in sandukasını kaplayan çiniler döneminin üstün örneklerini oluşturur. Türbenin ceviz kapısı Tebriz'li Hacı Ali bin Ahmed'in eseri olup tahta oymacılığı açısından büyük önem taşır. Türbede Çelebi Sultan Mehmed'in dışında oğulları Mahmud, Mustafa ve Yusaf Çelebiler ile Sitti, Hafıza, Ayşe ve Daye Hatunların mezarları da bulunmaktadır. 1855 depreminde büyük hasar gören türbe 1863'de onarılmıştır.*

lerinden günümüze ulaşabilmiş herhangi bir yapı bulunmamakla birlikte özellikle erken Osmanlı dönemine ılişkin çok sayıda tarihsel yapı vardır. Bunların büyük bir bölümü külliye biçiminde yapılardır. Orhan Bey tarafından 1339-1340 yıllarında yaptırılmış olan ve Ulu Cami'nin doğusunda yeralan Orhan Camii ve Külliyesi cami, medrese, imaret, mektep, çifte hamam ve han (Emir Hanı) birimlerinden oluşur. I. Murad tarafından XIV. yüzyılda o dönemde Bursa'ya yakın bir köy sayılan Çekirge'de yaptırılan Hüdavendigâr Külliyesi cami, medrese, imaret, hamam ve türbeden, I. Bayezid taraından 1390-399 yılları arasında yaptırılmış olan Yıldırım Bayezid Külliyesi cami, medrese, daüşşifa, hamam, kasır ve 1406'da eklenen türbeden oluşur. Çelebi Sultan Mehmed tarafından 1419-1424 yılları arasında yaptırılmış olan ve Yeşil semtinde bulunan Yeşil Külliyesi cami, medrese, imaret, hamam, han ve türbe birimlerinden, II. Murad tarafından 1424-1426

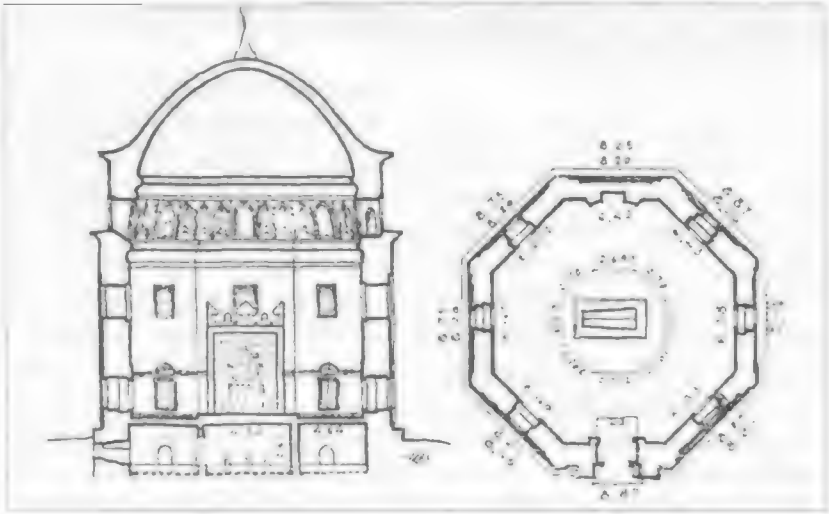

Yeşil Türbesi'nin kesiti ve planı. (Mımar Macid Kural'ın çizimi, A.S. Ünver'den)

yılları arasında Muradiye semtinde yaptırılmış olan Muradiye Külliyesi de cami, medrese, imaret, hamam ve 12 tane ayrı türbeden meydana gelir.

Bunların dışındaki başlıca yapılar arasında I. Bayezid tarafından 1396-1400 yılları arasında yaptırılan Ulu Cami, 1335'de Osman Gazi'nin oğlu Alâaddin Bey tarafından yaptırılmış olan Alâaddin Camii, I. Murad tarafından Tophane semtinde yaptırılmış olan Kale Camii, 1399'da Timurtaş Paşa tarafından yaptırılmış olan Timurtaş Camii, Emir Sultan Camii, çok sayıda mescid, medrese, türbe ve hamam sayılabilir. Osmanlı döneminde önemli bir ticaret merkezi olan Bursa'da çoğu XIV. ve XV. yüzyıllarda yapılmış olan çok sayıda han, I. Bayezid döneminde yapılmış olan ve türünün ilk Osmanlı örneğini oluşturan "Yıldırım Bayezid" bedesteni ve birçok han ile bedestenin birleştirilip aralarındaki yolların üzerinin kapatılmasıyla meydana gelmiş olan Büyük Kapalı Çarşı (Uzun Çarşı) ticaret yaşamına ilişkin başlıca yapıları oluşturur.

(Üstte) *Bursa'dan bir çarşı görünümü.* (Şehbal, *Sayı 28, s. 74)* (Altta) *"Bursa Medrese-i Muallimîni ve Mekteb-i İbtidaiyesi" yani İlköğretmen Okulu ve İlkokul.* (Emre Dölen Koleksiyonu)

Bursa'nın ipeği kadar önemli olan bir başka özelliği de kaplıcalarıdır. Kaplıcalar genel olarak Çekirge ve çevresinde toplanmışlardır. Bursa'nın en eski kaplıcası Orhan Bey döneminde 1326'da yapılmış olan Çekirge Kaplıcası veya Çekirge Hamamı'dır. Bu yapı günümüzde Adak Hamamı olarak anılır. Eski Kaplıca veya havuzunun biçiminden dolayı Armutlu Kaplıcası adı verilen kaplıcanın I. Murad döneminde Bizanslı bir ustaya yaptırıldığı sanılmaktadır. Gene I. Murad tarafından yaptırılmış olan çiftehamam biçimindeki Kükürtlü Kaplıcası'nın kadınlara ilişkin ikinci bölümü II. Bayezid tarafından eklenmiştir. Yeni Kaplıca XVI. yüzyılda Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yaptırılmış olup büyük olasılıkla Mimar Sinan'ın eseridir. Kaynarca Kaplıcası Bizans döneminden kalma bir kaplıca yapısının üzerine II. Bayezid'in damadı Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Tarihte Bursa adı ipeği çağrıştırır. İpek üretimi binlerce yıl Çin'in tekelinde kaldıktan sonra 555 yılında iki Bizanslı rakip ipekböceği yumurtalarını Çin'den gizlice kaçırarak Bizans'a getirdiler. Başta Bursa bölgesi

(Üstte) *Çekirge'de kaplıcalara gelenlerin konaklaması için yapılmış olan "Hotel Splendide"in genel görünümü.* (Emre Dölen Koleksiyonu). (Altta) *Çekirge'de bulunan "Kükürtlü Kaplıcası" ve çevresinin 1910'daki görünümü.*(Şehbal, *Sayı 28, s. 73). Çifte hamam biçimindeki bu kaplıcanın ilk bölümü I. murad tarafından yaptırılmış ve buna II. Bayezid döneminde kadınlar bölümü eklenmiştir. Her iki bölüm de kare planlı olup kesme taştan yapılmıştır.*

olmak üzere ipek üretimine geçildi. İpek üretimi ile birlikte hem yerli ve hem de Çin'den gelen ipeğe dayalı olarak ipekli dokumacılık büyük bir gelişim gösterdi. 1204'de IV. Haçlı Seferi tarafından Bizans'ın yağmalanması ipekçiliğe büyük bir darbe indirdi.

Ünlü İpek Yolu XIII. yüzyılda Sıvas'tan geçerek Konya'ya ulaşırken XIV. yüzyıldan itibaren Bursa'da sonlanmaya başladı. XV. yüzyılda Bursa başta İran olmak üzere doğudan gelen hem ipeğin başlıca ticaret merkezi durumuna geldi. Buna paralel olarak ipekli dokumacılık büyük bir gelişme gösterdi. İran'dan ithal edilen ham ipeğe dayalı dokumacılık XIV. yüzyılın sonunda başlamış, XV. yüzyılda gelişmiş ve XVI. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. 1500 yılında Bursa'da 1000 tane ipekli dokuma tezgâhı bulunmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İran ile süregiden savaşlar ipek ticaretini engellemiş ve dokuma sanayii hammadde sıkıntısı içine düşmüştür. 1580'lerde Bursa'daki dokuma tezgâhlarının yarısı hammadde yokluğundan durmuştur.

1587'de İran'a bağımlı olmaktan kurtulmak için koza üretimi özendirilmiş ve böylece önce Bursa, ardından Rumeli ve Arnavutluk'ta koza üretimi özendirilmiş ve böylece önce Bursa, ardından Rumeli ve Arnavutluk'ta koza üretimi gelişmeye başlamıştır. Yüzyıldan kısa bir süre içinde Bursa Ovası dutluklarla kaplanmıştır. XVI. yüzyıldan başlayarak ipek üretimi gelişme göstermiş, ancak dokumacılığın giderek çökmesi sonucunda XIX. yüzyılda Türkiye ham ipek satan bir ülke durumuna gelmiştir. İpek üretimi önemli bir düzeye kadar yükselmiş, ancak 1857-1862 yılları arasında ipekböceklerine musallat olan Pébrine ve Muscardine gibi salgın hastalıklar nedeniyle üretim çok büyük oranda düşmüştür. Bursa'da önceleri 4000 ton olan yaş koza üretimi 1865'de 400 ton dolayına

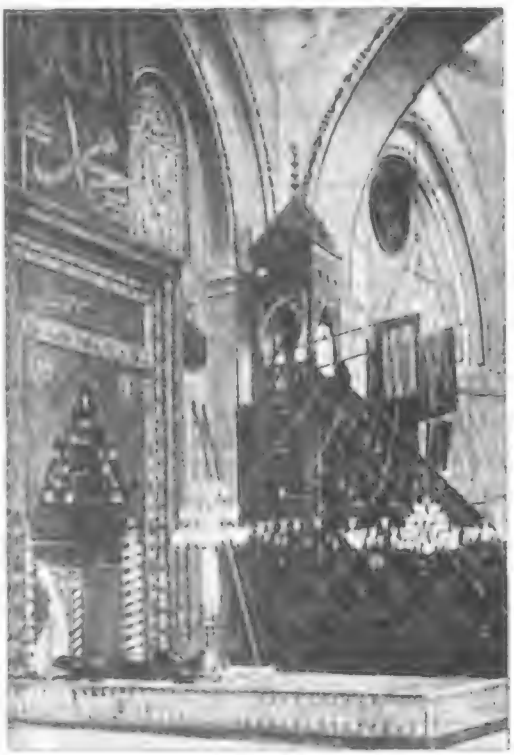

(Üstte) *Ulucami ve çevresinin 1910'daki görünümü.* (Şehbal, Sayı 28, s. 72). *Kent merkezinde bulunan Ulucami, 1396-1400 yılları arasında I. Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Türk camileri içinde en büyük alana sahip olandır. Dikdörtgen planlı ve 69x55 metre boyutunda olup 3180 m² iç alana sahiptir. Duvarları çok kalın olup yanlarda 2,4 metre ve güneyde 2,2 metre kalınlığıdadır. Üzeri sekizgen kasnaklara oturan ve çapları 10 metre olan 20 tane kubbe ile örtülüdür. Kuzey cephesinin köşelerinde iki minare vardır. Beden duvarlarından ayrık olan bu minarelerden biri I. Bayezid tarafından cami ile birlikte ve öteki de Çelebi Sultan Mehmed tarafından daha sonra yaptırılmıştır. Minarelerin ahşap iskeletli ve kurşun kaplı külâhları 1889 yangınında yanmış ve bunların yerine günümüzde de mevcut olan Barok stilindeki taş külâhlar yapılmıştır. Caminin içinde birbirlerine ve beden duvarlarına sivri kemerlerle bağlı 12 ayak vardır ve bunlar 20 kubbeyi taşırlar. Ulucami çeşitli dönemlerde savaşlar ve doğal âfetlerlerden zarar görmüş ve bir çok kez onarılmıştır. Karamanoğlu Mehmed Bey Bursa'yı kuşattığında çevresine odun yığdırarak ateşe vermiş ve bunun sonucunda özellikle dış cephede önemli hasar meydana gelişmiştir.*
(Altta) *Ulucami'nin mihrâbı ve mimberi. Selçuklu tarzından Osmanlı tarzına geçişi simgeleyen ve 1400'de yapılmış olan ceviz mimber Antepli Hacı Mehmed bin Abdülaziz el-Dukkî'nin eseridir.* (Şehbal, *Sayı 28, s. 72)*

düşmüştür. Hastalıklarla mücadele etmek ve ipek üretimini arttırmak için çeşitli önlemler alınmış ve bu amaçla 1888'de Harrir Dar-üt Ta'limi (İpekçilik Enstitüsü) kurulmuştur. Gerek alınan öteki önlemler ve gerekse bu kuruluşun çalışmaları sonucunda ipek üretimi giderek artmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yüzyıl başlarında ardarda girdiği savaşlar beklenen gelişmeyi engellemiş ve ipek üretiminin giderek azalmasına neden olmuştur.

Fransa'da Jacquard tarafından bulunan ve kendi adıyla anılan desenli dokuma tezgâhı XIX. yüzyılın ilk on yılında Fransa'da hızla yaygınlaştı. Bu yeni tezgâhlar standart incelikte ipek ipliğine gereksinim duyuyorlardı ve geleneksel olarak el veya tepme mancınıklarla çekilen ipek iplikleri amaca uygun değildi. Amaca uygun iplik üretimi için buhar gücüyle ipek çekimine ilişkin makineleşme 1824'de Lyon'da ortaya çıktı ve on yıl gibi çok kısa bir süre sonra Bursa'da uygulanmaya başlandı. 1835'de Bursa'da İsmet Paşa tarafından buhar gücüyle çekme yapan bir fabrika kuruldu. Bunu 1845'de Taşcıyan Efendi ile İsviçre'li M. Falkeisen'in kurdukları fabrika izledi. 1858 yılına kadar 38 tane fabrika kuruldu. Bunların bir bölümü buhar gücüyle çalışıyor ve Fransız (Chambon) yöntemi ile çekim yapıyordu. Bir bölümü ise su çarkı ile çalışıyor ve İtalyan (Alla piedmontese) yöntemi ile çekim yapıyorlardı.

Kozaların ıslatıldığı ve çekme sırasında döndürüldüğü tavaların içindeki suyun ısıtılması ve her tavanın arkasında bulunan mancınıkların döndürülmesi için bir güç kaynağının kullanılmasına gerek vardı. Tavalardaki suyun sıcaklığının sürekli olarak

(Üstte) "Bursa'nın Çekirge Kariyesi ve Gazi Hüdavendigâr Camii Şerifi". Bursa'nın Çekirge semtindeki Hüdavendigâr Camii'nin ve Bursa Ovası'nın 1900'lü yılların başındaki görünümü. (Emre Dölen Koleksiyonu)

XIV. yüzyılda I. Murad tarafından Çekirge semtinde yaptırılmış olan Hüdavendigâr Külliyesi cami, medrese, imaret, türbe, çeşme ve hamamdan oluşur. Caminin tasarımı Osmanlı mimarlığında tek örnektir. İki katlı olan caminin ikinci katında orta mekânı çevreleyen koridora açılan 16 tane medrese hücresi vardır.

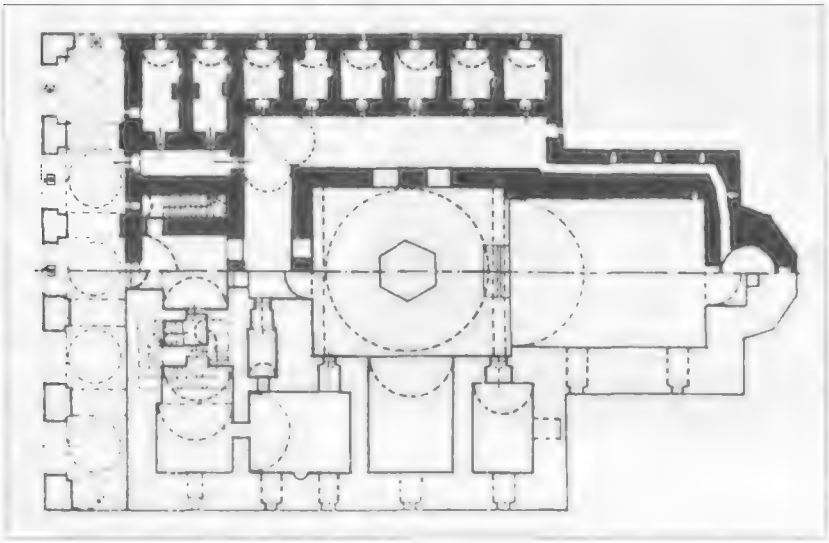

Caminin son cemaat yeri de iki katlı olup kuzeydoğu köşesinde bulunan tek şerefeli minare de son cemaat yerinin üst katından başlayarak yükselir. Beden duvarları bir sıra kesme taş ve üç sıra tuğla düzeninde örülmüştür. Caminin kuzeybatısında bulunan ve Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmış olan kare planlı türbede I. Murad ile şehzadelere ait sekiz mezar vardır. Külliyenin hamamı "Girçik Hamamı" veya "Cıkcık Hamamı" olarak da anılır.

(Altta) *Hüdavendigâr Camii'nin planı. Üstte üst kattaki medrese ve altta alt kattaki cami mekânları gösterilmiştir.*

aynı kalması da çok önemliydi. Tavaların ortak bir boru sistemi ile ısıtılması ve mancınıkların döndürülmesi için buhar gücünün kullanılması en uygun olanıydı. Bir buhar makinesi 10-20 tavayı çalıştırabiliyordu ve en küçük bir ipek fabrikası 10 tava ile 10 mancınıktan oluşuyordu. Böyle bir fabrikada çalışan işçi sayısı da 20 kadardı. Büyük kuruluşlarda bu sayı 350 dolayına kadar çıkmaktaydı. 1850'li yılların ortalarında bu fabrikalarda çalışan işçi sayısı 3800 dolayındaydı. Fabrika sayısı ve iplik üretimi 1858-1862 arasında doruk noktasına ulaştı. Fabrikalarda belirli bir işbölümü vardı. Her fabrikada makine konusunda bilgili bir yönetici, çalışmayı denetleyen bir veya birkaç tane baş makaralayıcı vardı. Bu alanda genellikle Avrupa'lılar çalıştırılmaktaydı. Fabrika sahipleri işçilerin beklenmedik bir anda bir fabrikadan ötekine geçmelerini engellemek için işçilerin fabrikalar arasındaki geçişlerini ve ücretlerini tezkere sistemi ile denetliyorlardı. Her işçi fabrikada kadrolu olarak çalışıyor ve ancak tezkere alabilirse başka bir fabrikaya geçebiliyordu. Bu yöntem, fabrika sahiplerinin aralarında anlaşarak ücretleri denetlemesini de sağlıyordu. Ulucami çevresi dışında biri Gökdere ve öteki de Cilimboz Deresi çevresinde bulunan iki tane yoğun sanayi alanı oluştu.

Fabrikalardaki çalışma koşulları çok kötü ve ücretler düşüktü. 1909'da Bursa'ya gelen Şerafeddin Mağmumi bu konuda şunları yazmaktadır: "Mahalleler arasında 30-35 kadar iplik fabrikası vardır. Sağlık

(Üstte) *"Bursa sanayiinden: Bir ipek fabrikasının manzara-i dahiliyesi". (Şehbal, Sayı 28, s. 74) Resimde kozadan ipek çekimi yapılan bir fabrikanın 1910'daki durumu görülmektedir. Çalışanların tümü kadın olduğu gibi bunların içindeki Türklerin sayısı son derece azdır.*

Bursa Harir Dar-üt Ta'limi (İpekçilik Enstitüsü) (Emre Dölen koleksiyonu). *1840'larda Fransa'da ortaya çıkan, İtalya ve Yunanistan üzerinden 1860'larda Anadolu'ya ulaşan Pébrine ve Muscardine gibi ipek böceklerine musallat olan salgın hastalıklar sonucunda koza üretiminin onda birine kadar düşmesi üzerine Düyûn-u Umûmiye'nin girişimleri sonucunda Fransa'da bu hastalıkların nedenini bulan ünlü Pasteur ile temasa geçilmiştir. 1888'de Harir Dar-üt Ta'limi kurulmuş ve başına müdür olarak Fransa'da Montpellier'de tarım öğrenimi görmüş ve bir süre de Pasteur'ün yanında çalışmış olan Kevork Torkomyan Efendi getirilmiştir. Bu kişi 1888-1922 arasında 35 yıl süreyle müdürlük görevini yürütmüştür. Burada açılan kurslarda 458 tanesi Türk olmak üzere toplam 2032 diplomalı böcekçi yetiştirilmiştir. Bunlar arasında çoğu ermeni olan 95 tane kadın ve kız da vardır. 1930'da İpekböcekçiliği Araştırma Enstitüsü adını alan bu kuruluş günümüzde de varlığını sürdürmektedir.*

kontrollerinde hemen hepsini gezdiğini söyleyebilirim. Her fabrika imalâthane ve koza deposu olmak üzere iki binadan ibaret olup işçi odaları gibi eklentileri de vardır. İmalâthane yani iş salonunda iki sıra çarklar vardır. Sıcak ve soğuk su dolu tavalar ve leğenler bulunur. Boydan boya geçirilmiş iki borunun her tava ve leğen hizasında musluklar vardır. Sular buradan gelir. Her tava önünde bir işçi oturmuş sıcak suya atılmış kozalardaki ipliği çözüp çarklara sarmaktadır. Sıcak suya dayanabilmek için parmaklarını sık sık diğer leğendeki soğuk suya daldırırlar. İş salonunda pişen kozaların buharı ve kokuşması işçilerin sağlığını tehdit etmekte fakat fabrikatörler bu konuya hiç önem vermemektedirler. Köyden gelen işçilerin yattıkları yerler karanlık ve rutubetlidir. Çalışma süresi 13-14 saattir. Günde yarım saatlik paydosları var. Bu koşullarda bu kadar çalışmaya insan bedeni dayanamaz. Fabrika işçilerinin çoğu yöre köylerinden gelmiş olan genç Hıristiyan kızlarıdır."

Bursa tarih boyunca gezginlerin ilgisini çekmiştir. Anadolu'ya gelen gezginlerin hemen tümü Bursa'ya da uğramıştır. XVI. yüzyılda İbn-i Batuta, 1608'de Polonya'lı Simeon, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi ile Katip Çelebi, 1675'de George Wheler, 1688'de Jean de Thevenot, 1836'da Helmuth von Moltke, XIX. yüzyılda Thomas Allom ve XX. yüzyılın baş-

(Solda) *Muradiye Camii ve çevresinin 1920'li yıllardaki görünümü. (Emre Dölen Koleksiyonu) Muradiye semtinde bulunan Muradiye Külliyesi, 1424-1426 yılları arasında II. Murad tarafından yaptırılmıştır. Külliye cami, medrese, imaret, hamam ve 12 tane türbeden oluşur. Cami zaviyeli camiler türündendir. 1855 depreminde minareleri yıkılmış ve büyük hasar görmüştür. Bunun ardından büyük bir onarım geçirmiş ve minareleri yeniden yapılmıştır.*
(Altta) *Bursa ve Yenişehir'e ilişkin Osmanlı posta damgaları*

Bursa 1
Brousse 1
2-4-12*20-3-(?)1-28

Bursa (Telgraf)
Brousse (Télégr.)
30-3-14*17-1-30

Bursa-İstanbul
Brousse-Stamboul
1-5-11*18-2-27

Yenişehir (Bursa)
Yénichéhir (Brousse)
8-5-13*25-2-29

Yenişehir Bursa (Telgraf)
12-24*10-2-334

larında Pierre Loti Bursa'ya gelen ve Bursa konusunda yazan gezginlerin başlıcalarıdır. Kentteki akarsu ve çeşme bolluğu, kaplıcalar ve ipek gezginlerin başlıca konularını oluşturur.

Evliya Çelebi kaplıcaları anlatır. "Kükürtlü Kaplıca'nın suyu acı ve kükürtlüdür. Uyuz, kızıl uyuz hastalığı olanlar yıkanırsa iyileşir" diye yazar. Bursa'daki yollar konusunda "Bursa'nın geniş yolları çakmaktaşıyla döşelidir. Ayağı kayan at altüst olur, gayet parlak taşlardır" der. Evliya Çelebi'nin bu tanıklığı o dönemde yolların düzgün ve taş döşeli olduğunu göstermektedir.

Bu arada kadınları da unutmaz: "Bursa'nın havasının ve suyunun güzelliğinden halkının yüzü kırmızı renklidir. Kadınları çok güzel ve uzun boyludur. Saçları büklüm büklüm yaparak şairlerin akıllarını çalarlar" diye yazar. Kahvehaneler konusunda ise şunları söyler: "Yetmişbeş kadar kahvehanesi vardır. Çalgıcı ve şarkıcılar günde üç kez Hüseyin Baykara fasılları ederler. Hepsinde insanı mest eden gazel okuyanlar vardır. En büyük kahvesi Ulucami dibindeki Emir Kahvesi'dir. Burada dünya güzeli rakkaslar bulunur... Doksan yerde ünlü bozahaneleri vardır. Bursa eşrafınca bozahaneye girmek ayıp değildir. Buralarda da çalgıcı ve şarkıcılar bulunur."

Bursa'nın anıtsal çınarları da ünlüdür. Orhan Camii Çınarı 550 yaşında olup çevresi 12 metredir. Ulûfeli Çınar II. Bayezid döneminde dikilmiş olup çevresi 21,5 metredir. İnkaya Çınarı 555 yaşında olup çevresi 9 metredir. Bunların yanında Kavaklı Camii Çınarı, Muradiye Türbesi'nin ve Tahtakale Camii'nin avlusundaki çınarlar ile Setbaşı Meydanı'ndaki çınarlar da önemli anıt ağaçlardır.

KAYNAKLAR

"Bursa", **Yurt Ansiklopedisi**, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, Cilt III, s. 1611-1801.

Musa Çadırcı: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, Cilt I, s. 209-230.

Emre Dölen: **Tekstil Tarihi**. Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.

Hidayet Yavuz Nuhoğlu ve Talip Mert: **PTT Müzesi Osmanlı Posta Damgaları Kataloğu.** IRCICA Yayınları, İstanbul 1990.

Béatrice Saint - Laurent: "Bir tiyatro amatörü: Ahmed Vefık Paşa ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Bursa'nın yeniden biçimlenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri,** Çeviren Ali Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 79-98.

Reinhard Stewig: **Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesi: Kartografik Bilgiler.** Çeviren Ruhi Turfan. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul.

"Şehbal'in seyahati. İkinci takım: Anadolu şehirleri", **Şehbal,** Sayı 28 (1 Teşrin-i evvel 1326 - 14 Ekim 1910), 70-74.

A. Süheyl Ünver: **Yeşil Türbesi Mihrâbı (824-1421).** Tege Laboratuvarı Yayınları, İstanbul 1955

İZMİR'İN KURTULUŞ BAYRAMI GÖRÜNTÜLERİ

(9 Eylül 1925)

NURAN YILDIRIM

1. Dünya Savaşı'nda işgale uğramış şehirlerimizin kurtuluş bayramları, daha bir farklı daha bir duygusal kutlanırdı. Hatırlıyorum 1950'li yıllarda Edirne'de, hastalar hariç, mahallemizdeki herkes 26 Kasımlarda töreni izlemeye koşardı. Tören için ana caddede tak yapılır, caddenin kenarlarına kahvelerden parklardan toparlanmış sandalyeler dizilirdi. Erken gidemeyenlerden yer bulamama endişesiyle sandalye götürenler bile olurdu. Okulların yanı sıra Edirne esnafı da işlerini simgeleyen bir araba hazırlarlar ve bayrama katılırlardı. Demirciler bir talikada demir döver, kalaycılar bakır kapları kalaylar, süpürgeciler büyük bir özenle süsledikleri aynalı süpürgelerini arabalarının etrafına dizerek gururla geçerlerdi. Süslü giysiler içinde elinde şemsiyesi ile faytona oturan bir kız öğrenci Lady Mary Montegu olur, bazı kız öğrenciler de mahalli kıyafetler ve ellerinde top mermileri ile cepheye mermi taşıyan kadınları canlandırırdı. Nedense Lady Mary Montegu için hep şehrin zengin ailelerinden birinin kızı seçilirdi. Temsili top mermileri demirdendi. Soğuktan ellerim buz tutarak demire yapıştığında Kurtuluş Savaşı'nın ne fedakarlıklar ve zorluklarla kazanılmış olduğunu düşünürdüm. Muharip gazilerin sergilediği Edirne'nin geri alınışı sahnesini büyük küçük tüm seyredenler ilgiyle izlerdi. Siyasi amacı olmayan içten gösterilerdi.

İzmir de Edirne gibi işgal görmüş acılı bir şehirdi. Elbette 9 Eylüller büyük bir coşkuyla kutlanacaktı. İşte size 1922'nin 9 Eylülünde Yunan işgalinden kurtulan İzmir'in, üç yıl sonra 1925'teki kurtuluş bayramından görüntüler. İnsanların yüzünde zoru başarmanın mutluluğu ve sevinci var. Zafer takı özenle hazırlanmış. Bayraklarla süslenmiş. Olağanüstü bir kalabalık. Kurtuluşu birlikte gerçekleştiren; genç, yaşlı, fesli, sarıklı, şapkalı İzmirliler büyük sancağa el vermiş.

Zaferin simgesi bir asker, süngüsü ve teçhizatı ile özel olarak hazırlanmış bir at arabasının en üstünde göğsünü gere gere geçiyor. Ravza-i İrfan Hususi İnas Mektebi (Ravza-i İrfan Özel Kız Okulu), ibtidai (ilk) Rüşdi (ortaokul) küşadı: 1322 (1906), Atatürk'ün büyük boy fotoğrafını çiçeklerle bezemiş, Sakarya Mektebi öğrencileri de törene aynı şekilde süsledikleri Sakarya nehri fotoğrafı ile katılmışlar. Cumhuriyeti temsil eden genç bir kız ay yıldızlı bayrağa sarılmış. Kız öğrencilerin ve öğretmenlerinin başlarındaki şapkalar ile günün modasına uygun modern kıyafetleri dikkati çekiyor. İşte yine kız öğrenciler bu kez çiçeklerden hazırlanmış bir yıldızın ortasına büyük kurtarıcının resmini koymuşlar.

Kağnıda asker ve kız öğrenciler. Kağnının kenarında bir pankart "Misak-ı Milli Talebanı Kurtuluş Bayramını kutlar". Bir de Türkiye haritası. Ankara'dan doğan güneş tüm yurda ışık saçıyor.

İzmir Ticaret Mektebi öğrencileri bar at arabasında. Bu kez hepsi erkek.

Verem Mücadele Cemiyeti otomobille katılıyor. Tekerleklerin üzerinde Hilal-i Ahmer bayrağı var. Yandaki yazı: "Verem Mücadele Cemiyeti Ziyaretçi Kumbaraları

Bütün dünyaca akıllara hayret bir harika telakki edilen Dokuz Eylül Türk Zaferi'nin her zaman tekerrürünü isteyenler Türk insanının kuvvet ve kudretini.... (okunamadı) azim vereme karşu muharebeye hazırlanırlar"

Yıldız Klübü de flamaları ve simgeleri olan büyük ve süslü bir yıldızın ardından üniformalarıyla, yolun iki tarafına sıralanmış halkın meraklı bakışları arasında geçiyorlar.

Harikzede (Yangına uğrayanlar) Cemiyeti mensupları ise traktör arabasına monte ettikleri yanmış bir ev ile gösteriye katılmışlar.

Esnaflar da kendilerini gösterecekler elbet. At arabasına yüklenen dokuma tezgahı süslenmiş, üretilen kumaşlar da sağa sola asılmış. Günümüzün yoğun çalışma temposu, tatil fikrini ön plana çıkardığı için bayram kutlamaları da değişti, ruhunu kaybetti.

Bayram geldiğinde niteliği değil, tatil için bu günlerden nasıl yararlanılacağı düşünülür oldu. Yine de biz size, İzmir'in kurtuluşunu hatırlatalım istedik. Gelin Cumhuriyet'in ilk yıllarında kutlanan bir Dokuz Eylül coşkusunu Ahmed Hamdi'nin objektifinden seyredelim.

Bu fotoğrafları çeken Ahmed Hamdi kimdir? Neyin, nesidir?Bilmiyoruz. Bize bu fotoğrafları bıraktığı için kendisini saygıyla yâdediyoruz.

Enver Paşa Hakkında Saray Dedikoduları

ORHAN KOLOĞLU

Bu yazıma konu olan belge özel arşivimde bulunuyor! Fransızca olarak mürekkeple yazılmış sekiz sayfa. Bir başkası kurşun kalemle üzerine yine Fransızca eklemeler yapmış. Beraberinde daktilo ile Türkçe çevirisi de var. Ancak çeviride –ki kurşun kalem ekleri yapan kişiye ait olduğu anlaşılıyor– hem orijinalinde, hem de eklerde bulunanlardan da fazla ifadelere yer verilmiş.

Fransızca metnin Paris'te yayınlanan *Journal des Débâts* gazetesinin Türkiye muhabiri Dominique Mille'in kaleminden 1 Kasım 1918'de çıktığı hakkında bir kayıt var. Dolayısıyla, Avrupalılarla yakın ilişkideki Levanten'lerin ve Galata-Pera iş çevrelerinin görüşlerini yansıttığı söylenebilir. Bu tarih ise, İttihat ve Terakki'nin iktidardan çekildiği, Mondros Ateşkesi'nin imzalandığı tarihten sonraya ve İttihat ve Terakki liderlerinin Avrupa'ya kaçmalarından önceki bir güne rastlıyor? Yani İstanbul'un işgal edileceği kesinleşmiş, dolayısıyla eski yöneticilerden hesap sorulacağında kimsenin şüphesi kalmamıştır. Anlaşıldığına göre bu metin saray bendegânından ya da damatlardan birinin eline geçmiş, o da Fransızcadaki bilgileri kabullenmekle kalmamış, hanedan içinde Enver Paşa ve ailesi için söylenenleri eklemiş.

Enver Paşa

Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin bir numarası olduğu, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisliği ve Başkumandan Vekilliği yaptığı sırada sadece içlerinden geçirebildiklerini, ya da çok özel çevrelerde söyleyebildiklerini artık dışarıya vurmakta sakınca görmemişlerdir. Yazının Fransızca başlığı "Dynastie Envéri - Enverli (ya da Enveri) Hanedanı" adını taşıyor. Türkçeye çeviren 'Hanedanı Celil'ül ünvanı Enveri' demiş. Bir başka yerde 'Mukaddes Enveri Ailesi' şeklinde de kullanılıyor. Çerçeve içinde Fransızca'nın çevirisini, içerlek ve daha küçük punto olarak da Bendegân/Damat'ın eklediklerini veriyoruz. O günlerdeki İttihatçı düşmanı havanın iyi anlaşılabilmesi için, biri Enver ve arkadaşlarının kaçışı, diğeri 'Enverland' konulu iki gazete yazısından da bölümler aktarıyoruz:

Bunların dışında çeviri metninde Hanedanı Celil-ül Enveri başlıklı bir bölümde Saray Damadı'nın şu ilaveleri yaptığı görülüyor:

- Bu hanedan dini mübin-i İslâm'a mensuptur.
- Elif vav ile yazılan 'Uşaki' ailesine mensuptur.
- Ailenin küçük erkekleri 'Beyzade' ve küçük kızları 'Hanım-Sultan' ünvanını taşırlar. Bu ünvanlar yalnız merhum şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan'ın çocuklarına mahsustur.
- Bütün aile kör bağırsağından muztariptir.
- Enver Paşa'nın kızı Mahipeyker Hanım Sultan 17.5.1917 tarihinde Defterdar Burnu Sarayı'nda doğmuştur.

Enverî Hanedanı

Müslümandırlar - Kökenleri: uşaki (Elif vav ile)* ailesinden olup cedleri şehzade Abdülmecid Efendi'nin hizmetkarlarından Kamil Ağa'dır. Defterdar Burnu sarayı 1913'te, Abraham Paşa Çiftliği 1916'da alınmıştır. 1915'te Enver Paşa oldu. Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile evlendikten sonra ailenin küçük erkekleri Beyzade ya da Hanım Sultan diye anılmaktadırlar.

Kamil Ağa: Ailenin kurucusu. Şehzade Abdülmecid Efendi'nin ahır uçağı, seyisi ile kilercisi idi. Hasene Hanım'ın evine sahip olabilmek için, birinci eşi saraylı Safiye Hanım'ın ölümünden sonra onunla evlenmiştir.

Nesebi meçhuldür. Hasene Hanım'ın da nesebi meçhuldür.

Ahmet Paşa: Kaldırım döşemek ve kuyu yapmakla uğraşırdı. Daha sonra Damat Hamit Paşa'nın babası Derviş Paşa ile Arnavutluğa gitti ve orada vilayet ser mühendisi atandı. Dalkavukluk yapmak için akşam toplantılarında tef çalardı. 1908 İhtilalinden sonra padişah saraylarının ser mimarı olmuştur. Bu görevi sırasında kendi şahsı ve kızı Hasene Hanım için Beşiktaş'ta ve Serence Yokuşu'nda, kalorifer elektrik, Türk-Roman hamamı, vantilatör vb... bütün konfor ve modern lüksü içeren iki ev yaptırdı. Bu lüksle yetinmeyen Ahmet Efendi ün kazandıracak sıfat ve dereceler aramaya başladı: Sürrey-i Hümayûn Amiri olarak ve İkinci rütbeden Mecidi Nişanı alarak hac için Şam'a hareket etti. Oradan alelacele İstanbul'a dönmek zorunda kaldı; büyük oğlunun (Enver) stratejisi kutsal şehir Mekke'nin yolunu ona kapamıştı. Geri döndü ve Büyük Çekmece çiftliğini satın aldı. Büyük toprak sahibi olarak zevk ve safa içinde yaşıyor, kendisi ve bütün ailesi için vaktiyle İstanbul'da Divanyolu'nda, Sultan Mahmut Türbesi civarında Vicdan Hanım'ın evinde iki oda kiraladığını hiç anımsamak istemiyor.

> Gençliğinde İstanbul sokaklarında Arnavut kaldırımı ameleleri yanında çıraktı. Derviş Paşa Arnavut kaldırımı yaptığına göre Arnavut işlerini bilir diye onu götürmüştür. Yalancı mühendis 'yalan' salonlara dahil olmak istedi, güzel elbiseler giydi ve kendine 'dalkavuk' namını verdi. İsmi bundan sonra Ahmet Efendi oldu... İstanbul'a dönünce bir el çabukluğuyla uyrukluktan çıkarılmış Rumlar tarafından terk edilmiş olan Büyük Çekmece çiftliğini kendine mal ettirdi. 1919 Mart'nda polis tarafından tutuklanarak 27 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü.

Ayşe Hanım: Enver Paşa'nın annesi. Evvelce bohçacılık yapardı ve şimdiki gelini Naciye Sultan'ın çamaşırlarını yıkardı. Rumeli'de olduğu zaman Ayşe Hanım Evliyaları ziyaret ile kocası ve oğlunun büyüklüğü için dua ederdi.

> Naciye Sultan'ın kirli çamaşırlarını münasip bir ücret mukabilinde üç su yıkama usulü ile tertemiz yıkardı... Evliyaları ziyaretinde muhterem zevci kaldırımcı Ahmet'in aziz oğlu sümüklü Enver'in şöhret ve azimüşşanları için dua ve muradına ermek için tekkenin parmaklıklarına bezleri sıkı sıkı bağlardı. Sevgili oğlu Enver Paşa hazretleri Çekmece çiftliğini kendisine aldı sonra babasına devretti, o da Ayşe Hanım'a. Fakat Türkiye'nin yenilgisi dolayısıyla firari Rumlar'ın dönecekleri haberini almış olan zavallı sabık çamaşırcı ve bohçacı Ayşe Kadının korkudan dili tutulmuş ve o zamandanberi kekelemektedir. O günden sonra lakabı 'Kekeme bohçacı Ayşe' olmuştur.

Enver Paşa: Ahmed Paşa ile Ayşe Hanım'ın oğlu olarak 1878'de doğmuştur. 5 Mart 1914'te, Nişantaşı'nda, 25.-10.1898 doğumlu olan şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile evlendi. Eski Harbiye Nazırı ve Osmanlı orduları Başkumandan Vekili'dir. Prusya Hassa Tüfenkçi Alayı'ndan sonra (Subaylıktan sonra) piyade generali Birinci Ferik oldu. Lakabı 'Felsenfest'dir (Almanca kaya gibi metin anlamına), Yabancı her şeye büyük bir tutkusu olan Enver Viyana şehrinin altın kitabına imzasının altına bunu yazmış ve lakap oradan kalmıştır. Diğer Türkler Türkçe yazıp imzalamışlardı. 1915'den beri Birinci rütbeden Murassa Osmanlı Nişanını taşıyor. Üzerinde çok değerli taşlar bulunan bu nişan Sultan II. Abdülhamit'e aitti. Ayrıca I. rütbeden Mecidi, altın ve gümüş kılıçlı İmtiyaz ve Liyakat madalyaları, Prusya'nın Liyakat Nişanı, I. Demir Haçı ve I. Kızıl Kartalı'nı Arap eyaletlerini kaybetmenin mükafatı olarak aldı. 1914-18 savaşı sırasında Defterdar Burnu Yalısı'nı ve dağını ikibin lira gibi gülünç bir paraya aldı. Bu yalıyı tefriş için yirmi bin lira harcadı. Abraham Paşa çiftliğini, Harbiye Nezareti için müstahkem mevki inşası bahanesiyle 15 bin liraya aldı. Sonra bu çiftlik kendi üzerine geçirildi ve o da eşine hediye etti. Karısının kalfası Seher Hanım'a Yeniköy'de ikibin liraya bir ev alındı ve tamamen döşendi. Seher Hanım ayrıca onbin liralık bir çiftliğe de sahip oldu. 1917'de genç bir kurmay subay olan Yüzbaşı Nazım Bey'le evlendirildi, bu fırsatla rütbesi Binbaşılığa çıkarıldı. Nazım'a 'Damadı Sani' lakabı verildi. Enver Paşa da bir zamanlar Vicdan Hanım'ın evinde kiracının kiracısı olarak yaşadığını ve Sümüklü Enver diye çağırıldığını anımsamak istemiyor. Bu evliliğe karşı olan Sultan V. Mehmet'i ölümle tehdit ederek Naciye Sultan ile evlendi.

> Pırlantalı Osmanlı Nişanı Yıldız Sarayı yağmasında çalınmıştı. Pırlantalı Mecidi nişanı merhum şehzade Süleyman Efendi'ye ait olup onun mirasından ele geçirilmiştir... Enver'in Avusturya'nın ve Bulgaristan'ın Liyakat Nişanlarının Birinci rütbeleri de vardır... Abraham Paşa çiftliğini dört bin kâğıt liraya aldı... Seher Hanım'ın çiftliği de yirmibin liraya mal olmuştur... Seher Hanım da bu çiftlik için her birine 13 lira ödeyerek 800 koyun almıştır.

Naciye Sultan: Önceleri çamaşırcısının oğlu ile evlenmeye karşıydı. Sultan V. Mehmet tarafından evlenmeye mecbur edildikten sonra mutlu bir yaşam sürdü ama kocası için hep korku ile dolu bir yaşam sürdü. Kendisine büyük bir servet sağlayan kocasına şükran doludur.

> Naciye Sultan Aliyetüşşan Napolyon taslağı kocasına karşı samimi bir hissi şükran beslemektedir.

Mahpeyker Hanım Sultan: Enver Paşa'nın kızı. Kafası keldir. Mütemadiyen sinema filmlerinde resmini çektiriyor. Bunlar gelecek kuşaklara büyük bir devlet adamının kızının yaşamını anlatacaktır.

> Mahpeyker Hanım Sultan doğduğu zaman saf gümüşten mamul bir banyoda ve som altından leğenlerle, ibriklerle yıkanır ve temizlenirdi. O kadar temizlenirdi ki, çiş ve kakadan iz bile kalmazdı.

* Arap harfleriyle ayn ile yazılan uşşaki, aşıklar anlamınadır. Elif vav ile yazılan uşak, hizmetçi anlamına gelir. Yazarın bu ayırıma özel dikkati çekmesi dilimizi de iyi bildiğinin kanıtıdır.

Hasene Hanım: Enver Paşa'nın kızkardeşi. Manastır'da nişanlıydı, ihtilalden sonra nişanlısını beğenmedi ve Miralay Nazım Bey'le evlendi. Diğer kızkardeşi Mediha Hanım'ın Miralay Kazım ile düğünü bir sultanınkinden daha ihtişamlı olunca öylesine kıskandı ki, benzeri bir düğün yapabilmek için boşanmaya kalkıştı.

> Hazreti Kahramani'nin bu kız kardeşi, dedikoducuların çene çalanların ve gevezelerin anlattıklarına göre bunun için yeni bir koca aramaya kalkışmıştır.

Nazım Bey: İki çocuklu dul bir miralay iken Hasene Hanım ile evlendi. Kuleli Hastahanesi'nin başhekimi Doktor Atıf Bey'in kardeşidir. İyi bir aileden olduğu söyleniyor. Kötü dilliler kardeşi Atıf Bey'in karısını sevdiğini söylüyorlar. II. Abdülhamit zamanında rütbesi kaymakamdı ve sultan yaveriydi. Enver Paşa onu hafiye sandığından 1908'de Manastır'da Miralay ve Merkez Kumandanı iken ayağından yaraladı. İttihat ve Terakki tarafından rütbesi indirildi. Trablus Savaşı sırasında onu Afrika'da tekrar Miralay olarak görüyoruz. Balkan Savaşı sırasında Enver'le birlikte İstanbul'a döndü. Emekliliğini alıp kendini Seyri Sefain ve Osmanlı Limanları İdaresi Umum Müdürlüğü'ne tayin ettirdi. 1914-18 Savaşı sırasında istifa edip Avusturya'daki Skoda silah fabrikalarının temsilciliğini aldı. O günden sonra bütün siparişler yalnız Avusturya'dan yapılıyor. Krupp dışlandı. Nazım Bey, mülti-milyoner oldu.

> Napolyon taslağı Enver Bey'in vekil olduktan sonra... Nazım Bey bin kere bin kesiretülmilyoner cinsinden bir zengin oluvermiştir.

Nuri Bey: 1914 Savaşı'ndan önce, ancak okuldan yeni çıkmış bin mülazim idi. 1915'te onu Trablus'ta general ve 1918'de Kafkasya'da İslam orduları Başkumandanı olarak görüyoruz. 1917'de Osmanlı ordusunda kaymakamdı. Savaştan önce Viyana'ya ressamlık öğrenmek ve heykeltraş olmak için gönderilmişti. Hükümet bunun için ona ayda 60 lira veriyordu. Sultan'ın ikinci kızı Sabiha Sultan ile evlenmeye çok çalıştı ve boşuna hâlâ uğraşıyor. Ticaret yaparak zenginleşmeye de çalışıyor.

> 1910'da mektebi bitirir bitirmez ihtiyat mülazimi sanisi olarak kendisine bir diploma verilmiştir. 1915'te Fahri Ferik (General) rütbesi ve Paşa ünvanı ile Trablusgarp karargahında hiçbir iş görmemek şartıyla gayet mühim bir vazife almıştır... Kurmaylık eğitimini hiç görmemiş olan bu Napolyon adayından bu muhterem aziz heykeltraştan başka İslâm ordusunun başına geçirilecek değerli bir kumandan yoktu ki yerine gönderilsin... Sabiha Sultan'la evlenememe başarısızlığını telafi etmek için İslâm Ordusu kumandanı sıfatıyla bol bol verilen örtülü ödenekten son haddine kadar yararlanarak ticaret yapmaktan da geri kalmamış ve çok zengin olmuştur. Hey gidi günler hey.

Mediha Hanım: Enver Paşa'nın kızkardeşi. Önce Vali Cevdet Bey'le evliydi. Ona her gün, sadece Enver'in kayınbiraderi olduğu için vali olduğunu söyleye söyleye bıktırdı ve boşandılar. 1918'de Enver'in yaveri Kazım Bey ile evlendi. Savaşın ortasında beş gün boyunca çalgı ve ziyafetlerle sürdürülen düğün törenleri hanedana mensup sultanların düğünlerinde görülenlerin hepsini aşmıştı. Bunun üzerine kendisine 'Boklu Sultan' lakabı verildi. Bu kutlamalar yüzünden İstanbul halkına dört gün boyunca ekmek hakkının yarısı verildi.

> Enver'in şımarık kızkardeşi kocasını yaptığı yolsuzlukları ağabeyine ihbar etmekle tehdit ederdi.

Orhan Bey: Mediha Hanım'ın oğlu olup Enver ailesi tarafından 'Gazi Orhan' diye anılır.

> Hanedanı âl-Enveri tarafından Gazi Orhan diye çağırılır. Bu gazi, mahalle sokaklarında bilya ve ceviz oyunları oynardı. Mahalle sokak arkadaşları ise 'Sümüklü Orhan' diye çağırırlardı.

Cevdet Bey: Kökeni meçhuldür. Mutasarrıf iken, Mediha Hanım ile evlenmesi sayesinde Van, Bitlis ve Adana valisi olmuştur. Fahri süvari mülazımı oldu. Bu savaşta Ermenilere karşı gaddarlığı ile dikkati çekmiştir.

Kamil Bey: Potsdam yakınında Neubabelsberg'de Profesör Serre'nin ailesi nezdinde bedava oturmuş, beslenmiş ve giyinmiştir. Kamil Bey tahsilini bir lisede yaptı. Madam Sarre Enver Paşa'nın yakın arkadaşı idi. Bu savaş sırasında zenginleşmek fırsatını farkettiğinden eğitimini bitirmeden liseden ayrıldı ve ağabeyinin koruması altında ticarete başladı. Berlin'de Esplanada Oteli'ne yerleşti ve burada bulunan müttefik ülkeler askeri ve siyasi kişilerine çay ve ziyafet davetleri vererek günlerini geçirdi.

> Mukaddes Hanedanı âl-Enveri reisi olan Enver Paşa'nın küçük kardeşi olup ünlü arkeolog Sarre'nin evinde yemiş, içmiş, beslenmiş ve sair haltlar yemiştir. Madam Sarre Enver Paşa'nın pek samimi yarı vefakarı idi. Bu madam İstanbul'daki Almanya elçiliği deniz ataşesi Human'ın kızkardeşiydi. Türkiye'yi savaşa sokmak için Madam Sarre aracılığıyla Enver Paşa'ya bir milyon Mark'ın verildiği iddia edilmektedir... Devlet hazinesinden ayda kırk altın maaş alan Kamil Beyefendi vurgunculuk yapabilmek için liseyi terketmiş, Berlin'in en lüks otelinin en lüks apartımanına yerleşmiş, askeri siyasi şahsiyetlere kenarları yaldızlı davetiyeler göndermekle meşguldür.

Ertuğrul Bey: Enver Paşa'nın kardeşi. Bugün on yaşında olup ilk kez 1917 Eylül'ünde lalasıyla birlikte Yeşilköy'de dolaşırken dikkati çekmiştir. Çocukcağız hapishaneyi ziyaret etti ve mahkumların acınacak durumundan üzülüp ağabeyi Enver'e telefon edip bırakılmalarını istedi. Gözlerinden yaşlar gelen Enver Paşa, hiçbir sultan iradesi olmadan hepsinin serbest bırakılmasını emretti.

Babası Ahmet Bey bir okul kurmak için Osmanbey'de bir yardımseverler konseri düzenledi. Bu konserin geliri, bir hafta sonra Ertuğrul Bey'in muhteşem sünnet düğününün masraflarını karşıladı.

> Dâhi Enver Paşa'nın kardeşinin sünnet düğününe gelenlere şimdiye kadar görülmemiş bir mikyasta izaz ve ikram edildi.

Halil Paşa: 1880'de doğdu. Kamil Ağa'nın Hasene Hanım'dan olan oğludur. 1913 Balkan Savaşı'nda çete reisi idi. 1918'de ise Kafkaslar'da paşa ve birçok ordunun kumandanı.

> Enver Paşa'nın amcası. Daima İran'da kısmet ve ganimet aramak hevesinde idi. Daima sarhoş ve ayyaş olup Bağdat'ta Yahudi kadınlarının danslarına hayretle ve aşkla bakarak Irak'taki harekatı askeriyeyi idare ederdi.

Aydın Efendi: Halil Paşa'nın oğlu. Altı yaşında. 1917'de sınıf arkadaşlarını Çanakkale'ye getirdi. Bu hizmetinden dolayı, Mezopotamya'da ağır yaralanan ya da bir uzvunu kaybeden askerlere verilen kırmızı şeritli savaş madalyası ile taltif edildi.

> Güle güle taksın, iftihar etsin.

• Hasene Hanım'ın Nazım Bey'den iki çocuğu vardır. İkinci evliliğinden bir çocuğu olmuştur, İffet Hanım.

• Nuri Bey 1887'de doğmuştur. İngilizler Malta'ya sürdü.

• Mediha Hanım'ın ikinci eşi Kazım Orbay'dır. Nisan 1918'de Defterdar Burnu Sarayı'nda evlendiler. Orhan Bey Mediha Hanım'ın ilk evliliğindendir.

• Kamil Bey 1895'te doğmuştur.

• Halil Paşa (Kut) Enver'in amcasıdır, 1880'de doğmuştur.

İngilizler 1919'da Erenköy'de tutukladı. Kamil Ağa'nın ikinci karısı Hasene Hanım'dandır. Halil, saraylı Safiye Hanım ile evlenmiştir.

İki oğlundan Aydın Bey 1911'de doğmuştur.

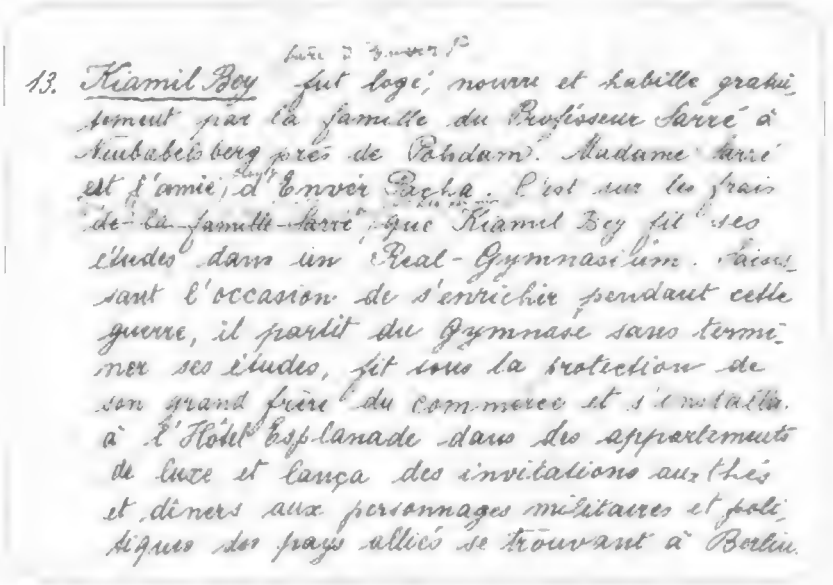

13. Kiamil Bey fut logé, nourri et habillé gratuitement par la famille du Professeur Sarré à Neubabelsberg près de Potsdam. Madame Sarré est l'amie d'Enver Pacha. C'est sur les frais de la famille Sarré que Kiamil Bey fit ses études dans un Real-Gymnasium. Faisant l'occasion de s'enrichir pendant cette guerre, il partit du Gymnase sans terminer ses études, fit sous la protection de son grand frère du commerce et s'installa à l'Hôtel Esplanade dans des appartements de luxe et lança des invitations aux thés et dîners aux personnages militaires et politiques des pays alliés se trouvant à Berlin.

Sözkonusu belgeden bir bölüm

"Hürriyet Kahramanları Nasıl Kaçmışlar?

Talat, Enver, Cemil Paşa'lar ile doktor Bahaettin Şakir ve Nazım Bey'lerin firarı hakkında dünkü nüshamızda verdiğimiz malumat tamamen teeyyüt etmiştir. (...) Tercümanı Hakikat refikimizin beyanına göre bunlar Cuma günü akşamı Enver Paşa'nın yalısında ve saat ona kadar iyş ve cümbüş ile vakit geçirmişlerdir. Saat ona doğru paşalarımız, şampanyaların tesiri ile güya dimağlarını istila eden mesti hamrayi (Şarap sarhoşluğu) Boğaziçi'nin taze ve serin havasıyla biraz tahfif etmek için rıhtıma çıkmışlar ve rıhtım boyunca bir aşağı bir yukarı gezinmişlerdir. (... Bir müddet sonra) otomobillerine biniyorlar ve Boğaziçi'ne doğru gidiyorlar. Enver sarayına dönüyor. Bir müddet sonra bir Alman motorbotu sessiz sadasız sahilhaneye yaklaşıyor ve nazenin paşaları ile diğer maiyetlerini evvelce takarrür etmiş birer birer alarak müheyyayı hareket duran Alman bandıralı Rus torpidosuna götürdüğü zan olunur.

... Aldığımız malumatı mevsukaya göre Enver Paşa hükümet sabıka düşünce, zevcesinin hastalığını bahane ittihaz ederek, sadrazam paşaya olduğu gibi zatı hazreti padişahiye de bir arize takdim ederek memaliki ecnebiyeye azimet için müsaade istemişti. Fakat bu talebi red olununca firardan başka kendisi için bir çarei halas kalmadığını görünce, kararı firara tebdil eylemiştir.

Hükümeti sabıka ricalinin firar etmek niyetinde bulunduğunu gösteren, nakabili itiraz bir delil daha vardır ki: o da hükümeti sabıkanın beş altı gün evvel bunca ihtilasatına ve sui istimalatına rağmen, Topal İsmail Hakkı Paşa'ya altı ay mezuniyet ile memaliki ecnebiyeye azimet için pasaport vermiş olmasıdır."

(**Sabah**, 5.11.1918)

"Enverland!

Evet Enverland! Takriben sekiz dokuz ay evveli idi, bildiklerimden bir memur bir yerde bana tesadüf ettiği zaman şu sözleri söylemişti: Bu sabah bir iş için Sirkeci İstasyonu'na gitmiştim; ne görsem beğenirsiniz: Eşya ile dolu birkaç vagon, fakat vagonların üzerinde 'Mahalli vürud' olmak üzere 'Enverland' yazılmış. Demek Almanlar Memaliki Osmaniye'ye Enverland diyorlar. Ne günlere kaldık? Ey Gazi Hünkâr.

Bu haber beni o zaman bile hiç taaccübe düşürmedi, çünkü Almanya'nın, bilhassa Kayzer Vilhelm'in şark siyaseti ötedenberi meczumumdur (Kesin karar verilmiş): Herif Memaliki Osmaniye'yi büsbütün avucu içine almak, Alman Müstemlekelerinden biri vaziyetine sokmak istiyordu. (...) Arada bir vasıta isterdi, o vasıta ise Enver idi. Bu Napolyon taslağı ile gürültü, patırtı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, onunla bütün hükümeti Osmaniye'yi Alman siyasetine ram eylemek kabil idi. (...) Alman gazeteleri her fırsatta hatta ortada fol yok yumurta yokken bir hürriyet kahramanı diye göklere çıkardılar. (Savaş sırasında bütün kararların Türkler değil, Almanlar tarafından alındığını anlattıktan sonra) Almanlar memleketimizin hakiki ünvanını bulmuşlardı: Enverland.

(Bu övgüler sonunda) o yalancı pehlivan, o sahte kahraman da bunları ciddi telakki ederek kendinde şahsi bir değer, harikulade bir değer, bir Napolyon değeri tasavvur eyledi, kabardıkça kabardı... Filhakike herifte o ne azamet, o ne debdebe, o ne saraylar, o ne çiftlikler hasılı, o ne saltanat idi! (...) Bir kere zaferi nihaiye erişilsin... Almanya'nın yardımıyla saltanatı Enveriye kuvveden fiile çıkabilirdi. Zaten damatlık, böyle alişan bir damatlık, o serdarı ekremlik, bütün bu nüfuz, bu kudret o gaye-i amale doğru bir büyük adım değil midir?"

(Ali Kemal, **Sabah**, 23.11.1918)

Kevork Pamukciyan Bibliyografyası

1956-1996

(*Tarih ve Toplum*'un Dışındaki Makaleler)

I. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni (Aylık dergi)

1- "*Darphane Ne Zamandan Beri Topkapı Sarayı Dahilindedir?*", İstanbul, 1956, Ağustos, No. 175, s. 7-8.

2- "*İstanbul'un 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar*", 1957, Mart, No. 182, s. 13-15.

3- "*İstanbul'un Eski Darphanesi'nin XVII.ci Asra Kadar Faaliyeti*" (Tercüme), 1957, Nisan, No. 183, s. 12-13.

4- "*Meğrili Patrik Istepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi*", 1957, Kasım, No. 190, s. 11-13.

II. Tarih Konuşuyor (Aylık dergi)

5- "*1766 Büyük İstanbul Zelzelesi*", İstanbul, 1966, Mayıs, Sayı: 28, s. 2335-2338.

III. Orman ve Av (Aylık dergi)

6- "*Türkiye Orman Mektebi'nin Mazisine Toplu Bir Bakış*", (Tercüme), Ankara, 1967, Haziran, Sayı: 6, s. 8-9.

IV. Hayat Tarih Mecmuası (Aylık dergi)

7- "*Bir Bizans Tarihçisinin Kaleminden Fatih Sultan Mehmed*", İstanbul 1969, Mayıs, Sayı: 4, s. 21-23.

8- "*Kendi Kalemiyle Mardiros Mınakyan*", 1971, Aralık, Sayı: 11, s. 32-34.

9- "*Sultan Aziz'in Bilinmeyen Bir Resmi*", 1972, Şubat, Sayı: 1, s. 24-25.

10- "*1826 Yılı Hocapaşa Yangını Hakkında Bir Destan*", 1972, Mayıs, Sayı 4, s. 22-26.

11- "*Bir Ermeni Tarihçisine göre, Bir Asır Önceki Osmaniye ve Çevresi*" 1973, Şubat, Sayı: 1, s. 75-79.

V. Sıvas Folkloru (Aylık dergi)

12- "*Bay Böğrek Hikâyesi*", Sivas, 1977, Aralık, Sayı: 59, s. 3-6. Not. Önsöz Cahit Öztelli (1910-1978) tarafından yazılmıştır.

VI. Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası (Aylık dergi)

13- "*Fatih'in Meşhur Saray Ressamı Gentile Bellini*", İstanbul, 1978, Mayıs, Sayı: 5, s. 13-14.

Not: İmzam "K. Pamukçu" olarak kaydedilmiştir.

VII. Tarih ve Edebiyat Mecmuası (Aylık dergi)

14- "*Ermeni Harfleriyle Türkçe Tarihî Bir Destan*", İstanbul, 1978, Ağustos, Sayı: 8, s. 77-79.

15- "*Mektup*", aynı sayıda, s. 97.

16- "*Leblebici Horhor Opereti'nin Sözyazarı Takvor Nalyan*", 1979, Nisan, Sayı: 4, s. 83-85.

17- "*İkinci Murat Devrine Ait Bir Hikâye*", 1979, Mayıs, Sayı: 5, s. 43-44.

18- "*Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi*", 1979, Haziran, Sayı: 6, s. 44-49.

19- "*Cahit Öztelli'den Hatıralar*", 1979, Ağustos, Sayı: 8, s. 49-51.

20- "*Ermeni Asıllı İki Halk Şairi ve Şiirleri*", 1979, Ekim, s. 10, s. 73-74.

21- "*Ermenice Elyazma Bir Kaynağa Göre, XVIII.ci Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları*", 1979, Kasım, Sayı: 11, s. 74-76.

22- "*Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi, Ne Zamandan Beri Ermeniler'in Elindedir*", 1980, Mayıs, Sayı: 5, s. 87-90.

23- "*Ermeni Harfleri İle Yazılmış Türkçe Bir Mecmuaya Göre Sivas*", 1980, Kasım, Sayı: 11, s. 66-71.

Kevork Pamukciyan

24- *"Atatürk"ü Ermeniler de Çok Sevmişlerdi"*, 1981, Mayıs, s. 5, s. 83-84.

25- *"Ermenice Elyazma Bir Kaynağa Göre, Fatih Sultan Mehmed"*, 1981, Haziran, Sayı: 6, s. 42-47.

VIII. Türk Folkloru (Aylık dergi)

26- *"Nasreddin Hoca Fıkralarının Ermeni Harfli Türkçe İlk Baskısı"*, 1978, Aralık, Sayı: 5, s. 4-5.

27- *"Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan"*, 1980, Mayıs, Sayı: 10, s. 11-13.

IX. İTÜ Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni (6 Aylık dergi)

28- *"Nuru Osmaniye Camii'nin Miman Simeon Kalfa Hakkında"*, İstanbul, 1980, Nisan, Sayı: 13-14, s. 21-23.

X. Kulis (Ermenice yarım aylık dergi)

29- *"Atatürk'ün Hayat Kitabından, Kapalı Kalmış Bir Sayfa Daha"*, İstanbul, 1981, Kasım, Sayı: 838, s. 15.

XI. Halk Kültürü (Üç aylık kitap)

30- *"Ermeni Harfli Türkçe Elyazması Bir Destan"*, İstanbul, 1984/3, s. 97-102.

31- *"Onyedinci Yüzyıldan Kalma Ermeni Harfli Türkçe Üç Halk Şiiri"*, 1984/4, (Dördüncü kitap) Sayı: 4, s. 145-148.

32- *"Türkçe Şiirler İhtiva Eder, Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma Cönkler ve Kompilasyonlar"*, (Birinci Kısım), 1985/1 (Beşinci Kitap) Sayı: 1, s. 107-108.

33- *"Türkçe Şiirler İhtiva Eden, Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma, Cönkler ve Kompilasyonlar"* (İkinci Kısım), 1985/3-4, (Yedici-Sekizinci Kitap) s. 165-171.

XII. Folklor ve Etnografya Araştırmaları (Yıllık)

34- *"Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk"*, (Birinci kısım), İstanbul, 1984, birinci yıl, s. 413-444.

35- *"Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk"*, (İkinci kısım), 1985, ikinci yıl, s. 275-309.

XIII. Türk Folkloru - Belleten (Kitap)

36- *"Meçhul Ozan Lekeci Ali'nin Bir Destanı"*, İstanbul, 1987, cilt 2, kıtap 1-2, s. 141-153.

XIV. Varia Turcica IX- Robert Anhegger Armağanı (Kitap)

37- *"1716 Yılı Varadin Harbi Hakkında, Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan"*, İstanbul, 1987, s. 317-329.

XV. Şehir (Aylık dergi)

38- *"Marmara Adaları"*, İstanbul, 1988, Eylül, Sayı: 19, s. 92-96.

XVI. Cumhuriyet (Günlük gazete)

39- *"Boğazda Tedbir Kaçınılmaz Oldu"*, İstanbul, 6 Kasım 1988, s. 2.

XVII, Türk Tarih Kurumu Belleteni (Dört aylık dergi)

40- *"İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Methiye"*, Ankara, 1990, Aralık, Sayı: 211, s. 1053-1071.

XVIII. Müteferrika (Dört aylık dergi)

41- *"Ermeni Harfli Türkçe Eski Bir Şarkı Mecmuası"*, İstanbul, 1993, Güz, Sayı: 1, s. 51-55.

42- *"Âşık Pesendî ve Divanı"*, 1994, Yaz, Sayı: 3, s. 81-92.

43- *"Osmanlı Padişahları ve Sadrazamları Hakkında, 1848'de Venedik'te Basılan Ermenice Bir Eser"*, 1994, Kış, Sayı: 4, s. 105-109.

44- *"Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) Dörtyüz Yıllık Osmanlı Padişahları Tarihi"*, 1995, Yaz, Sayı: 5, s. 147-156

XIX. Arredamento - Dekorasyon (Aylık Dergi)

45- *"Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Asıllı Mimarlar ve Kalfalar"*, İstanbul, 1995, Haziran, Sayı: 6, s. 98-101.

XX. Yeni Yüzyıl (Günlük Gazete)

46- *"Eremya Çelebi Kömürciyan"*, 15 Temmuz 1995, İstanbul.

XXI. Söz (Haftalık Gazete)

47- *"Pişmişoğlu Sokağı,"* 20 Ocak 1996, S. 49, s. 9

XXII. İstanbul (Üç aylık dergi)

48- *"Eski Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Fethi. Engürü'lü Rahip Abraham'ın Fetihnamesi"*, İstanbul, 1995, Sayı: 15, s. 32-37

49- *"Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Şiddetli Kışları"*, İstanbul, 1996, Sayı: 16.

Feriköy, 27 Temmuz 1996.
Kevork PAMUKCİYAN

NOT: İşbu bibliyografya her ne kadar Aras Neşriyatı için 1995'te hazırlanmışsa da, yazılar kitap halinde neşredilmediğinden, önce makale halinde ve bazı ilavelerle "Tarih ve Toplum" dergisinde intişar etmesine karar verdik.

Kuzey Kafkasya ve Rusya Müslümanlarının Öncü Aydınlarından

Ahmet Tsalıkkatı

M. AYDIN TURAN

Bugün için sınırlı bir çevrenin dışında adı ve çalışmaları pek bilinmeyen, ancak bolşevik ihtilaline dek Rusya müslümanları arasında öncelikli yere sahip aydınlar arasında bulunan Ahmet Tsalıkkatı, kısa süreli yaşamı büyük beklentiler ve derin hayal kırıklıklarıyla geçen ilginç bir kişiliktir. Birçok konuda olduğu gibi, en azından 1990'lı yıllara kadar, uzak olmayan geçmişleri hakkında derli toplu bilgiye sahip görünmeyen Kuzey Kafkasyalı ve dağınık diaspora araştırmacıları, değişik kaynaklarda *"Çalikov"*, *"Çalıkatı"*, *"Salihov"*, *"Salih Bey"*, *"Zalikov"*, *"Tsalıkof"* gibi isimlerle anılan bu önemli kişiliğin ciddi anlamda farkına bile varamamışlardır.

1882 yılında Kafkasya'nın orta kesimlerinde küçük bir dağ köyü olan Nogkau'da dünyaya gelen Tsalıkkatı'nın adından da uzun dönemler boyu, tıpkı çağdaşı Mir Sultan Galiyev gibi, hiç yaşamamışcasına bahsedilmemiş, marksist-leninist tarih yazımının kimi zaman kendi paralellerinde olmayanlara yönelttiği *"zikretmeme"* ya da *"hain"*likle niteleme gibi standart yaklaşımı onun için de geçerli olmuştur.

Bazı makalelerde etnik kökenine ilişkin doğru olmayan bilgilere rastladığımız Ahmet Tsalıkkatı[1] Kuzey Kafkasya'nın sayıca küçük halklarından biri olan Osetlere mensuptur. Oset halkı en fazla kabul gören görüşe göre İskit ve Sarmatyan kabileleriyle, özellikle de yerli Kafkas kavimleriyle karıştığı sanılan Alanların neslinden gelmektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısına dek Çeçenistan'ın batısında Terek ve Ardon'un yüksek yamaçlarında yaşayan Osetler ortaçağ boyunca Kuzey Kafkasya'nın güçlü otoritesi sayılmışlar, Timur ordularının saldırılarından sonra zayıflayarak uzun bir sessizliğe gömülmüşlerdi.[2] Kafkasya'nın stratejik anahtarı durumundaki Osetya Rusya'nın istila sürecine direnmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin bütünüyle kontrol altına alınmasından sonra halkının bir kısmı Osmanlı topraklarına yerleşmiştir.[3]

Ailesi hakkında detay bilgilerden mahrum bulunduğumuz Tsalıkkatı'nın babası Nimbolat, geçimini muhtemelen çiftçilikle temin etmekteydi. Dış dünyayla doğrudan ilişkisinin başladığı *"Stavropol Gimnazyumu"*nu 1899'da bitiren ve ardından hemşehrisi olan birçok Kafkasyalı genç gibi *"hukuk"* öğrenimi görmek üzere, farklı bir atmosferle karşılaşacağı Moskova Üniversitesi'ne kaydolan Tsalıkkatı burada devrimci düşüncelere ilgi duyarak rejim karşıtı hareketlere katıldı ve öğrenci örgütlerinde yeraldı. Faaliyetleri nedeniyle güvenlik makamlarının takibine uğrayarak 1903'te Kafkasya'ya *"sürgün"* gönderildi. Bir anlamda *"baba ocağına dönüş"*ü simgeleyen sürgününde sosyal demokrat komitelerin teşkiline çaba harcadı, *"Rusya Sosyal Demokrat Partisi Terek-Dağıstan Merkezi"*nin oluşumuna emek verdi. Ki, sosyal demokratların Osetya'da *"güçlü bir üs"* meydana getirmeleri de bugünlere denk gelmektedir.[4]

Kısa süreli "sürgün" yaşamından sonra, 1904'de okuluna dönen Tsalıkkatı, Kiev'de toplanan *"Rusya Gizli Öğrenci Kongresi"*ne Moskova Üniversitesi temsilcisi olarak katılmış, Rusya'da *"kurucu meclis"* seçimleri yapılmasını talep eden ilk öğrenci bildirisini de kaleme almıştı. Yakın çevresindekiler 1907 yılında Hukuk Fakültesi'ni bitiren Tsalıkkatı'nın kısa süreli avukatlık yaşamını cazip bulmadığını ve mesleğini bırakarak

aktif politik hayata karıştığını ifade etmişlerdir. Kafkasya halklarının ve Rusya müslümanlarının uğradıkları haksızlıkları dile getirmek üzere onun "*Ruskoe Slovo*", "*Ranneye Utro*", "*Vestnik Yevropı*", "*Utro Rossi*" gibi zamanın büyük yayın organlarında yayınlanan öykü, şiir ve denemeleri bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Basın dünyasındaki bu çalışmaları onun Rusya politik sahnesinde giderek tanınmasına yolaçacak, deneyim sahibi müslüman siyaset adamlarıyla uzun süreli dostluklar kurmasını ve 1917'nin karmaşasında intelijansiyanın parlak bir temsilcisi olarak ön saflarda yeralmasını sağlayacaktır.

Şubat 1917 Rus İhtilalinden I. Rusya Müslümanları Kongresi'ne

Klasik imparatorluklar çağının kapanışına ve ulus-devlet temeline dayanmaya çalışan yeni rejimlerin boy atmasına yolaçan I. Dünya Savaşı sürerken Rusya'daki monarşik rejim tarih sahnesinden çekildi. II. Nikola'nın tahttan feragat etmesi Uzakdoğu'nun uç noktalarından Avrupa içlerine, Kafkasya'nın yalçın doruklarından kuzeyin sert hinterlandına kadar yayılı imparatorluğu yol ayırımına getirmişti. Geniş bir cephede kendine özgü bir ihtilali temsil eden Şubat 1917'de bütün monarşi karşıtları rol almıştı. İşçilerin, köylülerin, askerlerin ve entellektüellerin garip bir bileşimini yansıtan merkezileşmemiş, dağınık birimler olarak denklemde bir gücü simgeleyen "*konseyler*"in en tanınmışı "*Petrograd Sovyeti*"nin yaptığı çağrı, "*Kurucu Meclis*" toplanmasına kadar işbaşında kalacak "*Geçici Hükümet*"e alternatif bir sesti.[5]

Şubat 1917 ihtilali, eski medeniyetlerin temsilcileri olan müslüman halkların yaşadıkları bölgelerde pek yankı yapmamış, bu gelişme doğrudan doğruya Rusların işi olarak algılanmıştı.[6] Belki de Mende'nin yazdığı gibi, "*Rusya müslümanları için Şubat Devrimi on yıl erken patlamıştı*".[7] Fakat renkli bir fikir skalasında yeralan intelijansiya mensupları için durum oldukça farklıydı. Monarşinin çöküşü kuşkusuz önemli bir dönüm noktasıydı, ancak bundan sonra ne olacak ve hazırlıksız yakalandıkları bu gelişmede nasıl bir tavır takınılacaktı? Swietchowski'nin ifade ettiği gibi, alışılmadık taktik ittifaklara sahne olarak, ihtilal sonrasında Müslüman halkların alternatif hareket tarzlarını, ortak program ve yapılanışlarını belirlemek üzere geniş bir siyasal yelpazede toplanan "*I. Rusya Müslümanları Kongresi*"nin,[8] organizatörlerinden biri de aynı zamanda "*ikili iktidar*"ın bir ayağını teşkil eden "*Petrograd Sovyeti*" üyesi Tsalıkkatı idi.[9] Onun "*İdil Boyu ve Sibirya Müslümanları*" listesinden "*Moskova*" temsilcisi olarak iştirak ettiği[10] 1-11 Mayıs 1917'de toplanan bu kongrede "*tutucu çevrelerden aşırı solcu sosyalistlere kadar her türden siyasal eğilim*" 900 delege ile temsil edilmişti[11] ama bolşeviklerden eser yoktu. Zaten ihtilal öncesinde bütün imparatorlukta Bolşevik Parti'ye düzenli bir şekilde kayıtlı ancak 20-30 dolayında müslüman bulunuyordu ki amaçları ulusal sınıftan bir düşmana karşı savaşmak değil yabancı bir efendinin (Rus) egemenliğinden kurtulmaktı. Bunlar için Bolşevizm proletarya enternasyonalizmine ilişkin teoriler demeti olmaktan çok "*örgütsel bir model*" idi.[12]

"Ünitarizm" ya da "Milli Medeni Muhtariyet" Sözcüsü Olarak Tsalıkkatı

"*I. Rusya Müslümanları Kongresi*" 1 Mayıs 1917'de "*Geçici Merkez Büro*" Başkanı Ahmet Tsalıkkatı tarafından saat 15'de açıldı. Bir Tatar reformisti ve din adamı olan Musa Carullah Bigi'nin kısa konuşmasının ardından "*Kafkas mizacının bütün şiddetiyle*"[13] tekrar kürsüye çıkan Tsalıkkatı "*hür Rusya'daki bütün Rusya müslümanlarının birinci hür kongresini*" açtı ve Çarlık Rusyasını "*karanlık zindan*" olarak niteledi. "*Müslümanların ikinci hatta üçüncü sınıf sayılarak yaşadıkları ülkenin*" artık "*öz ana haline döndüğünü*" ve "*müslümanların hür Rusya'nın hür çocukları*" haline geldiğini ifade etti,[14] daha sonra, oluşturulan divan başkanları kurulunda yerini almıştı.[15]

Ciddi tartışmaların ancak 3 Mayıs'ta başladığı oturumlarda Tsalıkkatı, aslında homojen bir görüntü vermeyen ve bütün Rusya sahasında Tatar ticaret burjuvazisi, liberal, İslâmbirlikçi veya Türkbirlikçi ya da sosyalist aydınların rağbet ettiği; demokratik, birleşmiş, merkezci olmayan parlamenter bir Rus Cumhuriyeti içinde müslümanların ulusal özgürlük ve topraklar ötesi kültürel bağımsızlık içinde yaşamaları gereğini formülleyen "*ünitarist*" tezi savunuyordu.[16]

Otto Bauer ile Karl Renner (Springer mahlasıyla da yazmaktaydı) gibi Avusturyalı marksistlerden, kimi bölümleriyle Renan'dan esinlenen ve "*Milli Medeni Muhtariyet*" olarak da bilinen bu teze göre, "*millet*" spritüel bir oluşumdu. Modern milliyetçilik kuramlarıyla hayli örtüşen yaklaşım, "*milliyet*"i, ırk ve dil kriterleriyle değil, "*siyasi bir kabullenişle*" açıklamaya gayret ediyordu.[17] Tsalıkkatı bu çerçevede, müslüman dünyayı başkalarından ayırdeden yegâne unsurun "*din*" olduğunu, "*Rusya müslümanlarının kabile ve dil ayırımı yapılmaksızın bir millet teşkil ettikleri*"ni ifade ediyordu.[18] Şubat ihtilaliyle "*siyasi hürriyetten yararlanacak ilk müslümanlar*"dan müteşekkil bu "*millet*" ise, diğer coğrafyalardaki müminlere örnek teşkil edecek bir potansiyeldi. "*Ünitarizm*", emperyalistlerin "*parçala-hükmet siyaseti*"ni engelleyebilecek bir modeldi. Rusya müslümanları, ne Rusya'dan ayrılmakla, ne de Resulzade'nin seslendirdiği "*federalizm*"i kabul etmekle

dertlerine çare bulamayacaklardı. "*İdare Usulü*"ne ilişkin raporunda, hakları anayasa ile garantilenecek "*müslüman milleti*" için Tsalıkkatı "*Kuzey ve Güney Kafkasya*", "*Türkistan*", "*Kazakistan (Beş Sahra Vilayeti)*" ve "*Sibirya*" adlarıyla anılmasını istediği dört idari birim öngörüyordu.

"*I. Rusya Müslümanları Kongresi*"nde Tsalıkkatı'nın önerilerine karşı, Resulzade'nin seslendirdiği "*federalizm*" tezi sert polemikler arasında daha fazla taraflar toplayarak,[19] "*ünitarist*" eğilime açık bir fark atacak[20] ve doğal olarak nihai metne de damgasını vuracaktı. Rusya Müslümanlarının Ekim Devrimi'nden önce başardıkları bu "*göz alıcı siyasal gösteri*" de ortak bir zeminin yakalandığı zannedilse bile durum bambaşkaydı. Temmuz 1917 ortalarında toplanan "*II. Rusya Müslümanları Kongresi*"nde de (17 Temmuz - 2 Ağustos 1917) somut şekilde görülebileceği gibi, yollar bir daha kesişmemek üzere ayrılacaktı.

Bir Tatar sosyalist olan İshaki'nin, çarpışan görüşler arasındaki açılmanın engellenebilmesine yönelik girişimi, gerçekte şaşırtıcı bir gelişmeyi ortaya çıkaracaktı. Bu, kongrenin son gününde "*ortak siyasal eylemi koordine etmek*" üzere oluşturulan "*Milli Merkez Şura*"nın başkanlığına büyük bir debdebeyle Tsalıkkatı'nın getirilmesiydi. Ünitarizm sözcüsünün federalizm tezini uygulayacak konseyin başına geçmesi, gerçekten de açık bir çelişkiydi. 30 isimden oluşması beklenen Şura ise, Kafkasya ve Litvanya delegasyonlarının "*temsil ilkesi*"ne özen gösterilmemesi gerekçesiyle yaptıkları protestoyla,[21] yirmidört kişiden teşekkül edecek,[22] yürütücü komite olarak teşkil edilen İcra Komitesi'ne (I.K.O.M.U.S.) ise İshaki başkanlık edecektir.[23] Şura'da Tsalıkkatı'nın hemşehrilerinden sadece tek bir isim, Zahid Şamil (İmam Şamil'in torunu / Muhammed Şefi'nin oğlu) yine "*İdil Boyu ve Sibirya Müslümanları*" listesinden "*Petrograd*" temsilcisi olarak yeralacaktır.

"Milli Merkez Şura" ve "Geçici Hükümet"

Zenkovksy'in ifadesine göre "*Milli Merkez Şura*" ile hükümet arasındaki önemli ilişki Temmuz ayında Kadet bakanların çekilmesinden sonra olmuştu. Boşluk, "*Milli Şura*" mensuplarının koltuk beklentilerini güçlendirmiş; Tsalıkkatı ve İshaki'nin başkanlığındaki delegasyon Lvov'u ziyaretlerinde işbirliği teklif ederek, boştaki iki bakanlığı, bu arada bazı müsteşarlıkları istemişlerdi.

Delegasyonun, Kazak politikacı ve tarım uzmanı Tanışbayev'in "*Tarım Bakanlığına*", Tsalıkkatı'nın ise boştaki başka bir bakanlığa getirilmesi önerisi Lvov'un sempatisini çekmiş, fakat "*Petrograd Sovyeti*" başkanı Cheidze ve yine bir Gürcü menşevik olan Tzereteli'nin şiddetli tepkisiyle karşılaşmıştı. Cheidze'nin gerekçesi hazırdı: "*Milliyetlerin değil de, partilerin hükümeti teşkil etmesi halinde, müslümanların hükümete iştirak etmesi kesin olarak reddedilmeliydi*".

Bu yaklaşım kabul gördüğünde müslümanlardan hiçbiri Krensky başkanlığındaki yeni kabinede yeralamayacaklar,[24] aynı siyasal kanaatleri paylaştığı insanların yersiz ve umulmadık müdahalesi ise Tsalıkkatı tarafından sonradan "*Kuzey Kafkasyalılarla Gürcüler arasındaki tarihsel anlaşmazlıkların bir sonucu olarak*" nitelendirilecektir.[25]

"Geçici Hükümet"e Yönelik Darbe Girişiminin Engellenmesindeki Rolü

Mayıs 1917'den Temmuz 1917'ye dek "*Milli Şura*" politik platformda etkin rol oynama girişimlerinde belirgin başarı sağlayamadığı gibi, Rusya müslümanları üzerinde de otorite kuramadı. Bu başarısızlıkta ideolojik ve fiziksel sebepler kadar, iyi niyetli, ancak politik olgunluktan uzak yöneticilerin de payı olmuştu.

Ahmet Tsalıkkatı (1882-1928)

Tsalıkkatı'nın çabalarıyla 17 Temmuz - 2 Ağustos 1917'de Kazan'da toplanan "*II. Rusya Müslümanları Kongresi*"ne düşük sayıda temsilcinin (200 kişi) iştiraki, parçalanmanın boyutunu yeterince gösteriyordu. Aralarında Tsalıkkatı'nın da bulunduğu 9 kişilik Başkanlık Divanı[26] kongrede Azerilerin, Başkırların ve Orta Asya'nın federalist örgütlerinin yeralmamasından yararlanarak yeni bir rotayı gündeme getirdiler.

Gündem büyük ölçüde Tatar ticaret burjuvazisi ile entellektüellerin geleneksel amaçlarını kapsıyordu. Federalizm bir kenara bırakılarak "*ulusal-kültürel bağımsızlık*" çalışma-

larına ağırlık verilecek, bu arada vakit geçirmeksizin Kurucu Meclisin toplanması için çalışmalara başlanacaktı.[27]

Şura'nın yeni tavrı kaygan politik zeminde oturtulmaya çalışılırken, Şubat 1917 sonrasında "*Geçici Hükümet*"in varlığına karşı ilk ciddi tehdit belirecekti. Bu General Kornilov'un Petrograd üzerine yürüyüşü idi. Hükümetle ciddi boyutlu anlaşmazlığa düşen Kornilov'un, Alman sınırında bulunan "*Dikaya Diviziya*" (Vahşi Tümen)'nın askerlerine dayanarak 9-14 Eylül 1917'de (eski takvimle 25-30 Ağustos 1917 Krenski kabinesini devirme girişimi,[28] başta "*Milli Şura*" başkanı Ahmet Tsalıkkatı ve "*Kuzey Kafkasya Birleşik Merkez Komitesi*" mensuplarının dahil bulunduğu bütün anti-monarşist grupların çabalarıyla engellenebilmişti.

Sovyet yazınında bolşeviklere abartılı rol yüklenerek işlenen bu darbe girişiminde[29] kullanılmak istenen ve çoğunluğu Kuzey Kafkasyalı askerlerden meydana gelen "*Vahşi Tümen*", "*devrime*" olan inançlarını yitirmeyen insanların "*Rus demokrasisinin iç işlerine karışmamaları ve anarşinin tehdit ettiği baba ocağına, vatanlarına dönmeleri*" uyarısıyla Petrograd varoşlarından ayrılacaktır.[30] Kornilov tehdidine karşı yapılan son büyük ittifak siyasal kaosu bitirmeye yetmeyecek, Rusya sahnesi bu olaydan sonra giderek karmaşık bir manzara alacaktır.

Bolşevikler ve Tsalıkkatı

26 Ekim 1917'de Merkezî Rusya'daki iktidar mücadelesi Troçki'nin sürüklediği darbe ile bolşevikler lehine neticelendi. Şubat Devrimi'nin aksine, Ekim 1917 ihtilali dar, ancak kararlı bir kadronun eseri olmuştu.[31] Vakit geçirmeksizin açıklanan "*Halk Komiserleri Konseyi*", kendini "*Kurucu Meclis toplanıncaya kadar*" otoriteyi sağlayacak "*geçici bir işçi ve köylü hükümeti*" tanımlamış,[32] Şubat'tan beri seçimlere gitmemekle suçladıkları "*Geçici Hükümet*"in[33] belirlediği tarihte "*batılı anlamda ilk ve son seçim*" olarak nitelendirilen "*Kurucu Meclis*" seçimlerini[34] yapmayı kararlaştırmıştı.

25 Kasım 1917'de sandığa yansıyan seçmen iradesi Lenin'in önderliğindeki bolşeviklerde derin bir düşkırıklığı yaratacak şekildeydi. Sonuçlar Sosyalist Devrimcilerin ezici üstünlüğünü gösteriyordu.[35] 86 sandalyenin sahibi olan "*azınlıklar*" listesinde hemşehrisi Aytek Namitok gibi, Ahmet Tsalıkkatı da vardı.[36] Şaşkınlık yaratan bu neticeye teslim olmamakta direnen bolşevik merkez,[37] siyasal destek probleminin ağırlığını farketmişti. Ayaklanmaya çağırdığı halkların kaderi ile pek ilgili olmayan, yönlendirmeye çalıştığı "*kendi ihtilali*" içinde bu konuyu geri planlarda bırakan Lenin[38] ve arkadaşları taktik nedenlerle bakışlarını müslüman halklara çevirmişlerdi. Bu çerçevede, "*Milliyetler Halk Komiseri*" Stalin, "*müslüman burjuva örgütleri*"yle bile temas sağlamaya yöneliyor, irtibatlandığı örgütler arasında "*Milli Şura*" da bulunuyordu.

Bolşevik merkez ile Milli Şura arasındaki ilişki 1917 Kasım sonu veya 1917 Aralık başında gerçekleşmişti. Richard Pipes, iki eski tanışık olarak Stalin - Tsalıkkatı görüşmesini Pravda'nın 2 (15) Aralık 1917 sayısına dayanarak aktarırken girişimin Tsalıkkatı'dan geldiğini ifade etmiş, buna karşılık Sovyet yazarlarından A. Saadi görüşmenin Stalin'in isteği üzerine olduğunu aktarmıştır.[39] Stalin müslüman kitlelere "*devrimin haklılığı*"nı anlatabilmek üzere işbirliği önerisi yaptığı Tsalıkkatı'nın yakın bir gelecekte kurulacak "*Müslüman İşleri Komiserliği*"nin başına getirileceğini, "*Milli Şura*"nın ise bağımsızlığını koruyacağını vaad etmişti. Bu parlak öneri Tsalıkkatı ve arkadaşlarınca "*ikiyüzlülüğün örneği*" olarak kabul edilerek tereddütsüz reddedilecektir.[40]

Şura'nın açık başkaldırısını dikkate bile almayan Bolşevik merkez, Molla Nur Vahidov gibi atlama taşı bulacak; bu arada kendisine bağlı olmayı reddedip parlamenter demokrasinin işletilmesi yönünde tavır sergileyen meclis çoğunluğunu, jakobentotaliter yaklaşımla yasama görevine başlama şansı vermeden, 5-6 Ocak 1918'deki ilk oturumunda Lenin'in iradesine uygun şekilde dağıtacaktır.[41] Beklentilere cevap vermeyen bu acı tecrübe, eski imparatorluk coğrafyasında binlerce insanın canına mal olacak bir dizi siyasal ve askeri gelişmenin zeminini hazırlayacaktır.

Kafkasya Sahnesinde

Merkezî Rusya'da bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ve "*kurucu meclis*"in dağıtılması "*parlamenter demokrasi*" ümitlerinin de sonu olmuştu. Bu durum Kafkasya'nın bütününde kararlı bir tepki ile karşılanmıştı. Kafkasötesi'nde başarısız kalan federasyon teşebbüsü sonrasında bölgede hem "*beyazlar*"ın, hem de "*bolşevikler*"in düşmanca tutumlarına maruz kalacak dört cumhuriyet kurulmuştu.[42] Ahmet Tsalıkkatı da Rusya sahnesine ilişkin düş kırıklıklarıyla 1918 başlarında Kuzey Kafkasya'ya dönerek "*Terek Bölgesi Halk Konseyi*"nin başına geçmiş,[43] çok zor koşullar altında kendi rotasını çizmeye uğraşan bu coğrafyanın "*devletleşme*" girişimine katkı sağlamaya çabalamıştı. Girişimi sürükleyen "*Birleşik Kafkasya Dağlıları Geçici Merkezi*" üyeleri arasında onun adı da vardı.[44]

Maddi ve moral olumsuzluklara rağmen 11 Mayıs 1918'de ilanı yapılan "*Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti*"nin[45] mimarları arasında bulunmasına karşılık Tsalıkkatı oluşturu-

lan hükümette yeralmamıştı. Çarlık döneminin mülki teşkilatını dağıtan, ancak planlanan reformları tamamlama fırsatı bulamayan[46] Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti kısa bir süre sonra, İngilizlerin desteğiyle donatılan Denikin kuvvetlerinin saldırısında büyük darbe alacak, hükümet üyeleri ve Tsalıkkatı gibi kabine dışındaki önemli politik şahsiyetler de maruz kaldıkları takipten kurtulmak için Tiflis'e sığınacaklardı.

Ülkenin içinde bulunduğu olumsuz koşullarda İslâmcı, liberal milliyetçi, sosyal demokrat ve bolşevik kanatlar, *"ulema ile aydınlar arasında ender birlik"*lerden birini oluşturabilmişlerdi.[47]

Tsalıkkatı da bu gelişmelerin dışında kalmamış, aralarındaki düşünsel farklılıklara rağmen taraftarlarıyla Uzun Hacı ve Akuşalı Ali gibi tarikat önderlerinin yönetimindeki *"Savunma Konseyi"*ne destek vermiş,[48] bu arada Tiflis'te kurulan *"General Denikin'le Savaş Komitesi"*nde aktif rol yüklenerek dış destek sağlamaya çalışmıştı.[49] Beyaz kuvvetlerin bozgununu takiben, Kızıl Ordu'nun işgaline uğrayan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlığına kavuşması için umutsuz çırpınışlar sergileyen insanlardan biri olan Tsalıkkatı'nın Kafkasya sahnesinde yeraldığı son organizasyon, *"Azerbaycan-Kuzey Kafkasya Komitesi"*dir. 1921 başlarında kurulan ve misyonunu *"Kafkasya'nın bağımsız demokratik cumhuriyetlerini yeniden ihya etmek ve konfederasyon kurmak"* olarak açıklayan komite Gürcü hükümetince hemen *"Azerbaycan-Kuzey Kafkasya Federatif Hükümeti"* olarak tanınmış,[50] fakat son direniş noktası Gürcistan'ın da kısa süre sonra bolşevik denetimine girmesi sosyal demokrat, liberal milliyetçi ve menşevik kadroların hüzünlü kervanlar olarak bu sahneden kopuşunu beraberinde getirmişti.

Avrupa Günleri ve Aktiviteleri

Kafkaslarda *"anti-bolşevik"* rejimlerin varlığı, İtilaf devletlerine karşı *"ulusal bağımsızlık mücadelesi"* veren Anadolu hareketinin karar mekanizmalarındaki bazı liderleri tarafından haklılığı tartışılabilecek gerekçelerle hoş karşılanmamıştı.[51] Bu güçsüz rejimlerin Kızılordu'nun saldırılarıyla çökmesi, doğal olarak bolşevizmin potasında yaşamak istemeyen binlerce insanın kendi topraklarından kopmasına yolaçmıştı. Dramatik öyküleri bütün yönleriyle yazılmamış olan bu insanlar yakın coğrafyalara yönelen yeni bir göç dalgasının oyuncuları olmuşlardı.[52] Dengeleri oturmamış Türkiye'nin, politik mültecilere pek sıcak bakmaması, birçoğunun Avrupa'ya yerleşmesine yolaçmış, o günün koşullarında Fransa, Polonya ve Çekoslovakya birer çekim merkezi olmuştu.

Tsalıkkatı da birçok politik soydaşı gibi batıya, Çekoslovakya'ya yerleşen göçmenlerden biri idi. Avrupa'nın bu yeni devleti Rus, Ukraynalı, Gürcü, Tatar anti-bolşevik bütün unsurlara kucak açarken Kuzey Kafkasyalılara da sıcak davranmıştı. Ülkenin lideri Thomas Masaryk bolşevik rejim hakkında beslediği duyguları daha 1919 sonbaharında dile getirirken *"Lenin'in mükemmel bir Rus tipi olduğunu ve Bolşevizmin Çarlığı aşamadığını ama korkunç İvan'ın metodlarını aynen devam ettirerek onu yeniden kurduğunu"* söylemişti.[53]

Bu yaklaşım ve yumuşak siyasal atmosfer elbette göçmenlere cazip gelmişti. Tsalıkkatı'nın kesin yerleşme tarihi bilinmemekle beraber, onun muhtemelen 1923 yılında Prag'da olduğu söylenebilir. Ülkesinden çok uzaklara düşmesine rağmen, yakın gelecekte doğduğu topraklara dönebilme ümidini muhafaza etmiş olmalıydı.

Küçük bir topluluk olmakla birlikte Çekoslovakya'daki Kuzey Kafkasya emigrasyonunun meydana getirdiği *"Soyuz Gortsev Kavkaza"* (Kafkasya Dağları Birliği-KDB) isimli yardımlaşma örgütünün çalışmalarına iştirak eden Tsalıkkatı, 29 Nisan 1924'de toplanan genel kurulda örgütün başkanlığına getirilmişti.[54] Örgüt öncelikli olarak eski ve yeni muhaceretin merkezi bir teşkilat çerçevesinde birleştirilmesini, *"kardeş birlikler ve şahıslarla"* irtibatı sağlamayı hedeflemiş, bu arada *"Batı Avrupa'nın bilgi birikiminden ve çalışma sisteminden yararlanarak anavatan Kafkasya'nın yükselmesini"* amaçlayan eğitim seferberliğini de gerekli görmüştü. *Kafkasya Dağlıları Birliği* Çekoslovak hükümetinden sağladığı burslarla mülteci gençlerin yüksek öğrenim görmelerine yardımcı olmuş,[55] ayrıca Çekoslovak Kızılhaçı'ndan elde edilen yardımları da ihtiyaç sahiplerine ulaştırmıştı.[56]

Prag günlerinde siyasi muhaceretin örgütsel yapılanışı ve dayanışmasıyla yoğun şekilde uğraşan Tsalıkkatı, kalemini elinden bırakmamış, bu arada bazı konferanslar da vermişti. Bunlar arasında 6 Haziran 1924'de, Prag'daki *"Russki Dom"*da ("Rus Evi") Kuzey Kafkasya'nın önemli bir paradoksunu teşkil eden *"Kazak problemi"*nin demokratik kurallar çerçevesinde çözümlenebilmesine yönelik öneri paketini aktardığı *"Kuzey Kafkasya Toplumlarının Mücadelesi"* başlıklı anlatımı zikredilebilir.[57] Tsalıkkatı bu konferansı takip eden hafta, yine *"Russki Dom"* da farklı bir konuyu işlemiştir. Ünlü ozan Puşkin'in 125. doğum yılı dolayısıyla 12 Haziran 1924'de düzenlenen anma gününde *"A.S. Puşkin, Kafkasya ve Kafkasya Dağlıları"* konulu konuşma yapmıştır.[58]

1926'ya gelindiğinde, Avrupa sahnesindeki anti-bolşevik unsurları sevindiren bir gelişmede Ahmet Tsa-

lıkkatı da rol oynayacaktı. Bu gelişme, Polonya'da Pilsudski'nin diktatörlüğünü ilan etmesi sonrasında Kuzey Kafkasyalı siyasilerce *"yeni ufuklar"*ın açılması olarak algılanan bir yaklaşımı ifade ediyordu. Said Şamil'in belirttiğine göre, Pilsudaki'nin *"Rus mahkumu milletler davasıyla yakından ilgilenmesi ve bu ilgisini Türkiye'ye resmen bildirmesi üzerine"*,[59] birçok göçmen daha rahat çalışma imkanı yakalayabilecekleri beklentisiyle bu ülkeye gelerek yeni bir yapılanış içine gireceklerdir. Tsalıkkatı da Rusya mahkumu milletler bloğu olarak tanımlanabilecek *"Promethe"* cephesi dahilinde çalışmak üzere kurulan ve Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerin ilk ve tek siyasi *"parti"*si olan sosyal demokrat eğilimli *"Narodnoya Partiya Gortsev Kavkaza"* (Kafkasya Dağlıları Halk Partisi - KDHP) içinde yeraldı.[60]

Kafkasya'ya ilişkin olarak *"bağımsız devletler"*i esas alan ve bunlardan müteşekkil bir *"konfederasyon"*u hedefleyen parti, *Kafkasya Dağlıları Birliği*'nin dönüştürülmüş bir şekliydi. Partinin ortaya koyduğu proje, Tsalıkkatı'nın 1917 ilkbaharında seslendirdiği *"kültürel özerklik"* ya da *"milli medeni muhtariyet"* olarak bilinen formülünden oldukça uzaktı ve açıkça onun *"devlet tasarımında"*ki kırılmayı ifade ediyordu.

Bu siyasi yapılanışın köklenmesi için çabalayan Ahmet Tsalıkkatı'nın göçmen grupları arasında iştirak ettiği son büyük toplantı, KDHP Prag teşkilatının 28 Nisan 1927'de Kafkasya isyanının 50. yıldönümü dolayısıyla Graf Oteli'nin büyük salonunda düzenlediği organizasyondu. Sağlığı giderek kötüleşmesine rağmen sosyal demokrat, sosyalist devrimci, sosyal federalist mülteci grupların temsilcilerinin katılımıyla parlak bir gövde gösterisine dönüştürülen bu toplantıda konferansçı olarak yeralmış, romanesk bir anlatımla 1877-1878 isyanının analizini yapmıştı.[61]

Çalışmaları

Mücadele arkadaşlarını görmek üzere gittiği Varşova'da 2 Eylül 1928 günü yaşamını yitiren Ahmet Tsalıkkatı[62] yazılı geleneğin çok geç oluştuğu Kuzey Kafkasya coğrafyasının eli kalem tutan sayılı isimlerinden biridir. Onun ardından Tambiy Elekhoti'nin kaleme aldığı biyografi, kısa yaşamındaki devinimi anlatan çarpıcı bir özettir. Elekhoti her şeyden önce üzerlerinde manevi nüfuzu olan bu düşünce ve eylem adamı için kelimeleri dikkatle seçmiş, onun muhaceret günlerinin başında bile *"Rus demokrasisinin gücüne, Doğu Avrupa'daki sorunları çözebilme yeteneğine inandığını"*, fakat acı tecrübelerden sonra bakışlarını tek bir gerçeğe, *"Kafkas halklarının bağımsızlık mücadelesinde sadece kendisine güvenebileceği"*ne çevirdiğini anlatmıştır.[63] Elekhoti'nin bu ifadesi kuşkusuz ki, Tsalıkkatı'nın yaşamı boyunca kavgasını verdiği sosyal demokrat ideallerin reddi anlamına gelmemektedir.

Herkes gibi onun da düşünsel iklimi üzerinde derin izler bırakan yaşadığı atmosfer, *"sömürgeciliğin"* bir ürünüydü. Birçok çağdaşı gibi o da, en azından irili ufaklı toplulukları potasında toplayan Rus İmparatorluğu'nun eritici politikalarının farkına varmış, öğrencilik döneminden başlayarak *"inoradets"* (yabancı) statüsündeki müslüman halkların *"hukuk karşısında eşitliği"*ni savunmuş, bağrından çıktığı toplumun değerleriyle hakim gücün değerlerini belli ölçülerde uzlaştırmaya çabalamıştı. Kuzey Kafkasya platformunda kitlelerin etkin liderliğini yüklenen tarikatlere karşı mesafeli durmuştu. Orta sınıf aydınların özlemlerini kucaklamayan *"ulema"*nın *"Rusya müslümanları için ayak bağı"* olduğuna inanan Tsalıkkatı,[64] reformcu yanıyla Türkistanlı *"Ceditçiler"*i andırıyordu. Sufi organizasyonlarca temsil edilen geleneksel İslâmî çevrelere karşı uzlaşmaz bir tutum sergileyen Tsalıkkatı sosyalizmin batılı versiyonuna daha yakın bir pozisyon almıştı.

*"I. Rusya Müslümanları Kongresi"*nde sunulan *"İdare Şekli"* başlıklı tezinde yaptığı göndermelerden de anlaşılabileceği gibi, Tsalıkkatı'nın düşünsel iklimi üzerinde, müslüman intelijansiya tarafından erken keşfedilen Batı marksizminin iki önemli isminin, Otto Bauer ve Karl Renner'in[65] etkileri olmuştur. 1913'te Lenin ve kanatları altındaki Stalin'in sert eleştirilerine maruz kalan Bauer ile Renner[66] müslüman aydınların *"millet"*, *"milliyet"*, *"devlet tasarımları"* ve *"yönetim tarzı"*na ilişkin yaklaşımlarında referans şahsiyetlerdi. Rus marksizminin *"millet"* ve *"milliyet"* konularına ilişkin gelişiminin en azından teorik düzeyde daha geç bir zamanda ortaya çıktığı ifade edilebilir.[67] Bennigsen ve Wimbush'un ortak çalışmalarında, Bauer'in toprak dışı kültürel muhtariyet kavramının her yere büyük ölçüde bozulmadan ulaştığı, *"ikinci el şeklinde olsa bile bu fikrin yerli milliyetçilerin zihin ve tutkularını harekete geçirme konusunda yeterince çekici olduğu"* kaydedilmiştir.[68]

Sosyalizme yakın olmakla birlikte, Mirza Bala'nın *"ünitarizm"* ve *"federalizm"* tezlerinin çarpışmasını izah ederken Tsalıkkatı'yı *"sınıf meselesini ana mesele olarak alan enternasyonalist marksist görüş"*ün taraflısı, buna karşılık Resulzade ve takipçilerini *"milli devlet tezi üzerinde ısrarla duran"*, *"milliyetçi radikal-demokrat görüş"* taraflısı olarak lanselemesi hayli abartılıdır.[69] Fikri gelişim çizgisi bakımından Resulzade de zigzaglar çizmesine rağmen, en az Tsalıkkatı kadar sosyalizme yakın bir şahsiyettir ve *"I. Rusya Müslümanları Kongresi"*nde *"bağımsız devlet"* opsiyonundan ziyade

"*federasyon*" ilkesine sadık kalmıştır ki, bu merkezi Rusya'yla bütün bağları atan bir tavır olmaktan uzaktır.[70] Tsalıkkatı'nın Bolşevik merkeze ve prensiplere karşı tutumu, 1917 sonlarında "Milli Şura" başkanı olarak kendisine önerilen "*Müslüman İşleri Komiserliği*"ni reddetmesiyle netlik kazanmıştır. Bu bağlamda Taheri'nin onun "*sonradan Bolşevik Parti'ye katıldı*"ğına ilişkin notu ile,[71] Kaymak'ın "*Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali*"nde Rusya müslümanları içindeki öncüller ve ardılları karıştırarak Tsalıkkatı'yı "*Sultangaliyevci*" olarak tanımlaması gerçeğe karşılık gelmemektedir.[72]

Takipçileri üzerinde derin etkiler bırakan Tsalıkkatı'nın profesyonel anlamdaki çalışmaları, genelde Rusya dahilindeki müslüman halkların, özelde de Kuzey Kafkasya'nın sorunlarıyla alakalı olarak kaleme aldığı yazılarla, kısa süreli avukatlık yaşamından sonra başlamış, "*Ruskoe Slovo*" *(Rus Sözü)*, "*Ranneye Utro*" *(Sabah Vakti)*, "*Vestnik Yevropı*" *(Avrupa Habercisi)*, "*Utro Rossii*" *(Rusya Sabahı)* gibi zamanın büyük yayın organlarında yayınlanmıştır.[73] 1911'de sahipliğini yaptığı "*Musulmanskaya Gazeta*" ile[74] başladığı süreli yayın tutkusu yaşamının sonuna dek devam etmiş, bu gazete o günün koşullarında müslüman intelijansiya için bir tür akademi işlevi görmüştü. Ki bu gazetede sonradan ünlenecek Mir Sultan Galiyev'in de "*Başkır Kızı*", "*Tatarın Rüyası*", "*Bitmemiş Şarkı*", "*İnsan*", "*Siste*" gibi çalışmaları yayınlanmıştır.[75]

İzlenebildiği kadarıyla onun organize ettiği ikinci periyodik, muhtemelen 1919 Eylül'ünde haftalık yayınlanmaya başlayan "*Volnıye Gortsı*" gazetesidir. Bu yayın organı Tiflis günlerindeki başlıca uğraşılarından biridir ve Kuzey Kafkasyalı sosyal demokratların sesi olarak, Gürcü hükümetinin sağladığı maddi olanaklarla yayınlandığı ifade edilmiştir.[76] Ancak gazete bazı çevrelerin sert tenkitlerine de maruz kalmıştır. 1920'de "*Şimali Kafkas Cemiyeti*" tarafından oluşturulan, politik misyona sahip bir kurulla Kuzey Kafkasya'ya gönderilen Mustafa Butbay'ın[77] hatıratında "*Volnıye Gortsı*"den alaycı bir ifadeyle "*Kuzey Kafkasya'nın hukuki savunucusu geçinen bir gazete*" olarak bahsedilmekte, moral bozucu yayın yaptığı da belirtilmektedir.[78] Batı Türkistan muhaceret çevrelerinin sitayişle ifade ettiklerine göre Tsalıkkatı Tiflis günlerinde, Kafkasya dışından bir isme, sabık Türkistan Milli Hükümeti Başkanı ve Dışişleri Bakanı Mustafa Çokay'a "*Volnıye Gortsı*"*nin sayfalarını açmakla kalmamış, yayın konusunda yardım etmişti*.[79]

Tsalıkkatı altı yıl süren batıdaki yaşamında da yazı ve yayın dünyasının içinde olmuştur. 29 Nisan 1924'de *Kafkasya Dağlıları Birliği* genel kurulunda alınan karar uyarınca çıkarılan "*Praha, Kral, Vinohrady, Palaceho tr. 106 Dieck*" adresindeki "*Kavkazski Gorets*" isimli derginin başredaktörlüğünü yüklenmişti.[80] "*Ahmed*", "*Kurtatag*" gibi imzalarla da yazılarının çıktığı[81] "*Kavkazski Gorets*" finansal açmazlar yüzünden düzenli bir grafik çizemeyecek ve hedeflediği geniş diaspora kesimine ulaşmakta yetersiz kalacaktır.

Tsalıkkatı'nın muhacerette organize ettiği ikinci periyodik ise, 1927 ilkbaharında yayınlanmaya başlayan "*Volnıye Gortsı*" (Hür Dağlı)'dir. Künyedeki kayda göre bu dergi 18 Kasım 1926'da kurulan *Kafkasya Dağlıları Halk Partisi*'nin[82] yayın organı olarak çıkmış,[83] düzensiz periyodlara sahip olmakla birlikte, genel çizgisi itibarıyla, takibeden göçmen yayınları için yol gösterici nitelik taşımıştır.[84]

Süreli yayınlar dışında da eserler veren Tsalıkkatı'nın ilk kitabı 1911'de "*Kavkaz i Povolje*" (Kafkasya ve Volga Bölgesi) adıyla yayınlandı. Moskova'da basılan bu eser Rus olmayanlara yönelik politikalar ve kültürel-ekonomik yaşam tarzı üzerine analitik bir çalışma idi. Toplu öykülerin yeraldığı "*V Gorah Kavkaza*" (Kafkas Dağlarında) ise, yine Moskova'da Vostok Yayınevi'nce 1914 yılında neşredilmiştir.[85] 1917 öncesinde yayınlanan diğer bir eseri de toplu hikayelerin yeraldığı "*Krasavitsa Zübeyda*" (Güzel Zübeyde) ismini taşımaktadır. 1917 karmaşasında da broşür şeklinde iki çalışmasının yayınlandığı yakın çevresinde bulunanlarca aktarılmıştır: "*Musulmanskaya fraktsiya v uçrediltelnom sobranii*" (Kurucu Meclis'te Müslüman Fraksiyonu, Kazan, 1917) ve "*Musulmane Rossii i federatsiya*". (Rusya Müslümanları ve Federasyon). Ayrıca Kafkasya'da ihtilal yıllarındaki kardeş kavgasını işlediği "*Brat na brata*" *(Kardeş Kardeşe Karşı)* adlı romanın 1926 yılında Prag'da yayınlandığı kaydedilmiştir.[86]

"*Kavkazski Gorets*"in ilk sayısındaki kayda göre Tsalıkkatı "*Kavkaz ı ogne revolyutsii*" *(Kafkasya İhtilal Ateşinde)* isimli çalışmasının ilk cildini, "*Zapiski Kavkaztsa*" *(Bir Kafkasyalının Notları)* romanını ve "*Gorskaya Respublika*" *(Dağlı Cumhuriyeti)* kitabını bitirmiştir.[87] Bunlardan "*Zapiski Kavkaztsa*"nın bir bölümü "*Kavkazski Gorets*"in ilk sayısında yayınlanmıştır.[88]

1877-1878 Kafkasya başkaldırısının 50. yıldönümü dolayısıyla Prag'da verdiği konferans *Kafkasya Dağlıları Halk Partisi* tarafından küçük bir kitapçık olarak 1928'de "*Borba za volyu gor Kavkaza*" *(Kafkas Dağlarının Özgürlük Mücadelesi)* başlığıyla yayınlanmıştır. "*Brat na brata*" adlı romanın devamı olduğu bildirilen "*Okravalennıye gon*"nin *(Kana Bulanmış Dağlar)* akıbeti ise meçhul kalmıştır.

NOTLAR

1 Örneğin Shafiga Daulet bir makalesinde Tsalıkkatı'yı **"Lezgi"**; Aydemir ise **"Dağıstanlı"** olarak zikretmektedir. Daulet'in çalışmasında ki bazı hatalar bir kenara bırakılırsa, ele alınan dönem ve konu mükemmel şekilde işlenmiştir. Buna karşılık, ham verileri bile kullanamamasına rağmen Kuzey Kafkasya konusunda iddialı başlıklar atmaktan hoşlanan Aydemir'in "ihtisas alanındaki" her satırın sık elekten geçirilmesi şarttır (Shafiga Daulet - **"The First All Muslim Congress of Russia Moscow, 1-11 May 1917"**, Central Asian Survey, London, 1989, C: 8, No: 1, s: 28; İzzet Aydemir - **"Çerkeslerin Politik Girişimleri"**, Kaf Dağı, Ankara, 1991, S: 49-50, s: 18-19)

2 Osetler Kafkasya'nın orta kesimlerinde yaşayan küçük bir halktır. "Digor" ve "İron" diyalektlerine ayrılan Oset dili Hint-Avrupa dilleri ailesinin İran dalının kuzey-doğu grubunu meydana getirir. Geçmişte feodal yapıya sahip bulunan toplum, asiller ("aldar" ve "badılat"), hür köylüler ("farsalag"), serfler ("kavsadar") ve köleler şeklinde katmanlaşmıştı. Fakat bu katmanlar komşuları Kabardeylere göre daha gevşek bir örgüye sahipti. XVII. yüzyılın sonlarında Kabardeyler ve Noğayların etkileriyle Osetlerin bir bölümü (Digorlar) sancılı bir süreçte din değiştirerek İslamiyeti kabul etmişler, bir bölümü ise (Tual ve İron grupları) animist-primatif inanç izlerinin hakim olduğu Hristiyanlık dairesinde kalmışlardı. Osetler hakkında şu kaynaklara başvurulabilir. Aytek Kundukh - **Kafkasya Müridizmi**, (Haz: Tarık Cemal Kutlu), Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1987; T. Trılati - **"Literature on Ossetia and the Ossetians"**, Caucasian Review, Münih, 1958, No: 1, s: 110 vd; Chantal Lemercier Quelquejay - **"La Structure Sociale, Politique et Religieuse Du Caucase Nord au XVIe siecle"**, Chaiers du Monde russe et sovietique, Paris, 1984, XXV, s: 133.

3 Kafkas-Rus savaşlarının sonunda kesin sayısı bilinememekle birlikte, çeşitli kabilelere mensup binlerce aile geniş bir coğrafyaya yayılı küçük koloniler meydana getirmişlerdir. Kafkas-Rus savaşları ve bölgedeki demografik farklılaşma ile ilgili olarak zengin bir kaynakça mevcuttur. (Bkz: İsmail Berkok - **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958; Tarık Cemal Kutlu - **İmam Mansur**, İstanbul, 1987; John F. Baddaley - **Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil** (çev: Sedat Özden), Muhammed Hamid - **İmam Samil, The First Muslim Guerilla Leader**, Islamic Publications Ltd, Lahor, 1979; Kayıhan Yay., İstanbul, 1989; Şerafettin Erel - **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul, 1961; Cemal Gökçe - **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Politikası**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul, 1979; A. Fonvill - **Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)**, (çev: Murat Papşu), Nart Yay., İstanbul, 1996; Ahmet Canbek - **Kuzey Kafkasya Trajedisi** (haz: Nurcan Aydemir Turan), Kaf Yay., İstanbul, 1994; Bedri Habiçoğlu - **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Nart Yay., İstanbul, 1993; Barasbi Baytugan - **"1858-1865 Yıllarında Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye Göçleri"**, Birleşik Kafkasya, İstanbul, 1964, S: 1; Cahit Tutum / Marc Pınson / Kemal H. Karpat - **Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)**, Kafdağı Yay., Ankara, 1993; Teophil Lapinski - **"Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü"**, (çev: İbrahim Dipşov), Kafdağı, Ankara, 1990-1991, S: 43-46; Bılal Şimşir - **Rumeli'den Türk Göçleri**, TKAE Yay., Ankara, 1970, C: II, Musa Kundukhov - **General Musa Kundukhov'un Anıları** (çev: Murat Yağan), Kafkas Kültür Dernekleri Yay., İstanbul, 1978.

4 Shirin Akiner - **Sovyet Müslümanları** (çev: T. Bozpınar - A. Mutu), İnsan Yay., İstanbul, 1995, s: 155.

5 "Petrograd Sovyeti"nin çağrısında "Halkçı güçlerin örgütlenmesi ve Rusya'da halkın egemenliğinin yerleştirilmesi, eski rejimin eksiksiz bir biçimde ortadan kaldırılması, gizli, doğrudan, eşit ve herkesin katıldığı bir oylama ile seçilen bir kurucu meclisin toplanmasını" içeriyordu. Kadet, menşevik, sosyal devrimci milletvekillerinin uzlaşmasıyla görev yüklenen "Geçici Hükümet" de ilke olarak aynı paraleldeydi. (Bkz: Oskar Anweiler - **Rusya'da Sovyetler (1905-1921)** (çev: Temel Keşoğlu), Ayrıntı Yay., İstanbul, 1990; Kürşat Bumin - **Sivil Toplum ve Devlet**, Yazko Yay., İstanbul, 1981, s: 122; Akdes Nimet Kurat - **"XIX. Yüzyıl Rus Tarihinin Karakteri ve 1917 Rus Şubat (Mart) İhtilali"**, Dergi, SBÖE Yay., Münih, 1959, No: 18, s: 19 vd).

6 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Step'de Ezan Sesleri** (çev: Nezih Uzel), Selçuk Yay., İstanbul, 1981, s: 97-98.

7 Gerhard von Mende - Der Nationale Kampf der Russlands Türken, Berlin, 1933, s: 125'ten Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, (çev: Nezih Uzel), Hür Yay., İstanbul, 1981, s: 55.

8 Tadeusz Swietchowski - **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)** (çev: Nuray Mert), Bağlam Yay., İstanbul, 1988, s: 5.

9 "I. Rusya Müslümanları Kongresi", Şubat 1917 ihtilali sonrasında 4. Duma'nın müslüman milletvekillerinin 15-17 Mart 1917'de yaptıkları toplantıda planlanmış, organizasyon Tsalikkatı'nın başında bulunacağı bir "Geçici Büro"ya bırakılmıştı (Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **a.g.e.**, s: 50).

10 Bkz: İhsan Ilgar - **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s: 502, Daulet'in ve Aydemir'in makalelerinde Tsalıkkatı'nın dahil olduğu delegasyon yanlış aktarılmıştır. Daulet onu "Kuzey Kafkasya", Aydemir ise "Dağıstan temsilcisi" olarak zikretmişlerdir. (Bkz: Shafiga Daulet - **a.g.m.**, s: 29; İzzet Aydemir - **a.g.m.**, s: 18-19). Kongreye Kafkasya'yı temsilen katılanlar arasında Aytek Namitok ve Haydar Bammat bulunmaktadır.

11 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **a.g.e.**, s: 51.

12 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası** (çev: E. Akbulut - T.A. Şensilay), Sosyalist Yay., İstanbul, 1995, s: 44.

13 Serge A. Zonkovsky - **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık** (çev: İzzet Kantemir), İstanbul, 1971, s: 222.

14 İhsan Ilgar - **a.g.e.**, s: 46.

15 I. Rusya Müslümanları Kongresi'nin 12 kişiden oluşan Divan Başkanları Kurulu: Ahmet Tsalıkkatı, İbrahim Ahtemov, Ayaz İshaki, Halil Dosmehmedov, **Ali Merdan Topçubaşı**, Fatih Kerimov, Ubeydullah Hocaev, Selime Yakubova, Hasan Ata Abeşi, İlyas Alkin, Cafer Seydahmet ve Musa Carullah Bigi.

16 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, s: 50.

17 Millet ve milliyet kuramlarıyla ilgili olarak bkz: Ernest Gellner - **Uluslar ve Ulusçuluk** (çev: Büşra E. Bahar - Günay G. Erdoğan), İnsan Yay., İstanbul, 1992; Mithat Baydur - **Milliyetçilik**, Ağaç Yay., İstanbul, 1994; Sadri Maksudi Arsal - **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979.

18 Bkz: İhsan Ilgar - **a.g.e.**, s: 148-150.

19 Bu tartışmalarla ilgili kısa bir özet için bkz: M. Aydın Turan - **"Ahmet Nimbolatoviç Tsalıkkatı 1882-1928)"**, Yedi Yıldız, İstanbul, 1994, S: 3, s: 19-24.

20 Seçim sonuçları bazı kaynaklarda farklı ortaya konulmaktadır. Zenkovsky'nin kitabında "federalıstler"in 466 oyuna karşı "ünitaristler"in 271 oy aldığı kayıtlıdır. Swietochowski'nin kaydına göre "federalistler" 446, "ünitaristler" ise 271 oy almışlardır (bkz: Serge A. Zenkovsky - **a.g.e.**, s: 231; Tadeusz Swietochowski - **a.g.e.**, s: 131).

21 Kuzey Kafkasya delegasyonundan Namitok ve Bammat, kongrenin "temsil ilkesi"nde dikkatsiz davrandığını ortaya koymuşlardır. Mercani'nin, oluşturulacak Şura'nın "Rusya Türk-Tatar Milletinin Geçici Millı Şurası" olarak anılması yönündeki önerisine Namitok sert tepki göstererek müdahale etmiş, "önericinin ileri sürdüğü adı 'Bütün Rusya Müslümanları Şurası' ismiyle anmalıyız. Çünkü bu adın içine Türk-Tatar olmayan müslümanlar da giriyorlar" demiştir. Namitok'un "Kırım iki vekil seçiyor. Orada ikiyüzbin müslüman var. Ben Kafkas vekili sıfatıyla değil, genel noktai nazardan beyan ediyorum ki, her ülkenin vekil sayısı o ülkedeki halk sayısı ile orantılı olmalı prensibine aykırı olduğunu görüyoruz. Bu nedenle tekrar ediyorum. Biz Kafkasyalılara Şura'da altı üyelik verilmezse bir kararı protesto edeceğiz" şeklindeki sözlerine Bammat da destek vermiştir: "Hemşerimin sözlerine ben de katılıyorum. (..) Yapılan seçimde tenasüp esası yok (...) Kafkasya vekilleri arasında Kuzey Kafkasya vekilleri bulunmazsa Kafkasya'nın bütün halklarının menfaatleri gözönüne alınmamış olacaktır. Bu sebeple Kafkasya vekillerinin sayısını arttırmak gerekmektedir. Ben bunu Dağıstanlılar, Kabardeyler ve diğer Kuzey Kafkasyalılar adına talep ediyorum" (bkz: İhsan Ilgar - **a.g.e.**, s: 487 ve 499).

22 Milli Şura'da yeralan isimler: **"İdil Boyu ve Sibirya Müslümanları"** listesinden Ahmet Tsalıkkatı, Fatih Kerimov, İbrahim Ahmetov, Zahid Şamil, Musa Carullah Bigi, İlyas Alkin, Mustafa Tuminef, Şakir Muhammedyarof, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki; **"Türkistan Müslümanları - Geçici Liste"**den: Ubeydullah Hocayev, Zeki Velidi, Kulbay Togusof, İbrahim Caynakof, Kokanbay Abdülhalkef, Molla Kemaleddin Rahmanberdiyef, Molla Sultan Orunbayef; **"Kazakistan Müslümanları Geçici Liste"**den: Kurbanali Kuşçulef, Kulmehmet Orazeyef,Cihanşah Dostmuhammedof, Velit Han Tanaçev, Akağız Doscan kızı; **"Kırım Müslümanları - Geçici Liste"**den: İsmail Limanof, Hüseyin Badaninski (bkz: İhsan Ilgar - **a.g.e.**, s: 502-503).

23 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **a.g.e.**, s: 54.

24 Serge A. Zenkovsky - **a.g.e.**, s: 237-238.

25 Sefer E. Berzeg - **Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü**, Samsun, 1955, s: 253.

26 İkinci kongrenin başkanlık divanı: Fatih Kerimov, Sadri Maksudi (Milli Şura), Ayaz İshaki (I.K.O.M.U.S. Başkanı), R. Sultan - Galiyeva (Kadın Temsilcisi), A. Süleymanov (Müslüman din adamları temsilcisi), Ahmet Tsalıkkatı (Müslüman İşçiler temsilcisi), S. Salihov (Köylüler temsilcisi), A. Tukumbekov (Müslüman Askeri birliklerin temsilcisi) ve G. Gubaj-

dullin (Öğrenci temsilcisi). (G. Gracev - Kazanskiy Oktabr, Kazan, 1926, s: 129'dan Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay **a.g.e.**, s: 231, 168 nolu dipnot).

27 Serge A. Zenkovsky - **a.g.e.**, s: 241.

28 Bkz: François Xavier Coquin - **Rus İhtilali** (çev: ?), Kitapçık Yay., İstanbul, 1966, s: 99-101.

29 Bolşevikler bu olayda kendilerine öncelikli rol biçmektedirler. Parti tarihinde hadiseyle ilgili şu kayda rastlanabilmektedir. "Petrograd üzerine harekete geçen 'vahşi tümen'e temsilciler gönderildi. Temsilciler 'vahşi tümen'i oluşturan Kafkasyalı dağlılara Kornilov harekatının nedenlerini anlattılar ve sonuçta tümen Petrograd üzerine saldırısından vazgeçti. Öteki Kornilov birliklerine de ajitatörler gönderildi" (Bkz: **Bolşevik Partisi Tarihi** (çev: Süleyman Arslan), Ankara, 1976, s: 249-250).

30 Tambi Elekhoti - **"Akhmed Tsalıkkatı"**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1928, No: 1, s: 2. Ayrıca tamamlayıcı bilgiler için bkz: (Hüseyin Tosup Şhaplı) - **Aperçu Historique sur les Ciscaucasiens pendant la Guerre Mondaile**, İstanbul, 1918, s: 19; Islam Natırbof - **"The Circassians's Part in the Civil War"**, Caucasian Review, Münih, 1955, No: 1.

31 Bolşevik İhtilali için bkz: E. Hallett Carr - **Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 1917-1923** (çev: Orhan Suda), Metis Yay., İstanbul, 1989; François Xavier Coquin - **a.g.e.**, s: 102-120.

32 E. Hallett Carr - **a.g.e.**, s: 105.

33 Süleyman Tekiner - **"Ekim İhtilali ve Sovyet Doğusu Halkları"**, Dergi, SBÖE Yay., Münih, 1967, No: 47, s: 21.

34 Raymond Aron - **Demokrasi ve Totalitarizm** (çev: Vahdi Hatay), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1976, s: 237.

35 Kurucu Meclis seçim sonuçlarına ilişkin oylar, kaynaklarda küçük farklarla yansıtılmıştır. Baykara'nın aktardığına göre oy miktarları, oranlar ve milletvekili sayıları şu şekildedir. Devrimci Sosyalistler (20.9 milyon oy - % 58 - 410 milletvekili), Bolşevikler (9 milyon oy - % 25 - 175 milletvekili), Kadetler ve diğer burjuvalar (4.6 milyon oy % 13-17 milletvekili), Menşevikler (1.7 milyon oy - % 4 - 16 milletvekili) ve azınlıklar (?-? - 86 milletvekili) (Bkz: Hüseyin Baykara - **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 197., s: 239).

36 Tsalıkkatı 10 nolu listede yeralarak "Kurucu Meclis"e girmiştir (bkz: Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **a.g.e.**, s: 232'de 180 nolu dipnot ve Tambiy Elekhoti - **a.g.m.**, s:

37 Lenin'in 1 Aralık 1917'de söyledikleri ilginçtir: "Kurucu Meclis'i, başlangıçta tasarlandığı gibi, toplantıya çağırmamız öneriliyor bize. Hayır, teşekkür ederiz! Halka karşı tasarlanmış bir girişimdir bu ve biz ayaklanmayı, Kurucu Meclis'in halka karşı kullanılmamasını güven altına almak için yaptık.." (Bkz: E. Hallett Carr - **a.g.e.**, s: 112).

38 Helene Carrere D'encausse - **Parçalanan İmparatorluk** (çev: Nezih Uzel), Sisav Yay., İstanbul, 1984, s: 12.

39 Richard Pipes The Formation of the Soviet Union, Harvard Uni. Press, 1954, s: 156 ve A. Saadi - "Galimcan İbragimov i ego literaturnoe tvorscestvo", Vestnik Naucnogo Obscetva Tatarovedenija, Kazan 1928, No: 28, s: 29-30'dan Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **a.g.e.**, s: 235.

40 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **a.g.e.**, s: 69.

41 Ronald Grigor Sunny - **Baku Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf** (çev: Kudret Emiroğlu), Belge Yay., İstanbul, 1990, s: 193.

42 Bu federasyon girişimi Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı kapsar tarzda idi. "Transkafkasya Seymi"nin "bağımsız" bir varlık olarak ortaya çıkamaması üzerine bölgede "bağımsız" devletler meydana gelecektir. Gürcistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (Transkafkasya'daki yapılanma ile ilgili olarak bkz: Mirza Bala - **"Kafkasya İstiklal İlanının Kırkıncı Yıldönümü Münasebetiyle"**, Dergi, S-BÖE Yay., Münih, 1958, No: 12, s: 3 vd.).

43 Tambiy Elekhoti - **a.g.m.**, s: 2.

44 Cevdet Yıldız - **"Bir Konu: Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi"**, Kafdağı, Ankara, 1987, No: 8, s: 6.

45 Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile ilgili olarak şu kaynaklara başvurulabilir: Haydar Bammat - **The Caucasus Problem**, Berne, 1919; Haydar Bammat - **La Caucase et la Revolution Russe**, Paris, 1929; Pşimaho Kosok - **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar**, İstanbul, 1960; Pşimaho Kosok - **"Revolution and Sovletization in the Northern Caucasus"**, **Caucasian Review**, Münih, 1955 ve 1956, No: 1 ve 3; Wassan Giray Cabağı - **"Kuzey Kafkasya'nın İstiklal Savaşı"**. **Serbest Kafkasya**, Münih, 1952, No: 1; Wassan Giray Cabağı - **Kafkas Rus Mücadelesi**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967; Yılmaz Nevruz Karaçaylı - **"Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti"**. **Birleşik Kafkasya**, İstanbul, 1964, No: 1; Barasbi Baytugan - **Kuzey Kafkasya**, Samsun, 1978?, Said Şamil - **Montagnards du Caucase**, Paris, 1930; Şerafettin Erel - **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul, 1961, Ahmet Hazer Hızal - **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Orkun Yay., Ankara, 1961; Ahmet Hazer Hızal - **"Kuzey Kafkasya İstiklali ve Türkiye Matbuatı"**, **Birleşik Kafkasya**, İstanbul, 1964-1965, No: 2, 3 ve 4; Stefanos Yerasimos - **Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yay., İstanbul, 1979; **Circassia and Daghestan**, Lozan, 191(9)?; Akdes Nimet Kurat - **Türkiye ve Rusya**, AÜDTCF Yay., Ankara 1970, Ali Sultan - **"11 Mayıs 1918"**. **Severnı Kavkaz**, Varşova, 1934, No: 1 (Hüseyin Tosun Şhaplı) - **Aperçu Historique Ciscaucasiens pendent La Guerre Mondalle**, İstanbul, 1918 (Hüseyin Tosun Şhaplı) - **Compte - Rendu des Assembles des Peoples de la Ciscaucasie et de Leurs Travaux Legislatifs**, İstanbul, 1918.

46 Arslan - **"Şimali Kafkasya'nın Geçmişi ve Geleceği"**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No: 45, s: 3.

47 Amir Taheri - **Kızıl Gökte Hilal** (çev: Cüneyt Akalın), Sel Yay., İstanbul, 1991, s: 165.

48 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Step'te Ezan Sesleri** (çev: Nezih Uzel), Selçuk Yay., İstanbul 1981, s: 117.

49 Kazım Kap - **"Şimali Kafkasya - Bolşevik Rusya Mücadelelerinden Hatıralar"**, **Birleşik Kafkasya**, İstanbul, 1967-1968, No: 13-15, s: 36-41.

50 Azeri ve Kuzey Kafkasyalı siyasilerce oluşturulan komite şu isimlerden müteşekkildi: Haydar Bammat (Başkan), Ahmet Tsalıkkatı (Bşk. Yardımcısı), Alihan Kantemir, Mustafa Vekilli, Şafi Bek, Rüstem Bek. Bagır Rıza (Bkz: Haydar Bammat - **"La Caucase et la Revolution Russe"**, Paris, 1929. s: 63).

51 Bu yaklaşımlarla ilgili bkz: Kazım Karabekir - **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul. 1954; Doğu Ergil - **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s: 312; Atilla İlhan - **Hangi Atatürk?**, Bilgi Yay., Ankara, 1982 (2. B), s: 220-221.

52 Siyasi mültecilerle ilgili batıda yapılmış en kıymetli etüd Bezanis'indir. (Lowell Bezanis - **"Soviet Muslim Emigres in the Republic of Turkey"**, **Central Aslan Survey**, 1994, No: 13). Ayrıca Mühlen'in ilginç bir çalışması, bu mültecilerin sınırlı bir zaman için (II. Dünya Savaşı'nda) yüklendikleri rollere ilişkin değerli başvuru eseridir. (Bkz: Partik von zur Mühlen - **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında, İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği** (çev: Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yay., Ankara, 1984).

53 Masaryk'ın 28 Ekim 1919'da Çekoslovakya'nın ilk bağımsızlık yıldönümü dolayısıyla yaptığı konuşmayı zikreden Hans Kohn - **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği** (çev: A. Oktay Güner), Kervan Yay., İstanbul, 1983, s: 225.

54 Tahminen 1923 yılında faaliyete geçen "Kafkasya Dağlıları Birliği"nin bu genel kurulunda belirlenen isimler şunlardır: Yönetim Kurulu - Ahmet Tsalıkkatı (Başkan), Murat Hatağogu (Bşk. Yardımcısı), V.V. Vazov (Sekreter), K. D. Guldıev (Veznedar), Elmurza Bekoviç Çerkaski (Üye). Denetleme Kurulu - N. A. Bigayev, Krımgirey Kuçmazukın, Canbolat Tzerikov (bkz: **"Hronika gorskoy jizni"**, Kavkazski Gorets, Prag, 1924, No: 1, s: 70).

55 1924 Nisanında Çekoslovak hükümetinden sağlanan burslarla okuyan öğrenciler şunlardı: M. Abatsiyev, Elmurza Bekoviç Çerkaski, Hamit Bekuh, Kazi Beşolt, Beybulat Bjeğako, Kosta Gulditi, Cemaleddin Kanukati, Krımgirey Kuçmazuko, Ahmet Nabi Magoma, Abdullah Mustafin, Bode Salamti, Ali Şahan, Salkazanti, Rusları Tlatdatı (bkz: **"Gortsı Kavkaza studentı uçaşçiyesya v Çehoslovakii"**. Kavkazski Gorets, Prag, 1924, No: 1, s: 71-72). Bu öğrencilere daha sonraki dönemlerde Kosta Zangi, İ. Sidakov, İ. Urusbiev, Aytek Kundukh, M. Şumanukova ilave olmuştur (bkz: **"Hronika soyuza"**, **Kavkazski Gorets**, Prag, 1925, No: 2-3, s: 135).

56 Mesela **Kavkazski Gorets**'in sayfalarındaki bir kayda göre "Birliğin hastalanan üyelerinden iki kişiye Dr. Ulman'ın yardımı ile 1500 kron Çekoslovak Kızılhaçı'ndan elde edilmiştir (bkz: **"V soyuze gortsev Kavkaza v Çehoslavakii"**, **Kavkazski Gorets**, Prag, 1925, No: 2, s: 136).

57 **"Gortsı Kavkaza i Kazaki"**, **Kavkazski Gorets**, Prag, 1924, No: 1, s: 71.

58 **"Praznovanlye soyuzom gortsev Kavkaza 125-letlya so dnya rojdenlya A.S. Puşkina"**. Kavkazski Gorets, Prag, 1924, No: 1, s: 71.

59 Said Şamil - **"Said Şamil'den Muhaceretteki Kuzey Kafkasyalıların 'Esir Vatan'ın Kurtuluşuyla İlgili Mücadelelerine Işık Tutan Tarihi Bir Mektup"**, **Birleşik Kafkasya**, Eskişehir, 1995, No: 3, s: 49. Ayrıca Pilsudaki'nin Rusya mahkumu milletler problemine makro yaklaşımıyla ilgili olarak bkz: Cafer Seydahmet Kırımer - **"Mareşal Pilsudski ile Mülakatlarım ve Hatıralarım"**, **Dergi**, SBÖE Yay., Münih, 1958, No: 13. s: 82 vd.

60 Bu ilginç yapılanış önceleri "Narodnoya Partıya Volmh Gortsev Kavkaza" (Hür Kafkasya Dağlıları Halk Partisi) olarak anılmış, daha

sonra "Narodnoya Partiya Gortsev Kavkaza" (Kafkasya Dağlıları Halk Partisi) unvanını kullanmıştır. Biz yaptığımız çalışmalarda ikinci adı kullanmayı tercih etmekteyiz.

61 Konferansı izleyen bazı isimler şunlardır: Sabık Geçici Hükümetin Tarım Bakanı Çernov (Rus-Sosyalist Devrimci), Prof. M. A. Slavinski (Ukrayna), Dr. Kobılyanski (Ukrayna), G. Girigori Ayolo (Gürcü-Sosyal Demokrat), Ohannes Akinyan (Ermeni), Prof. A. İ. Lototski (Ukrayna), Prof. Serbina (Kuban), V. İ. Zaharko (Belorus-Sosyalist Devrimci), H. Nakaşidze (Gürcü-Sosyal Federalist), Arzakan Emuhvarı (Abhaz-Menşevik), V. M. Tyergul (Tatar), Senatör S. Soykup (Çek). Bu isimler konferans sonrasında da kısa konuşmalar yapmışlardır. (Bkz: Ahmet Tsalıkkatı - **Borba za volyu gor Kavkaza**, Prag, 1928, s: 21-27).

62 İbrahim Çulik - **"Pamyatİ izgnannika"**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1928, No: 8-9, s: 12. Tsalıkkatı'nın ölümüyle ilgili olarak Kaflı'nın ve Aydemir'in kitaplarında ifade edilenler doğruluktan uzaktır. Kaflı ve Aydemir onun Çekoslovakya'da vefat ettiğini kaydetmişlerdir. Aydemir bununla da yetinmeyip, 1928'de ölen Tsalıkkatı'nın "Çekoslovakya'daki çalışmalarına ara vererek 1930'lu yıllarda Polonya'ya geçerek **Hür Dağlılar** dergisini çıkardı"ğını yazmıştır (bkz. Kadircan Kaflı - **Şimali Kafkasya**, İstanbul, 1942, s: ....; İzzet Aydemir - **Muhaceretteki Çerkes Aydınları**, Ankara, 1991, s: 145).

63 Tambiy Elekhoti - **a.g.m.**, s: 3.

64 Tsalıkkatı'nın gazetesi **Volnıye Gortsı**'nin 6 Aralık 1920 tarihli sayısında, Kuzey Kafkasya direnişinin akamete uğraması "liderlik sorunu" ile ilişkilendirilirken Nakşıbendi şeyhi Hotsalı Necmeddin'e eleştiri yöneltilmişti: "Halk, en başından beri ayaklanma hareketinin Necmeddin Gotinski ve Kaytmaz Alihanov tarafından yürütüldüğü hakikatini benimsememiş olsaydı bu isyan bütün Dağıstan'a yayılabilirdi" (Bkz: **Volnıye Gortsı**, 6 Aralık 1920, Sayı 65'ten W. W. Allen - Paul Muratoff - **Kafkas Harekatı, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırında Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s: 474).

65 Galimcan İbragimov, ilk kez 1905'te "sınırlar ötesi ulusal, kültürel özerklik" ve Kırgızistan, Türkistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan topraklarının bağımsızlığı fikrini işlediği **İdare-i Muhtariyet** adlı kitabın yazarı Abdurreşid İbragimov'un, Renner ve Bauer adlarını taşıyan Avusturyalı sosyalistlerden esinlendiğini kaydetmiştir (bkz: Galimcan İbragimov - "Tatary v revoljucii 1905 goda", s: 235'ten A. Bennigsen - C. L. Quelquejay - **a.g.e.**, s: 226, 104 nolu dipnot).

66 Bkz: V. İ. Lenin - **Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları** (çev: Yurdakul Fincancı), Sol Yay., Ankara, 1979, s: 91-93, 100, 116, 129; Josef Stalin - **Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu** (çev: Muzaffer Ardos), Sol Yay., Ankara, 1977, (2. B), s: 7-79.

67 Stalin'in "Marksizm ve Ulusal Sorun"u 1912 sonlarıyla 1913 başlarında Viyana'da yazılmış, ilk kez "K. Stalin" imzasıyla **Prosveşçenye** (No: 3-5)'de "Ulusal Sorun ve Sosyal Demokrasi" başlığıyla yayınlanmıştır (bkz: Josef Stalin - **a.g.e.**, s: 7).

68 Alexandre Bennigsen - S. Enders Wimbush - **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm** (çev: Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1995, s: 25.

69 Mirza Bala - **"Rusya İhtilalinde Türkler", Dergi**, SBÖE Yay., Münih, 1957, No: 9, s: 9-10.

70 Battal-Taymaz'ın satırları daha gerçekçi gözükmektedir: "Onbir gün süren bu kongrede (...) bütün Rusya müslümanları için sınıf farkına bakılmaksızın, ortak tek siyasi parti kurmak meselesi tartışılmadığı için bu yüzden herhangi bir ihtilaf da vukua gelmemişti. Ama başka önemli ve daha şumüllü bir meseleden ötürü bu müslümanlar kongresindeki delegeler barışmaz bir şekilde ikiye ayrılmışlardı. Bu yeni Rusya'nın (o zamanki deyimiyle) "Usul-ü idare" meselesi idi. Yani Rusya'nın yeni rejimi federalizm temeline mi veya "ünitarizm" esasına göremi kurulacaktı?" (bkz: A. Battal-Taymaz - **"Kazan Türklerinde Milli Davranışlar", Dergi**, SBÖE Yay., Münih, 1960, No: 22, s: 32).

71 Amir Taheri - **a.g.e.**, s: 280'de 23 nolu dipnot.

72 Erol Kaymak - **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali**, İrfan Yay., İstanbul, 1993, s: 42.

73 Tambiy Elekhoti - **a.g.m.**, s: 2.

74 Buzere'nin bir makalesinde doğru olmayan şekilde **Musulmanskaya Gazeta**'nın sahibi olarak Said Gabi gösterilmektedir (bkz: Kim Buzere - **"Bir Eğitim Savaşçısı Seferbly Suyukh", Kafkasya Gerçeği**, Samsun, 1992, S: 8, s: 23).

75 Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Sultan Galiyev, Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**, s: 52.

76 Azeri - **"Azerbaycan - Şimali Kafkasya Dostluğunun Kaydını Çekenlere", Kurtuluş**, Berlin, 1935, No: 10, s: 284.

77 Mustafa Butbay (Bütba Mustafa / 1890 Eskişehir - 1946 İstanbul) - Abhaz kökenli bir ailenin çocuğudur. "Büyük Sürgün" sonrasında önce Balkanlarda iskan edilen ailesi daha sonra Anadolu içlerine göçetmek zorunda kalmıştı. 1890'da Eskişehir'in Ağapınar Köyünde doğan Butbay ilköğrenimine Adapazarı'nda başlamış, yüksek öğrenimini İstanbul'da tamamlayarak öğretmenlik yapmıştır. (Galatasaray Lisesi, Darüş'şafaka Lisesi, Beşiktaş Kız Terakki Mektebi) "Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti", "Şimali Kafkas Cemiyeti" gibi Kuzey Kafkasya muhacir örgütlerinde çalışmıştır. Bu cemiyetler tarafından oluşturulan komisyonda Abhaz alfabesi ile grameri çalışmalarına katılmış ve konuyla ilgili bir kitabı da yayınlanmıştır. (Abrtr M. **Çerkes Elifba Apsışola**, Şimali Kafkas Cemiyeti Yay., İstanbul, 1919). Butbay, 1920'de "Şimali Kafkas Cemiyeti"nin girişimleriyle oluşturularak Cemal Bey, Fevzi Paşa ve Kazım Karabekir'in izinlerini alan heyete dahil olarak Kuzey Kafkasya'ya gitmiş, geziye ilişkin kısmi notlarını "Mistenbay" takma adıyla, sabık Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'a yakın isimlerden F. Daryal'in (Fuad Emircan) çıkardığı bir dergide yayınlamıştı (bkz: Mistenbay - **"And"**, Kafdağı, İstanbul, 1937, s: 61 vd). Anıların üç bölümlük kısmı yakın geçmişte neşredilmiştir (bkz: Mustafa Butbay - **Kafkasya Hatıraları**, çev: Ahmet Cevdet Canbulat, TTK Yay., Ankara, 1990). Bugün aramızda olmayan Dr. Vasfi Güsar'ın özel notlarında yeraldığına göre, 1946'da akrabalarını ziyaret için gittiği Erzurum'da apandisti patlamış, aceleyle getirildiği İstanbul'da ameliyat sonrasında vefat ederek, Feriköy Mezarlığı'na defnedilmiştir.

78 Mustafa Butbay - **Kafkasya Hatıraları** (haz: Ahmet Cevdet Canbulat), TTK Yay., Ankara, 1990, s: 85.

79 Tsalıkkatı'nın Mustafa Çokay'a gösterdiği yakınlıkla alakalı olarak Batı Türkistanlı çevreler olumlu ifadeler kullanmışlardır: "..." 1919'da Kuzey Kafkasyalılar Tiflis'te **Volnıye Gortsı**, yani 'Hür Dağlılar' adlı haftalık bir gazete çıkarmaktaydılar. Bizim Mustafa Çokay bu gazeteye Türkistan meselelerine dair makaleler yazmaya başladı (...) O zaman Kuzey Kafkasya münevverleri ile bizim Mustafa Çokay adı geçen **Volnıye Gortsı** vasıtasıyla yaptıkları kalem mücadelesiyle iktifa etmediler ve Kuzey Kafkasya Milli Teşkilatı ile Türkistan Milli Merkezi birleşerek 1920'de **Yeni Dünya** namıyla Türkçe bir gazete daha çıkardılar (...) (bkz: **"Batı Turkistanlılar adına Dr. A. Oktay tarafından yapılan konuşma", Şimali Kafkasya'nın İstiklali**, İstanbul, 1965, s: 50). "Mustafa Çokay (...) Tiflis'te buluştuğu eski dostlarından bazıları ile o cümleden Şimali Kafkasyalı Ahmet Bey Salikati ile birlikte **Na Rubeje** dergisini çıkardığı gibi, Tiflis Türk cemaatinin naşiri efkarı olan **Şafak** gazetesinin baş muharrirliğini de deruhte etti." (Y. T - **Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay**, İstanbul, 1950, s: 33). Salagayeva'nın makalesinde de bahsedilen **Yeni Dünya** gazetesinin örneğini halen görebilmiş değiliz (bkz: Zoya Salagayeva - **"Ahmet Tsalikov (Tsalıkkatı)"**, "Naşh Dagestan, Mahaçkale, 1993, No: 165-166, s: ..

80 **Kavkazskl Gorets**'in daha sonraki sayısındaki künyede redaktör olarak Murat Hatağogu gözükmektedir.

81 Bkz: Ahmed - **"Motivl Poezil Kosta", Kavkazskl Gorets**, Prag, 1925, No: 1, s: 37-43 ve Kurtatag - **"Ectectvennlye bogatstva territorll gortsev Kavkaza", Kavkazskl Gorets**, Prag, 1925, No: 1, s: 54-60.

82 Barasbi Baytugan - **"Znamenltelnaya data", Gortsı Kavkaza**, Paris, 1931, No: 36, s: 4.

83 **Volnıye Gortsı**'nin ilk sayısı 26 Mart 1927'de, ikinci sayısı 3 Mayıs 1927'de, üçüncü sayısı 28 Haziran 1927'de, altıncı sayısı ise 19 Ocak 1928'de çıkmıştır. Aradaki beşinci sayının yayın tarihi tesbit edilememiştir. Bu derginin altıncı sayıdan sonra yayınlanıp yayınlanmadığını da ne yazık ki bilmemekteyiz.

84 Örneğin **Severnly Kavkaz**'da yayınlanan bir yazıda **Volnıye Gortsı**'den "öncü" olarak bahsedilmektedir (bkz: **"Çekoslovakya'da Kafkasya Hakkında", Severnıy Kavkaz**, Varşova, 1935, No: 15, s: 7).

85 Bu kitabında yeralan öykülerden bazıları **Gortsı Kavkaza** (Kafkasya Dağlıları) da Türkçe ve Rusça olarak neşredilmiştir: **"Ubihlerden Sonuncusu" Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 39, s: 23-26 (Rusçası: **"Posledniy iz ubihov", Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 38, s: 24-26); **"Ölülerin Hatırası", Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 45, s: 8-12 (Rusçası: **"Pamyat o Mervikh", Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 44, s: 20-24); **"Hamzat'a Dair Bir Şarkı", Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 40, s: 21-23 (Rusçası: **"Pesnya o Gamzate", Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 39, s: 26-27); **"Yılanın Fikri"** (Rusçası: **"Mudrost uJa", Gortsı Kavkaza**, Varşova, 1933, No: 44, s: 19-20).

86 Sefer E. Berzeg - **a.g.e.**, s: 254.

87 **"Çem zanimayetsa gorskaya intelligentsiya ve emigratsii", Kavkazskl Gorets**, Prag, 1924, No: 1, s: 71. Elekhoti'nin kaleme aldığı kısa biyografide "Dagestan v ogne" olarak bahsedilen (s: 3) kitapla **Kavkaz v ogne revolyutsll** muhtemelen aynı kitaplardır.

88 Ahmet Tsalıkkatı - **"Zapiski Kavkaztsa" Kavkazskl Gorets**, Prag, 1924, No: 1, s: 17-33.

KİTABİYAT

Türk Basın Tarihi ve Yeni Bir Deneme

HALUK HARUN DUMAN

Türk basın tarihi, öteden beri üzerinde fazla durulmayan, bilimsel araştırma ve inceleme yapılmayan sahalar arasında yer almıştır. Bundan dolayı 260 yıllık basın, 160 yıllık Türkçe gazetecilik faaliyetleri büyük ölçüde karanlıkta kalmıştır. Konunun boyutu, aslî kaynak durumundaki süreli yayınların dağınıklığı ve kolay temin edilemeyişi çalışmaları güçleştiren engellerin başında gelmektedir. Dolayısıyla bizdeki basın tarihçiliği, sonuçta ya gazeteci hatıratları veya birkaç amatör tarihçinin yaptıklarıyla sınırlı kalmıştır.

Bununla birlikte yakın zamanlarda konunun bilim çevreleri tarafından ele alınmaya başlanması, sevindiricidir. Nitekim, Marmara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu öğretim üyesi Dr. Hülya Baykal'ın hazırladığı basın tarihi* bunun en son örneklerinden biridir. Ancak özenli baskısına rağmen, yazarın gözünden kaçtığına inandığımız bazı bilgi yanlışlıkları, eser üzerinde ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir. Burada, eserin planı doğrultusunda bir inceleme yaparak, tespit edilen hatalar gösterilecek ve bu vesileyle Türk basın tarihinin bazı meselelerine temas edilecektir.

Sözkonusu eserde basın-yayın faaliyetleri şu plan dahilinde ele alınmıştır:

Dr. Hülya Baykal

Türk Basın Tarihi 1831-1923
(Tanzimat-Meşrutiyet - Milli Mücadele Dönemleri)

İstanbul-1990

Önsöz, Birinci Bölüm: Giriş, İkinci Bölüm: Konuya Genel Yaklaşım, Üçüncü Bölüm: Türkiye'de Basın Yayın Hareketleri, Dördüncü Bölüm: Ek.

Önsöz-Giriş

Sosyal bilimlerde hazırlanan araştırmaların konusuna ve amacına genellikle eserin önsözünde yer verilmektedir. Ayrıca, araştırma sırasında karşılaşılan güçlükler ve yardımcı olanlara teşekkürler de bu kısımda belirtilmektedir. Hazırlanan basın tarihinin önsözü ise felsefi birkaç cümleyle, Atatürk'ün basın ve tarih konularıyla ilgili sözlerinden ibârettir. Yazarın konuyu bu şekilde takdimi eser hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.

Birinci Bölüm başlığı altında verilen 5 sayfalık "Giriş"te ise Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma teşebbüsleri ve basının bundaki rolü üzerinde durulmuştur. Fransız ihtilâlinden başlayarak, Millî Mücadele yıllarını içine alan tarihi dönem bu yedi sayfalık bölümde anlatılmaya çalışılmıştır.

Bilindiği gibi bilimsel araştırmaların "önsözü"nde konunun genel bir değerlendirmesi yapılır ve varsa önceki çalışmaların bir dökümü verilir. Ayrıca, uygulanacak metod gösterilip çalışmanın diğer eserlerden hangi yönlerle farklı olacağı belirtilir. Yazar, giriş kısmının sonuna doğru

Yrd. Doç. Dr. Haluk Harun Duman, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakultesi.

* Hulya Baykal, **Türk Basın Tarihi 1831-1923 [Tanzimat - Meşrutiyet - Millî Mücadele Dönemleri]**, (İstanbul: Afa Matbaacılık, 1990), 343 s.

böyle bir izah yapmışsa da bu yeterli değildir. Öte yandan yazarın burada 1831-1923 yılları arasındaki dönemi "Gazeteli Dönem" olarak adlandırması da yanlıştır. Zira bu dönemde yalnızca gazete değil, dergiler de yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu dönemin "Süreli Yayınlar" şeklinde adlandırılması gerekir.

İkinci Bölüm

Giriş kısmının bir devamı niteliğindeki bu bölümde, Batı âleminin bilim ve teknikteki ilerlemeleri üzerinde durulup bunun Osmanlı Devleti'ne yansıması konusuna temas edilmiştir. "Konuya genel yaklaşım" başlığını taşıyan bu bölümdeki kronolojik kopukluk ve bilgi yanlışlıkları dikkat çekici boyuttadır. Örneğin yenileşme hareketlerinin ülkede kısa zamanda başarılı olamamasının sebebi yalnızca "dinî baskılara" dayandırılmakta hadisenin arka planını oluşturan diğer sosyo-psikolojik ve ekonomik sebebler görmezlikten gelinmektedir. Yine, yazarın Tanzimat Fermanı'nı II. Mahmut'a hazırlatması ve bunu "Gülhane Bahçesi"nde okutması da yanlıştır (s. 28). Bilindiği gibi ferman, Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanmış ve 3 Kasım 1839'da Gülhane Meydanı'nda okunmuştur. Hiçbir dipnot veya kaynağın bulunmadığı bu bölümün son paragrafında da bir takdim-tehir hatası göze çarpmaktadır. Burada roman, tiyatro ve tenkidin ülkeye gelişi, hatalı bir tespitle gazeteden önce gibi gösterilmiştir.

Üçüncü Bölüm

Bu bölümde basın-yayın hareketleri, daha önce hazırlanmış basın tarihlerinde uygulanan kronolojik tasnife göre incelenmiştir:

I- Tanzimat Dönemi: 1839-1876.

II- Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Dönemi: 1876-1908.

III- İkinci Meşrutiyet Dönemi: 1908-1918.

IV- Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Dönemi: 1918-1923.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bir kısmını bu çalışmada vereceğimiz son yayınları hiç görmediği anlaşılan araştırmanın bu bölümde getirdiği yeni bir şey yoktur. Bilakis yapılan bazı hatalarla konunun yanlış anlaşılmasına yol açmıştır. Ancak burada hataların tamamını vermek mümkün olmadığından, bazı önemli hataları göstermekle yetineceğiz.

Bilindiği gibi Osmanlı ülkesinde matbaacılık faaliyetleri ilk olarak ana dili Türkçe olmayan unsurlar arasında başlar. 1493'te Museviler, 1567'de Ermeniler, 1627'de Rumlar ilk basım evlerini kurmuşlardır.[1] Osmanlı Türkleri ise ilk basımevini 14-16 Aralık 1727'de kurabilmişlerdir. İbrahim Müteferrika Matbaası diye bilinen bu basımevi, yazarın belirttiği gibi 1727 yılında değil, ancak 1729 yılında faaliyete geçebilmiştir.[2]

Tanzimat Dönemi: Osmanlı ülkesindeki gazetecilik faaliyetleri ise yine azınlıklar tarafından başlatılır. Türkçe olarak yayınlanan ilk gazete, *Takvim-i Vekayi*, devletin resmî yayın organıdır (1 Kasım 1831). Aslında, Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından 1828 yılında çıkarılan *Vak'a-yi Mısriyye* adlı bir gazete bulunmasına rağmen, Türk basınının öncüsü *Takvim-i Vekayi* kabul edilmektedir. Bu gazetenin çıkışı Osmanlı Devleti'ndeki siyasî, sosyal ve kültürel değişimin belirginliğine işaret etmektedir. Yapılan değişikliklerin, daha geniş kitlelere en kısa zamanda duyurulması ihtiyacı, bu tür bir gazetenin çıkarılmasında önemli rol oynamıştır.

Ayrıca, Tanzimat yıllarında ülke içindeki diğer vilayetlerde de *Takvim-i Vekayi*'ye benzer gazeteler yayınlanmıştır. 7 Kasım 1864'te kabul edilen bir kanunla yeni vilayetler kurulmuş ve her vilayette matbaa tesis edilerek, gazete çıkarılması arzu edilmiştir.[3] Bu karara uygun olarak 1864-1865 yıllarında Tuna vilayetinde *Tuna*,[4] 1867 yılında da Erzurum'da *Envâr-ı Şarkiyye*, gazeteleri çıkarılmıştır.[5] Daha sonraki tarihlerde bu gazetelerin sayısı artmıştır. Ancak incelenen basın tarihinde bu konu ve yayınlar hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir.

Tanzimat dönemi basını, 1840 yılında *Ceride-i Havadis*, 1860'da *Tercüman-ı Ahval*'in yayınlanmasıyla resmi hüviyetinden sıyrılır. Dönemin aydınlarının basına gösterdikleri ilgi sayesinde yayın hayatı hızla gelişir. *Tercüman-ı Ahval*'in baş yazarlarından Şinasi, gazetenin toplum içinde oynadığı rolü ilk sayıda yayınlanan makalesinde belirtilirken, "efkâr-ı umumiye"nin ve "halk diliyle" yazmanın önemi üzerinde durur.[6] Bu mukaddime söz konusu basın tarihine önemi nedeniyle aynen alınmıştır. Ancak yeni yazıya çevrilirken pek çok okuma hatası yapılmıştır. Bunlardan birkaçını yanlış-doğru olarak şöyle gösterebiliriz:

"vezi'l-i kanuniye: vezâif-i kanuniye
teakub-u şeref-za-yı südur: teâkuben şeref-efzâ-yı südur
kalemle kelam eylemek: kalemle tasvir-i kelâm eylemek

1 Yazarın üzerinde durmadığı bu konu hakkında bkz.: M. Nuri İNUĞUR, **Basın-Yayın Tarihi,** İstanbul 1978, s. 151-155.

2 Bu matbaanın kuruluşu ve basılan ilk eserler hakkında bkz.: Alpay KABACALI, **Türk Kitap Tarihi,** 2. bs., İstanbul 1989.

3 Bülent VARLIK, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,** c. I, İstanbul 1985.

4 İsmâil EREN, "Tuna Vilayeti Matbaası ve Neşriyatı", (1864-1877), **Turk Kültürü,** nr. 29, Mart 1965.

5 Harun DUMAN, "Anadolu Basınının Öncüsü: Envâr-ı Şarkiye Gazetesi", **Türk Dünyası Araştırmaları,** nr. 59, Nisan 1989.

6 Mukaddimenin yeni harfli metni için bkz.: **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi,** c. 1, (Haz.: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil), İstanbul 1982, s. 511.

dali hitam münasebeti: dahi makam münasebeti..."

Bu yanlışlar dışında makalenin sonundaki:

"Değil mi Tanrı'nın ihsan-ı akl ü kalb ü lisan
Bu lütfu etmelidir fikr ü şükr ü zikr insan"

beytinin son mısrası da yanlış olarak:

"Bu lütfu ekmelidir fikre şükrü zikr insan" şeklinde okunmuştur. Bütün bunlar araştırmacının kullanması gereken kaynakların diline vakıf olmadığını göstermektedir.

Eserin bu bölümünde daha sonra I. Meşrutiyet'e gelinceye kadar çıkan süreli yayınlar kronolojik sıraya göre tanıtılmıştır. Ayrıca bazı mühim şahsiyetlerin hayatları dipnotlarda açıklanmıştır. Ancak biyografileri verilen şahısların neye göre seçildiği belirtilmemiştir. Mesela, Şinasi, Filip Efendi, Ali Süavi, Ahmet Mithat, Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Paşa gibi zaten haklarında bilgi bulunanlar tanıtılırken, Ebuzziya Tevfik, Kemalpaşazâde Said, Teodor Kasap, Basiretçi Ali vs. gibilerin tanıtılmaması; Ahmet Mithat'ın biyografisinin iki kez verilmesi (s. 75-120) ve Mizancı Murat'la yapılan yanlışlıklar (s. 139) dikkat çekicidir.

I. Meşrutiyet ve İstibdat Dönemi: Bu başlık altında yurt içi ve dışındaki Jön Türk yayınları, diğer basın tarihlerindeki mevcut bilgiler ışığında ele alınmıştır. Yeni yayınlara temas edilmemiştir.[7] Bu da eserdeki bilgilerin hem eski, hem de noksan kalmasına yol açmıştır.

Burada yeri gelmişken, diğer basın tarihlerinde de karşılaşılan bir yanlışlığa işaret etmek yararlı olacaktır. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda, yurt dışındaki Türkçe yayıncılık faaliyetlerinde nedense yalnızca Jön Türkler'in çıkardıkları gazeteler ele alınmıştır. Oysa başta Balkan Türkleri olmak üzere, Rusya'daki Türk Cumhuriyetleri ve Kıbrıs'ta da Türkçe yayıncılık yapıldığı bilinmektedir.[8] Dolayısıyla ileride yapılacak çalışmalarda Türkiye dışındaki bu yayınların da göz önüne alınması gerekmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi: Bu kısımda yazar, öncelikle dönemin siyasî olayları hakkında kısa bilgi vermekte, daha sonra da yayınların tanıtımına geçmektedir. Bu bölümde yapılanlar da diğer basın tarihlerinden farklı değildir. Benzerliğin hangi boyutlarda olduğunu görebilmek için, yazarın ve Nuri İnuğur'un *Serbesti Gazetesi* hakkında verdikleri bilgileri karşılaştırabiliriz:

"*Serbesti Gazetesi:* Bu gazete *Hukuk-ı Umumiye* kapatıldıktan sonra, 6 Aralık 1908'de Mevlanazâde Rıfat (*Serbesti*) tarafından yayınlanmıştır. Bu gazete de tıpkı *Hukuk-ı Umumiye* gibi, Fedakâran-ı Millet Derneği'nin organı olarak çalışmıştır. Başyazarı Hasan Fehmi'dir. Gazete, İttihat ve Terakki partisi'ne şiddetli hücumlarda bulunmuş bunun üzerine Hasan Fehmi sokak ortasında herkesin gözü önünde öldürülmüştür. Bu olay muhalif gazetelerin de İttihat ve Terakki'ye karşı tavır almalarına sebebiyet vermiştir."[9]

"*Serbesti Gazetesi:* Hukuk-i *Umumiye* gazetesi kapatıldıktan sonra 6 Aralık 1908'de Mevlanazâde Rıfat, (*Serbestî*) adlı gazeteyi çıkarmıştır. Bu gazete de Fedekâran-ı Millet Derneği'nin fikirlerini savunmuş ve bu yüzden başyazarı Hasan Fehmi, İttihatçılar tarafından 5 Nisan 1909'da öldürülmüştür. Bu olay üzerine muhalefet gazeteleri İttihat ve Terakki'ye karşı yoğun saldırıya geçmişlerdir. Bu konuya ileride ayrıca değinilecektir."[10]

İki yayın arasındaki bu benzer anlatımlar daha başka bölümlerde de karşımıza çıkar. Ancak nedense dönemin önemli bir basın hareketi olan Hürriyet ve İtilafçı[11] muhalif basın üzerinde durulmaz. Ayrıca, bu bölümde yazar, gözden kaçmayan bir tercihle, yalnızca Hüseyin Hilmi'nin *İştirak* adlı yayınını teferruatlı olarak tanıtmakta, Türkçü, İslamcı ve Batıcı[12] fikir akımlarıyla ilgili yayınları ise dikkate almamaktadır.

Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Dönemi: İncelenen basın tarihinin bu kısmında, öncelikle dönemin siyasî olayları hakkında kısa bilgiler verilmiş, İstanbul ve Anadolu'da çıkan yayınlar tanıtılmıştır. Burada verilen bilgilerin tamamı, Nuri İnuğur, E. Behnan Şapolyo, F. Süreyya Oral ve Ö. Sami Coşar'ın eserlerinden alınmıştır.[13] Bu eserlerdeki noksan ve eskimiş bilgilerle hatalar aynen tekrarlanmıştır. Mesela: 1908-1928 yılları arasında Erzurum'da 10'un üzerinde yayın çıkmasına rağmen yazar bunlardan yalnızca *Albayrak* gazetesini tanıtmış, diğerlerinden hiç bahsetmemiştir.[14]

7 Bu konudaki yayınlardan birkaçı için bkz.: Hidayet UĞUR, "Jön Türk Basını" **Türk Düşüncesi,** c. III-IV, İstanbul 1955; Şükrü HANİOĞLU, "Jön Türk Basını". **TCTA,** c. I, İstanbul 1985; Dündar AKÜNAL, "Jön Türk Gazeteleri", **TCTA,** c. I, İstanbul 1985; A. Bedevi KURAN, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler,** İstanbul 1945; Kaya BİLGEGİL, **Ziya Paşa Uzerine Bir Araştırma,** c. I, 2. bs., Ankara 1979.

8 Bu konudaki araştırmalardan birkaçı için bkz.: İsmâil EREN, "Yugoslavya'da Türk Basını", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 23 Ağustos 1963; (I. Hakkı OKDAY), **Bulgaristan'da Türk Basını,** Ankara (t.y.); Cemalettin ÜNLÜ, **Kıbrıs'ta Basın Olayı,** (1878-1981), Ankara (t.y.); İbrahim YÜKSEL, **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın,** [İstanbul, 1988].

9 BAYKAL, **A.g.e.,** s. 174.

10 İNUĞUR, **A.g.e.,** s. 310.

11 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali BİRİNCİ, "Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Destekleyen Matbuat", **Tarih ve Toplum,** nr. 42, Haziran 1988. (Aynı bilgiler yazarın şu eserinde de vardır: **Hürriyet ve İtilaf Fırkası,** İstanbul 1990).

12 Zafer TOPRAK, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", **TCTA,** c. I, İstanbul 1985.

13 İNUĞUR, **A.g.e.;** E. Behnan ŞAPOLYO, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın,** Ankara 1970; F. Süreyya ORAL, **Türk Basın Tarihi,** 2 cilt. Ankara 1968-1975; Ö. Sâmi COŞAR, **Millî Mücadele Basını,** İstanbul 1964

14 **Harun DUMAN,** "1908-1928 Yılları Arasında Erzurum Basını", **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** nr. 42, Haziran 1990.

Dördüncü Bölüm: Ek

Bilindiği gibi tarih araştırmalarında arşiv vesikaları birinci derecede kaynak durumundadır. Bundan dolayı araştırmalarda vesikalar içeriklerine göre ele alınır ve eser içinde yeri geldikçe kullanılır. Ayrıca araştırmacı kullandığı belgelerden çok önemli gördüğünü, çalışmasının sonunda, "Ekler" başlığıyla tıpkıbasım olarak yayımlayabilir. Bu hem o belgenin doğruluğunu gösterir, hem de diğer araştırmacıların onu kullanabilmelerine imkân sağlar. Söz konusu basın tarihinde bu düşünceyle dört arşiv vesikası yayınlanmıştır. Bu vesikaların içerikleri kısaca şöyledir:

1- *İkdam* gazetesinin Fransızca kısmı için yayın müsadesiyle ilgili müracaat yazısı.

2- Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü'nce verilen *İkdam*'ın Fransızca neşrine dâir yazı.

3- Aynı konuya ilişkin Nazır-ı Umur-ı Dahiliye'nin bir yazısı.

4- Sadrazam Said Paşa'nın konuyla alâkalı bir yazısı.

Görüleceği gibi bu vesikaların dördü de *İkdam* gazetesinin Fransızca neşriyle ilgilidir. Türk Basın Tarihi için çok önemli bilgileri içermeyen bu belgelerin, eklerde verilip eser içinde zikredilmemesi de dikkat çekicidir.

Sonuç

İncelediğimiz bu eserin, metodsuzluğu, yanlışlıkları, kaynak noksanlıkları ve lüzumsuz tekrarları eserden yararlanmayı güçleştirmektedir. Baykal, birinci elden kaynaklara ulaşamadığı için, sahaya orjinal bir katkıda bulunamamıştır. Ciddi ve kaynakları kullanabilecek araştırmacılar için basın tarihimiz hâlâ boş ve verimli bir sahadır.

Ayrıca bu vesileyle bir hususu da belirtmek yararlı olacaktır. Günümüz sosyal bilimler sahasında araştırmalar sayıca artmasına rağmen, kalite bakımından o denli dikkat çekici olmamaktadırlar. Özellikle tarihe hangi gözle bakıp hangi meseleleri bu güne taşımak gerektiği konusu henüz yeterince aydınlanmamıştır. Bu durum, Türk Basın Tarihi için de geçerlidir.

Fonksiyonellikten uzak çalışmaların veya birbirini tekrar eden bilgilerin ne bugün, ne de yarın için bir faydası yoktur. Dolayısıyla daha sistemli araştırmaların yapılabilmesi için, özellikle edebiyat fakültelerinin Tarih ve Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde basın tarihine ilişkin dersler verilmeli, bilimsel çalışmalar teşvik edilmelidir. Bu yapılmadığı takdirde hem sahaya, hem kültüre, hem de terminolojiye uzak insanlar yine bilinenleri tekrarlayacak ve havanda su döveceklerdir. Bunun en büyük zararı da Türk kültürüne olacaktır.

Eleştiri Adına Yapılan Yargılamalar

HÜRRİYET KONYAR

"*Tarih ve Toplum*" Dergisinin Nisan 1996'da çıkan " Köy Enstitülü Köy öğretmenleri" adlı yazıma ilişkin olarak sayın Bahattin Fırtına'nın Temmuz 1996 sayısında şahsına yapmış olduğu haksız yargılama ve iddalara karşı cevap vermek istiyorum.

1- Yazımda 1930'lu yıllarda yeni bir döneme geçildiği ve bu dönemde köylülere yönelmenin ekonomik, siyasi ve ideolojik yönleri bulunduğu olgusunu belirlemem eleştirilmiş, bu olgunun toplumsal ve kültürel boyutunu gözardı ettiğim, önemsemediğim ileri sürülmüş. Bu konuda şunları söyliyebilirim. yüzyıllardır feodal bağlar içinde yoksulluk, cahillik içinde bulunan köylünün elbette toplumsal ve kültürel yapısının değiştirilmesi hedefleniyordu. Temel amaç buydu. Ancak bu temel amaca erişebilmek için öncelikle yeni bir iktisadi politikanın uygulanması gerekmektedir. Bu dönemin köylüye yönelik iktisadi politikaları ve izlenen siyaset, özellikle bu konularda yapılmış çalışmalardan aktarılmıştır. Dolayısıyla ekonomi, siyaset, toplumsal ve kültürel yapı bir bütündür. Biri olmadan diğeri ele alınamaz. Yazıda işaret edilen nokta, bu temel ekonomik yapının değiştirilmesine ilişkindir. Diğer unsurların önemsenmemesiyle, gözardı edilmesiyle bir ilgisi yoktur.

2- "Laiklik doğa bilimlerinin gücünü ortadan kaldırabilecek bir güç olarak görülüyor" şeklindeki cümlede gözümüzden kaçan ve cümlede ters bir anlama yol açan bir yazım hatası olmuştur. Cümlenin doğrusu şu şekilde olacaktır:

" Laiklik, doğa bilimlerinin gücünün din gücünü ortadan kaldırabilecek bir güç olarak görülmesinden ibaretti."[1]

3- Bir başka "eleştiri" de yazımda "Rus Narodnik düşüncesine dayanan aydının halka gitmesi düşüncesinin 1940'lı yıllarda yeniden işlevsellik kazanmıştır" şeklindeki düşünceme ilişkindir.

Yazımda 1930'lu yıllarda köylüye yönelmenin ideolojik sebebi olarak Kemalizmin halkçılık anlayışını biçimlendiren temel unsurlardan biri Fransız solidarist anlayışı ise, bir diğeri de Rus Narodnik düşüncesindeki aydının halka doğru gitmesi anlayışının olduğunu belirtiyorum.

1 Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu, (1929-1937)**, Afa Yay. ıst. 1992. ss. 165.

Köy Enstitülerinden ders gören bir grup öğrenci

Yine bu dönemde Rus Narodnik düşüncesindeki bu unsurun diğer dönemlere göre daha fazla işlevsellik kazandığını belirtiyorum. Oysa sayın Fırtına bu olguyu yanlış bir algılamaya dönüştürüyor ve köy enstitülerinin oluşmasında rol oynıyan temel kaynaklardan biri olarak ele aldığımı kabul edip, enstitülerin kurulmasında rol oynıyan diğer kaynakları göz ardı ettiğimi zannediyor. Yazıda üzerinde durulan Köy Ensitülerinin bir öğretim kurumu olarak hangi temel kaynaklar doğrultusunda oluştukları değildir. Bu eğitim kurumlarının o dönemin hangi siyasal düşünceleri ile biçimlendikleridir.

4- Yazımda 1930'lu yılların tek partili hayatın siyasal örgütlenme modeline ilişkin olarak yaptığım alıntılar ve düşüncelerimin sürekli eleştirildiği görülmektedir. " Tek Partili Hayat, Katı devletçi, düşüncelerde sarsılmaz türdeşlik, muhalif düşünceye yer yok, faşist rejimlerin örnek teşkil etmesi, çevreyi sıkı kontrol altında tutmak, CHP kadroları tek ve üstün otorite, otoriter tavır, tepeden inme.." şeklindeki daha önce pek çok kez yapılan bilimsel tanımlamaları yazımda tekrar ettiğimi belirtmeliyim. Burada şunu açıklamam gerekiyor. Bu dönem yeni bir Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulduğu dönemdir. Siyasetiyle, ekonomisiyle, toplumsal, kültürel ve ideolojik yeniden yapılanmasıyla bütün bir toplumun değişim geçirdiği bir dönemdir. Böylesi bir dönemden geçilirken yukarıdan aşağıya doğru, hiyerarşik ödün vermeyen bir siyasi yapılanma olması gerekmektedir. Bu yapılanma içinde, bu gidiş içinde farklı bir yöne gidebilecek düşüncelere yer yoktur. Çünkü bir an önce hedeflenen çağdaş toplum yapısına, ekonomik yapıya ulaşılmak istenilmektedir. Diğer yandan bu dönemde uluslarası siyasette faşist rejimlerin giderek yıldızlarının yükselmesi, bu rejimlerin katı disiplin anlayışları çağdaş ve ileri medeniyet seviyesine ulaşmak isteyen yeni Türkiye Cumhuriyeti rejimini de etkilemeden geçmemiştir.[2]

Yazımda bu döneme ilişkin yönetsel özellikler verilmeye çalışılmıştır. Sayın Fırtına'nın benim bu döneme ilişkin özelliklerden bahsederken bu dönemin baskıcı olduğu yolundaki iddiaları yazımda yer almamıştır. Bu deyim, benim yapmış olduğum saptamalardan kendisinin çıkarmış olduğu anlamdır. Diğer yandan bu dönemin yukarıdan aşağıya doğru, hiyerarşik bir örgütlenme yapısının Köy Enstitülerini de etkilediği ve bu kurumların da yine böylesi bir yapılanma içinde oldukları yolunda yapmış olduğum saptamayı da Sayın Fırtına Köy Enstitülerinde yapılan eğitim ve öğretimin içeriği ile ilgili olarak farklı bir algılama yapmıştır.

Yazımda anlatılmak istenilen, hedeflenen toplumsal yapıyı yaratmada temel bir rol oynaması beklenilen enstitülü aydınların biran önce mezun olup görevlerine başlaması istenilmektedir. Bunun için yapılan programa harfiyen uyulması zorunludur. Programın değiştirilip, beğenilmeyip farklı şekillere sokulması söz konusu değildir. Çünkü elde öylesine kıt olanaklar vardır ki ancak planlı ve disiplinli bir şekilde davranılırsa ve herkesin buna uyması sağlanılırsa hedeflenen şeylere, biran önce varılabilir. Nitekim bu dönemde Köy Enstitüleri sayesinde yetişen öğretmenler ile eğitim açığı önemli oranda kapanmaya başlamış, köylere yollanan öğretmenler giderek artmıştır.

5- Sayın Fırtına'nın kendisinin de doğruluğunu teyid ettiği "Bu eğitim kurumları Türk toplumunun çağdaşlaşması için altyapı unsurlarının yerine konulmuş" şeklindeki düşüncemi bir ahlaki yargılama unsuru olarak ele aldığımı, bir küçümseme şeklinde gördüğümü zannediyor. Oysa bilimsel bir yazı yazma gayreti içinde olan kişinin bu tür ahlaki yargılamalardan özellikle kaçınması gerekir.Yazımda da bu tür yargılamalardan bilinçli olarak uzak durulmuştur. Sayın Fırtına, bu eğitim kurumları ile ilgili yapılan saptamayı önyargı ile hareket ederek bir başka anlama çekmiştir.

2 Bu konuda tek partili hayatın kurulmasına ilişkin olarak gösterebileceğim en önenli kaynaklardan biri Mete Tunçay, T.C.'inde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, (1923- 1931), Cem Yayınevi, 2. Baskı, ıst. 1989.

6- Sayın Fırtına'nın yazımda en çok kızdığı ve kınadığı nokta, benim ".. çok güç şartlara rağmen bu kurumları bitirmişler, bu koşullar köydeki olanaksızlıklarını düşündüklerinde onları etkilememiş. Aksine bu insanları devletin bir insan yerine koyması ve onlara görev vermesi nedeniyle de onları devlete daha fazla bağlamıştır." şeklindeki açıklamamdır.

Fırtına bu yazımda Köy Enstitülerindeki güç koşullardan bahsetmemi "Bir çalışma kampı", "Bir esir kampı" şeklinde söylemişim gibi algılamış, oysa yazımda böyle bir niteleme yoktur. Enstitülerdeki şartların güçlüğünü 1947'de Konya-ıvriz Köy Enstitüsünden mezun olan Mahmut Makal 1950'de bir ankete verdiği cevapta şöyle söylemektedir:

"Kışın 3 ay ders yapardık: Günde 8 saat. Yılın diğer 9 ayında da elimiz yüzümüz harç, kireç içinde, ameleden aşağı bir şekilde çalışırdık. Üç senede koca koca 25 bina meydana geldi. Sırf öğrenci emeği ile. Çalışmanın aleyhinde bulunduğum sanılmasın! Öğleye kadar dört zeytin, öğleyin kuru bulgur pilavı ile temelimiz kurudu. .. Yarım yamalak bir kitaplığımız vardı. Henüz okumak nedir bilmeyen köy çocuklarıydık. Elimize bir kitap alsak okumaya vakit bulamazdık".[3]

Koşullar güçtü çünkü yoktan varedilen kurumlardı bunlar. Pek çok köy çocuğunun canla başla çalışması ile, binaları yaparak, ekinler ekilerek, mum ışığında bilgileri öğrenerek Köy Enstitüleri birer eğitim kurumu olmuşlardır. Diğer yandan yazımda "köy çocuklarının devletin onları bir insan yerine koymasıyla devlete olan bağlılıklarının arttığı" şeklindeki yorumlamamı Sayın Fırtına köylüleri benim düşümcemde insan yerine koymadığım şeklinde yorumlamıştır. Oysa köylüler Osmanlı yönetim anlayışı içinde devletin bir kulu idiler. Cumhuriyetin kurulması ve halkçı politikalar ile, özellikle de Köy Enstitüleri ile bu insanlar ile devlet arasındaki sert ilişkiler yumuşamıştır. Cumhuriyetten önce sürekli horlanan, kenara itilen köylüler Köy Enstitüleri ile devletin onlara uzattığı eğitim yolu içinde devleti bir ana baba ocağı gibi görmüşler, devletin otoritesini bir baba otoritesi gibi algılamışlardır. Bu nedenle onların devlete olan bağlılığı aile ocağına bağlılık gibidir.

7- Köy Enstitülülerin önemli görevlerinden biri de köyüne çağdaş yaşam olanaklarını ve Kemalist felsefeyi götürmek, tanıtmak ve köylüleri bu yolda bilinçlendirmek, aydınlatmaktı. Enstitülüler böylesi bir görevi yeni kurulan cumhuriyet devletinin hareketli ortamında kutsal bir görev gibi kabul etmişler ve bu göreve kendilerini adamışlardır. Böyle bir görev anlayışı kutsallık taşıması açısından misyonerlerin üstlendikleri göreve benzetilmiştir. Fırtına'nın yorumladığı şekilde "Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki müstemleke dönemi misyonerleri ile özdeşleştirme" söz konusu edilmemiştir.

8- Sayın Fırtına yazımdan istediği kelimeleri bağlı oldukları anlamlardan koparıp kendi istediği şekilde yorumlanabilecek şekilde birleştirip şöyle bir şey ortaya çıkarmıştır: "Bu kişilerde fikir açıklığı yoktur, Belli doğruları bilirler. Bireysel düşünemezler. Bireysel hareket edemezler." Oysa yazımdaki anlamı şöyledir: "Buralardan yetişen kişilerde buradaki eğitimin onlara sağladığı fikir açıklığından ziyade, belli doğruların iyice benimsenmesi, ona iyice inanılması şeklinde bir yetişme tarzının olduğunu söyliyebiliriz. Bunun nedeni dönemin otoriter olma özelliğidir. Diğer yandan buradaki kişiler bireysel düşünce tarzını benimsemiş değillerdir. Bu nedenle de bireysel olarak haret edememektedirler. Bunun nedeni dönemin ideolojik düşüncesinin gereği bireylerin değil, bireylerin organik birliği olan ulusun varlığının önemli olmasıdır. Birey varlığını ancak ulus varlığı içinde koruyabilmektedir. Bireyler bu yapının bir parçası oldukları oranda varlık kazanacaklardır." şeklinde yazım okunduğu zaman daha iyi anlaşılacağını umuyorum.

9- Köy öğretmenleri bireysel olarak hareket edemediklerini kendileri söylemişlerdir. Bunun nedeni o dönemin yukarıdan aşağıya doğru olan örgütlenmesi içinde farklı görüşlere yer olmamasıdır. Bu dönemde yapılan eğitim programı ile hedefler belirlenmiştir. Belirlenen bu hedefe varabilmek için bu eğitim programını aksatabilecek herhangi bir bireysel girişim -iyi niyetli olumlu sonuçlar verecek dahi olsa- sistem dışı kalmaktadır. Bu olguyu yine konuştuğumuz kişilerin yaşadıklarından örnek verebiliriz. Sayın Zeliha Korkmaz bu konuda şunları söylemektedir: "Küçük harfle öğretim yapmayı denedim. Çocukların daha iyi kavradığını gördüm. Ancak müfettişler beni rezil ettiler. İyi etmişsin bir rapor yaz da bakanlığa iletelim diye teşvik etmediler"

10- Sayın Fırtına Köy öğretmenlerinin köylülere yaklaşımlarında popülist olduklarına ilişkin söylemimi de farklı değerlendirmiş, "köylünün yaşam koşullarına uyum sağlamanın, sınıfını yadsımanın, ona inandırma yöntemiyle yaklaşmanın adı ne zaman *popülizm* olmuştur" demektedir. Oysa popülizm (halkçılık) olgusunun bu dönemdeki anlamını, köye, köylüye ışık götürmenin ve bu düşünce yapısının temellerinin nasıl biçimlendiğini daha yazımın başında belirlediğimi söylemeliyim. Popülizm (Halkçılık) olgusunun günümüz kavramları ile değil, o dönemin düşünsel yapısı içinde değerlendirilmesi gerektiğine inanıyorum.

3 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1985, 2. Baskı. ss. 363.

11- Sayın Fırtına'nın kendisinin de doğruluğunu kabul ettiği "okula devamı sağlamak için para cezası ve hapis tehditleri yoksul köylüyü itaate zorlamaktadır" şeklindeki köy öğretmenlerinin anlattıklarından çıkarsanan bu düşüncelerim bir yargılama düşüncesi olarak görüldüğü anlaşılıyor. Yazımda özellikle bu tip ahlaksal yargılamalardan kaçındığımı başta da belirlemiştim.

12- Sayın Fırtına yine yazılarımın çeşitli yerlerinden alıntılar yaparak kendi yorumuna uygun bir cümle kurmuştur. "Bu kurumlara ve yetiştirdiklerine siyasal eğitim görevi verilmiş, rejim propagandacılığı görevi verilmiş, köyde herşeyi yapabilen üstün kişiler olmalarına karşın, köylüyü ve çocuklarını siyaset içine sokmayı başaramamışlardır. Nedeni de CHP'nin vergi, tahsildar, orman askeri, tütün kolcuları yoluyla köylüye yaptığı baskılardır." Şeklindeki birbirinden bağımsız ve içeriklerinden koparılmış bu cümleleri biraraya getirip "eleştiri" yapmaktadır. Sayın Fırtına "Köy Enstitülerinin CHP ideolojisinin vaaz edildiği camiler olmadıklarını, bu kurumların CHP'yi halka benimsetmek gibi bir misyonlarının da olmadığını" söylemektedir. Bu kişiye vereceğimiz cevap tarihsel bilgilere bakarak olmaktadır. Köy Enstitülüler Kemalist devlet felsefesinin yılmaz savunucuları ve köylüye bıkmadan usanmadan bu felsefeyi anlatan, gösteren kişiler olmuşlardır. Köylüleri bu siyasi felsefe ile aydınlatmaya, çağdaşlaştırmaya çalışmışlardır.

Diğer yandan 1930'lu yıllarda devlet ile CHP özdeştirler. CHP'nin ayrı bir ideolojisi diye bir şey yoktur. Tek partili yapı olduğu için CHP devlet felsefesini temsil eden partidir. Köylü devlet olarak karşısında somut olarak CHP'yi görmektedir. Köy Enstitülüler devlet felsefesinin eğitimini yaparken köylüler bunu CHP propagandası olarak algılamışlardır. Yine köy öğretmenlerinin kendi ağızlarından 1940'lı yıllarda savaş nedeniyle köylülere yapılan ekonomik ve psikolojik baskıları dinledikten sonra köylünün tepkisinin 1946'da DP'ye yönelmek şeklinde olduğunu yazımda belirtmiştim.

Sayın Fırtına'nın yazıma ilişkin olarak yapmış olduğu "eleştirilerin" tarihsel bilgilerden uzak olduğunu, yazıda geçmiyen yorumları benim yorumum gibi göstererek, bazı düşünce ve alıntılarımı içeriklerinden kopartıp ve istediği biçime dönüştürerek köy Enstitülerine şimdiye kadar yapılan saldırıların bir benzeri yapılıyormuşçasına şahsıma "Kemal Tahircilik", "gericilik", Köy Enstitülerini karalama gibi yakışıksız sözlerde bulunmuştur. Böyle bir " eleştiri" nin gerçekten eleştiri olabilmesi için öncelikle tarihsel bilgiyle dolu , önyargılı davranıştan uzak, bilimsel düşünce ile yazılmış olmasını dilerdim.

İletişim'den

AHMET YAŞAR OCAK

Türk Sufiliğine Bakışlar

Ahmet Yaşar Ocak'ın kitabındaki makaleler, Türk İslâm'ının ve özellikle heterodoks geleneğinin özgül karakterini tasvir eden önemli katkılar içeriyor. Anadolu tarihsel coğrafyasında ortodoks ve heterodoks İslâm kültürleri arasındaki etkileşimin boyutları da bu çerçevede dikkatimize sunuluyor. Heterodoks Halk İslâmı'nın farklı kültürleri bağdaştırıcı özelliğini, tasavvufî-mistik karakterinin baskınlığını ve mehdîci niteliğini sergileyen Ahmet Yaşar Ocak, Türk İslâm'ının dört önemli kişiliğini özellikle ele alıyor: Ahmed-i Yesevî, Mevlâna Celâleddin-î Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Velî.

"Kitap İhtiyaçtır" • İletişim Yayınları

DAĞITIM: İstanbul Küçükayasofya Cad. 17-19, Sultanahmet 34400 • Tel. (0-212) 517 71 58 • Fax: (0-212) 517 71 57 ● **Ankara** Selanik Cad. 72, Yenişehir 06640 • Tel. (0-312) 417 78 35 • Fax: (0-312) 425 06 82 ● **İzmir** 859 Sok., Saray İşhanı C-Blok 1/8, Konak 35250 • Tel. (0-232) 483 10 40 • Fax: (0-232) 484 46 65 **KİTABEVİ: Ankara** Selânik Cad. 72, Yenişehir ● **İzmir** 859 Sok. 33/B, Konak • Kıbrıs Şehitleri Cad. 1443 Sok. 48/A, Alsancak ● **Bodrum** Çarşı Mah., İnci Sok. 2